

Орлин Събев

КНИГАТА И НЕЙНИЯТ ХРАМ

(ИСТОРИЯ НА ОСМАНСКИТЕ БИБЛИОТЕКИ В БЪЛГАРИЯ)

Издателство „Авангард“

Orlin Sabev

THE BOOK AND ITS SHRINE

(HISTORY OF OTTOMAN LIBRARIES IN BULGARIA)

Sofia, 2017

Орлин Събев

КНИГАТА И НЕЙНИЯТ ХРАМ

(ИСТОРИЯ НА ОСМАНСКИТЕ БИБЛИОТЕКИ В БЪЛГАРИЯ)

София, 2017

Монографичният труд е обсъден и одобрен за печат на заседание на Секция „Културна история на балканските народи“ в Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ при Българската академия на науките, проведено на 28 февруари 2017 г.

Всички права запазени. Нито една част от книгата не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на автора.

© Орлин Стаменов Събев, автор, 2017

ISBN

На корицата: преддверието на Томбул джамия в Шумен, в дъното на втория етаж – библиотеката към медресето при джамията; източник: [http://portal.ihist.bas.bg/bg_BG/objects/252-шериф-халил-паша\(томбул-джамия\).html](http://portal.ihist.bas.bg/bg_BG/objects/252-шериф-халил-паша(томбул-джамия).html)

*В памет на Весела Маджарова и Маргарита Стефанова,
за любовта и отношението към книгите.*

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 11

Увод / 13

Първа глава

Книгата като храм. Османският дом на науките / 37

1. Османското познание / 38
2. Тялото на книгата / 62

Втора глава

Домът и книгата. Личните библиотеки / 79

1. Притежатели на книги в София / 87
2. Притежатели на книги в Русе / 107

Трета глава

***Подслон за книгата. Библиотеки към медресета,
джамии и дервишки обители / 133***

1. Библиотеки към медресета / 135

Библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен (1744) / 138

*Библиотеката към медресето при джамията „Солак Синан“
в Шумен / 152*

Библиотеката на Хаджи Бешир ага в Свищов (1745) / 153
Библиотеката на Хаджи Осман ага в Пловдив (1751) / 156
Библиотеката на Сейид Йомер ага в Пловдив (1783) / 159
Библиотеката на Хафъз Исмаил ага в Пловдив (1784) / 159
*Библиотеката на Сатуризаде в Силистра (втората
половина на XVIII в.) / 159*

Библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1839) / 162

2. Библиотеки към джамии / 167

Библиотеката в джамията „Ибрахим паша“ в Разград / 169
Библиотеката на султан Ахмед II във Видин (1691–1695) / 174
Библиотеката в джамията на Фируз бей в Търново / 176
*Библиотеките в София, Пловдив, Стара Загора, Никопол,
Плевен, Варна, Провадия и Ямбол / 179*

3. Библиотеки към дервишки обители / 185

*Книгите в текето „Демир баба“ при с. Свещари
(XVI–XVII в.) / 188*

Книгите в текето на Селяхаддин баба във Видин (1806) / 189
Книгите в текето на ордена Шазилия в Русе (1838) / 191

Четвърта глава

Дом за книгата. Самостоятелни библиотеки / 195

1. Библиотеки във Видин / 196

Библиотеката на Кара Мехмед паша (1719–1722) / 196
Библиотеката на Софу Хасан ага (1728) / 197

2. Библиотеки в Търново / 200

Библиотеката на Хаджи Али ага (1763) / 206

3. Библиотеки в София / 224

*Библиотеката на мюфтиите Мустафа ефенди и
Мехмед ефенди / 225*

Библиотеката на Сейид Хаджи Ебубекир ефенди (1777) / 227

Пета глава

***В храма на книгата. Ориенталската книжнина
в библиотеките / 239***

1. Големите „градски“ библиотеки и книжнината в тях / 245

„Библиотеката на София“ (първа половина на XIX в.) / 252

Библиотеката на Мехмед Хюсрев паша в Самоков (1842) / 258

*Библиотеката на Моллазаде Мехмед ага в
Кюстендил (1854–1855) / 259*

*Библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1802–1803;
1837) / 260*

2. Организация и функции на обществените библиотеки / 275

Заклучение / 293

Приложения / 301

Принципи на транслитерация / 376

Списък на таблиците / 377

Списък на съкращенията / 379

Библиография / 381

Послепис – Снежана Димитрова / 413

Резюме на английски език (Summary) / 419

Показалец на личните имена / 424

Показалец на географските названия / 428

ПРЕДГОВОР

„Моята родина е там, където е библиотеката ми.“

Еразъм Ротердамски

За всеки учен е особено важно да има достъп до библиотеки и архиви, за да проведе пълноценно изследване. Ако не „родина“, по израза на Еразъм Ротердамски, за учения библиотеката е втори „дом“, в който често е замръквал, надвесен над книгите и овехтелите с времето листи.

Достъпът до библиотеките и архивите не винаги зависи от желанието, а и от наличието на финансови възможности. Настоящата монография е плод на дългогодишни изследвания в архиви, библиотеки и музеи в България (София, Пловдив, Русе, Велико Търново), Турция (Истанбул, Анкара) и Англия (Кеймбридж), осъществени благодарение на финансовата помощ на Skilliter Centre for Ottoman Studies (Кеймбридж, 2001 г.) и Andrew Mellon Foundation/American Research Institute in Turkey (Истанбул, 2002 г.). Да довърша и представя пред по-широка публика изследванията си, е най-скромният израз на благодарността ми към тях.

Резултатите, представени тук, не биха били същите без колегиалната и приятелска помощ на напусналата ни Павлина Бойчева,

както и на Николай Борисов, проф. Махиел Кил, доц. Угур Алтуг, М. Бирол Юлкер, проф. Исмаил Ерюнсал, доц. Ашкън Коюнджу, доц. Йоичи Такамацу, Теодора Бакърджиева, д-р Григор Бойков, д-р Маргарита Добрева, Зорка Иванова, д-р Анка Стоилова и доц. Ангел Николов, на които дължа най-дълбока признателност.

Бих искал да изразя специална благодарност към проф. Любомир Миков, проф. Красимира Даскалова, проф. Красимира Мутафова, проф. Вера Бонева, доц. Мария Калицин, доц. Славка Драганова, доц. Снежана Димитрова, както и към колегите от секция „Културна история на балканските народи“ в Института за балканистика с Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ при Българската академия на науките – доц. Йорданка Бибина, доц. Пенка Данова, доц. Антоанета Балчева, д-р Людмила Миндова, д-р Юлия Златкова, Елена Статева, д-р Гергана Дончева и д-р Маламир Спасов за професионалния анализ и полезните препоръки към настоящия труд.

На проф. Любомир Миков и доц. Пенка Данова съм признателен и за любезно предоставените ми от тях снимки на османски библиотечни сгради в Шумен, Разград и Видин (Л. Миков), както и в Никозия, Кипър (П. Данова).

Банкя, януари 2017 г.

УВОД

От древни времена книгата е била възприемана като единство на *дух* и *материя*, на *слово* и *тяло*. Нейните страници и корици били материалният *дом* за одухотвореното слово. Средата, в която битувал текстът, се е *архитектурирала* и неслучайно книгата е започвала с фронтиспис – колонада и сводове. Така словото и в буквалния смисъл придобивало *покрив* и *дом*¹.

Но не какъв да е дом. Считана за *храм на познанието*, книгата е напомняла за архитектурата на храма. Арката, с която е била украсявана първата страница на книгата, е символизирала нейното начало, тържественото навлизане в нея. С други думи, *архитектурната* украса е служела за „врата на книгата“². Алюзията с храма не била случайна. Древният храм е бил средище за посветените в тайните на свещеното познание жреци, а входът му е отделял заключената в него сакралност от околния профанен свят. Изрисуваният по подобие на дверите на храм фронтиспис на книгата е представлявал символичният вход, който читателят е прекрачвал, за да бъде посветен в познанието, което тя съдържа.

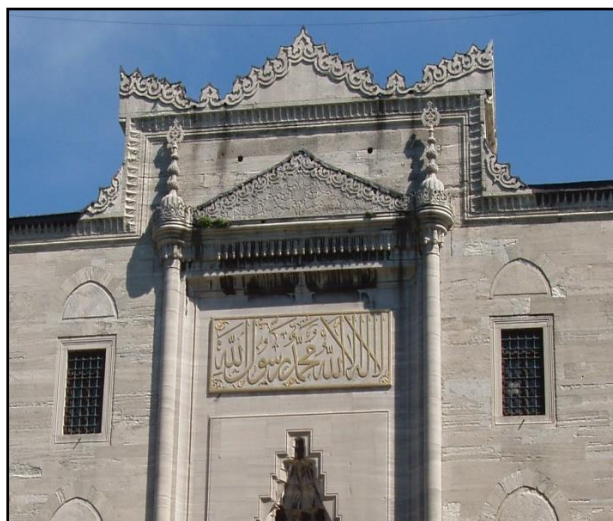
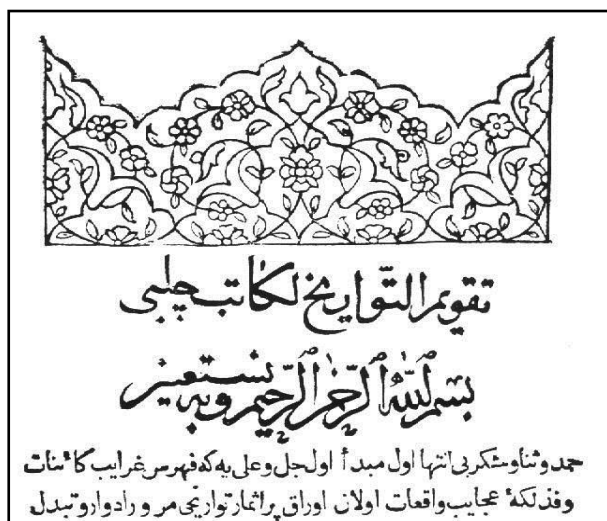
По този начин се *архитектурират* книгите, принадлежащи към различни култури и цивилизации³. В ислямската, респ. осман-

¹ Калин Янакиев, Средновековната книга като „дом“ на словото. – Философски преглед, 3, 1991, 92–101.

² Васил Йончев, Книгата през вековете, София: Изд. „Български художник“, 1976, с. 73.

³ Вж. David Dringer, The Book before Printing: Ancient, Medieval and Oriental, New York: Dover Publications, 1982; Маньо Стоянов, Украса на славянските ръкописи в България, София: Изд. „Български художник“, 1973, 7–46; Ioannis Spatharakis, Corpus of Dated Illumi-

ската книжовна традиция текстовете били обрaмчвани, т.е. *поселявани* в рамки, а в началото – *покривани* с декоративно пано (*заставка*). То било уподобявано на богато украсения централен вход на ислямските култови сгради⁴. Това е характерно не само за ръкописите, но и за старопечатните книги (ил. 1). Така словото се помещавало *уютно* в своя *храм*. По този начин се е възприемало визуално и от този, който държи книгата в ръцете си. Заставката помагала на читателя да *влезе* в *храма* на словото, така както като вярващият е влизал през централния вход на джамията.

Ил. 1. Заставка на „Исторически календар“ от Кятиб Челеби (Takvimü't-Tevarih li-Katib Çelebi), отпечатана от Ибрахим Мютеферика през 1733 г. (вляво) и централният вход на джамията „Сюлеймание“ в Истанбул (вдясно).

nated Greek Manuscripts to the Year 1453, Leiden: Brill, 1981; John Lowden, Early Christian & Byzantine Art, London: Phaidon Press Ltd., 1997, 273–306.

⁴ За пластичната декорация на централните входове на ислямските монументални сгради вж. Derek Hill, Oleg Grabar, Islamic Architecture and Its Decoration A. D. 800–1500, London: Faber and Faber, 1967, p. 83; Şakir Çakmak, Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300–1500). Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.

Прекрачил в *храма на познанието*, в сакралния свят на книгата, читателят от своя страна я *подслонява* в дома си, в храма на своята общност или пък ѝ изгражда специален дом – библиотека. Процесът е двустранен – книгата *приютява* петимния за знания в своя духовно-материален свят, но и изкушеният от нейната магия я *приютява* в своя свят от емоции и интелектуални търсения, превръща я в част от живота, бита и културата си. Неслучайно музеят, в който се съхраняват старозаветните свитъци от Мъртво море (Кумранските ръкописи), в Ерусалим, се нарича *Храм на книгата*!

Османотурската дума за библиотека – *кютюбхане* (или *китабхане*), т.е. ‘дом на книгите’ (или ‘дом на книгата’) също е достатъчно красноречива. Тя е съчетание от арабската дума *китаб* (мн.ч. *кютюб* – ‘книги’) и персийската *хане* (‘дом’) и е вариант на арабската *дар ал-кутуб* (‘дом на книгите’). В ислямски контекст „дом“ е основополагаща метафора. Територията, която мюсюлманите владеят, е наричана *дом на исляма*. Османските завоевания на Балканите (XIV–XV в.) обуславят проникването на ислямската религия и култура в региона. Тук се формират мюсюлмански общности, които усвояват балканското пространство и го включват в пределите на *дома на исляма* не само в политическо и стопанско, но и в културно отношение. В маршрута на научните си странствания мюсюлманските учени, търсещи познание в класическите центрове на ислямската наука в Близкия Изток, Централна Азия и Анадола, включват вече и Балканите⁵. На полуострова се формира мрежа от османски учебни заведения – първоначални (*мектеб*), богослов-

⁵ Например Зияюддин Ебу Мухаммед Абдуллах бин Мухаммед бин Абдуллах ел-Ахъскави (поч. 1218/1803) в търсене на научното познание от м. шеввал 1164/август 1751 до м. рамазан 1192/септември 1778 г. посетил градовете: Ахъска, Карс, Ерзурум, Амид (Диярбекир), Алепо, Лазкие, Кипър, Димят (Египет), Кайро, Истанбул, Одрин, Сараево, Белград, Видин, Русе, Варна, Истанбул, Ерусалим, Яфа, Ерусалим, Халилуррахман, Ерусалим, Дамаск, Мека, Медина, Дамаск, Бейрут, Кипър, острови в Егейско море и Истанбул. Вж. Cevat İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, V. 1, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, p. 155.

ски (*медресе*), а през втората половина на XIX в. и общообразователни училища, които създават грамотна прослойка с развит респект към писаното слово. В образователните институции, както и в центровете на ортодоксалния ислямски култ (джамиите) и на ислямския мистицизъм (текета и завиета) се натрупва значителна книжнина. Тя се е съхранявала в ниши или отделни помещения в учебните заведения и джамиите, а понякога и в специално построени книгохранилища.

В българските земи, които поради географското си положение се оказват в сърцето на империята, в продължение на векове също се натрупва значителна ориенталска книжнина на арабски, персийски и турски език, плод на блискоизточната писмена традиция – пренесена от другаде, преписвана в ислямски образователни и култови центрове тук или дело на местни автори. След Освобождението част от тази книжнина е пренесена в София и по този начин се формира богатата сбирка на НБКМ⁶. Тук попадат книги от Самоков,

⁶ В НБКМ се съхраняват над 3800 ориенталски ръкописа. За част от тях са издадени каталози и изследвания с оглед на тематиката и езика, на който са написани. Вж. М. Л. Малеев, *Опис на недуховните книги от Видинската библиотека на Пазвантоглу Осман ага.* – СНУНК, 3, 1890, 405–409; Джемшид Сайяр, *Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“*, ред. Галина И. Костигова, София: НБКМ, 1973; Ганка В. Петкова-Божанова, *Опис на арабските ръкописи (НБКМ)*, Т. 1. Коран, ред. Виктор В. Лебедев, София: НБКМ, 1977; Зорка Иванова, *Един поглед върху ръкописното наследство на османотурски език, съхранявано в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София (Обзор. Част 1).* – Годишник на Висшия ислямски институт, 1, 2008/2009, 247–265; Същата, *Поглед върху ръкописното наследство на османотурски език, съхранявано в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София.* – Във: *Факти и мистификации в старите текстове*, съст. Боряна Христова, Елена Узунова, София: Изд. „Гутенберг“, 2011, 516–561; Stoyanka Kenderova, *Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library, Sofia, Bulgaria: Hadith Sciences*, ed. Muhammad Isa Waley, London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1995; Recep Cici, *Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi’nde Bulunan İslâm Hukuku İle İlgili Yazma Eserler.* – *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5, 2005, 341–400; Stoyanka Kenderova, Anka Stoilova, *Brief Catalogue of the Oriental Manuscripts Preserved in St. St. Cyril and Methodius National Library*, ed. Stoyanka Kenderova, V. 1, Sofia: St. St. Cyril and Methodius National Library, 2013.

Видин, Кюстендил, София, Ловеч, Враца, Плевен, Шумен и др. Арабографични книги се съхраняват и в провинцията – в Свищов, Русе, Разград, Пловдив и др. Голяма част от ориенталската книжнина е предадена на Османската държава, а в краткия период на Временното руско управление (1878–1879) книги попадат и в руски архивохранилища и библиотеки⁷. Съдбата на останалите е злощастна – разграбени са или стават жертва на пожари.

Книгата на Осман Нури Перемеджи „История на крайдунавските земи“ (1942 г.) е най-ранната публикация, в която се споменават накратко османските библиотеки в България. Поименно са посочени следните библиотеки: библиотеката на Осман Пазвантоглу, майка му Рукие и Идрис паша във Видин, на Михалоглу Али бей в Плевен, на Али ага в Търново, на Хюсрев паша в Самоков, на Шериф Халил паша в Шумен, на Хамза бей в Стара Загора, на Шехабеддин паша, на Исфендияроглу и на султан Мурад II в Пловдив. Той отбелязва също, че в Кюстендил, София, Русе, Разград, Провадия, Варна, Никопол, както и във всеки по-голям (şehir) и по-малък град (kasaba) с медресе, че дори и по селата е имало библиотеки, пълни с ценни книги⁸.

Използвайки данните на Перемеджи, както и сведенията в доклада на Ахмед Ариф Хикмет за инспекционната му обиколка в Румелия през 1840–1841 г.⁹ и лични записки на Кямил Кепеджиоглу от османските фондове на турския държавен архив, в статия, посве-

⁷ Вж. Зорка Иванова, Самоков – Москва (за далечното пътуване на един ръкопис). – В: Общуване с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендєрова, съст. Любомир Георгиев, София: НБКМ, 2007, 410–419.

⁸ Osman Nuri Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1942, 190–191; Вж. също: Osman Nuri Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, ed. Ayhan Tunca, Edirne: Yöre Dergisi, 2012, 275–276.

⁹ Докладът е публикуван много по-късно след статията на Чулпан, вж. Mahir Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi’nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri. – Belleten, LVI/215, 1992, 69–165.

тена на османските библиотеки на Балканите, Джевдет Чулпан представя списък на 20 османски обществени библиотеки, функционирали в България¹⁰, а именно:

Султан Мурад II – Пловдив

Шехабеддин паша – Пловдив

Исфендияроглу Исмаил бей – Пловдив

Гази Михалоглу Али бей – Плевен

Халил Шериф паша – Шумен

Хамза бей – Стара Загора

Идрис паша – Видин

Осман Пазвантоглу – Видин

Рукие, майката на Осман Пазвантоглу – Видин

Сейфуллах ефенди – София

Хаджи Али ага – Търново

Хаджи Бешир ага – Свищов

Библиотека в София

Библиотека в Русе

Библиотека в Разград

Библиотека в Провадия

Библиотека във Варна

Библиотека в Никопол

Библиотека в Кюстендил

Библиотека в Самоков.

¹⁰ Cevdet Çulpan, *Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri*. – *Türk Kültürü*, IV/37–48, 1965–1966, 418–425.

Трябва да посочим обаче, че Чулпан неправилно е интерпретирал написаното от Перемеджи за Видин: според Перемеджи става дума за една библиотека – на Осман Пазвантоглу, майка му Рукие и Идрис паша (което се потвърждава и от други сведения, на които ще се спрем по-подробно в пета глава), а не за три отделни библиотеки. По същия начин посочените от него две библиотеки в София вероятно са идентични.

Ориенталската книжнина, останала в България като част от нейното културно-историческо наследство, предоставя възможност за изследвания в областта на историята на османските библиотеки в българските земи. Особено важни за изследователите са надписите и печатите за притежание или за дарение (*вакфиране*) на книги, които се срещат в отделни екземпляри, както и запазените каталози на някои библиотеки. Въз основа на тях се появява и първото по-обзорно, макар и по обясними причини неизчерпателно българско изследване, дело на Михаила Стайнова¹¹. Отправна точка в нейното изследване е публикацията на Чулпан. То включва студии, посветени на библиотеките на Софу Хасан ага (1728) и Осман Пазвантоглу (1217/1802–1803) във Видин, Мехмед Хюсрев паша (1256/1840–1841) в Самоков, Моллазаде Мехмед ага (1271/1854–1855) в Кюстендил, както и студии, свързани с историята на османските библиотеки в София (Софу Мехмед паша, Сейфуллах ефенди, т.нар. *вакъфска библиотека*), Търново (Хаджи Али ага), Стара Загора (Хамза бей), Плевен (Михалоглу Али бей), Пловдив (султан Му-

¹¹ Михаила Стайнова, Османските библиотеки в българските земи XV–XVIII век. Студии, София: НБКМ, 1982, с. 13. Някои от студиите са публикувани и отделно, вж. Същата, За османските библиотеки и книгоразпространение. – В: *Studia balcanica* 17. Изследвания в чест на академик Николай Тодоров, София: БАН–Институт за балканистика, 1983, 62–74; Mihaila Stajnova, Ottoman Libraries in Vidin. – *Études balkaniques*, 2, 1979, 54–69; Eadem, Quelques notes sur la bibliothèque ottomane de Mehmed Hüsrev Paşa à Samokov. – *Rocznik Orientalistyczny*, XLIV/1, 1985, 59–63.

рад II, Шехабеддин паша, Исфендияроглу Исмаил бей), Свищов (Хаджи Бешир ага), Варна и Провадия.

Изследването на М. Стайнова, публикувано през 1982 г., извежда на преден план проблематика, която не само дотогава, а и десетилетие след това остава пренебрегвана в българската османистична историография. То поставя ценно начало, което е продължено и разширено от гледна точка както на проблематиката, така и на характера и типа на използваните източници.

Важен принос в изследванията, свързани с османското библиотечно дело, представлява монографията на турския учен Исмаил Ерюнсал, посветена на историята на османските обществени (*вакъфски*) библиотеки¹². Изследването на Ерюнсал се опира на богата изворова база, в която преобладават вакъфнаметата – тип документ, който се среща сравнително по-рядко в българските архиви. Авторът е ползвал вакъфнамета и други вакъфски документи, които се отнасят за известни, малко известни или неизвестни преди публикацията на труда му османски библиотеки в българските земи: на Софу Мехмед паша в София (954/1547–1548)¹³, Кара Мехмед паша във Видин (1133/1721), Хаджи Бешир ага в Свищов (1154/ 1741), Хаджи Али ага в Търново (1176/1762), Филибеви Осман ага (1164/1751), Сейид Йомер ага (1193/1779) и Хафъз Исмаил ага (1198/1784) в Пловдив.

През м. май 1998 г. в НБКМ беше представена изложба на арабографични ръкописи и старопечатни книги от фондовете на библиотеката. В каталога на изложбата се представят и библиотеката

¹² İsamil Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi. II. Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991; Idem, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri. Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008; Idem, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.

¹³ Данни от преписа на вакъфнамето му публикува Исмаил Ерен, вж. İsmail Eren, *Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmiyen Eseri*. – *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, 1968, 66–70.

на Шериф Халил паша в Шумен (1157/1744) с част от нейния фонд¹⁴, както и книги, които са били притежание на библиотеките на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1254/1839)¹⁵ и Сатуризаде Хаджи Ибрахим в Силистра¹⁶.

Публикувани са и приноси изследвания на бивши и настоящи специалисти в НБКМ. Стоянка Кендерова е автор на статии, последвани от монография, посветени на библиотеките и читателските интереси в Самоков¹⁷. Тя е автор също както на отделни публикации за библиотеките на Осман Пазвантоглу във Видин¹⁸ и Мирза Мехмед Саид паша в Русе¹⁹, така и на по-обзорни изследвания за ос-

¹⁴ Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век. Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги София, май 1998 г., съст. Стоянка Кендерова, Зорка Иванова, София: НБКМ, 1999, 14–19.

¹⁵ Пак там, с. 133 (№ 61, 62).

¹⁶ Пак там, с. 133 (№ 63).

¹⁷ Стоянка Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII–XIX век), София: НБКМ, 2002; Същата, Ахмед ел-Кешфи ефенди от Самоков – един местен творец и дарител от края на XVII–първата половина на XVIII век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 72–99; Stoyanka Kenderova, Les lecteurs de Samokov au XIXe siècle. – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 87–88, 1999, 61–75.

¹⁸ Stoyanka Kenderova, À propos des donateurs des livres à la Bibliothèque d’Osman Pazvantoglu à Vidin. – In: Sociétés et cultures Musulmanes d’hier et d’aujourd’hui. Actes de la IXe réunion des chercheurs sur le monde arabe et musulman, ed. Méropi Anastassiadou-Dumont, Paris: CNRS, 1996, 182–185; Стоянка Кендерова, Библиотеката на Осман Пазвантоглу по времето на Софроний (според новооткрит неин опис). – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания, съст. Даринка Караджова, Стефана Таринска, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2004, 304–311; Същата, Арабската граматика, представена в библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1837). – В: Научни приноси в памет на професор Константин Попов. Материали от научната конференция „100 години от рождението на проф. К. Попов“, София, 29–30.XI.2007, Велико Търново: Знак’94, 2007, 206–216; Същата, Дарителите на книги за библиотеката на фамилия Пазвантоглу във Видин. – Библиотека, 1, 2008, 17–30.

¹⁹ Стоянка Кендерова, Разпространение на мюсюлманската книжнина в Русе и *вакъфската* библиотека на Мирза Саид паша. – В: Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ, съст. Красимира Даскалова, Илко Пенелов, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 87–109.

манските библиотеки в България²⁰ и съхраняваната в тях литература по тематичен²¹ или езиков признак²². Тя обръща внимание и на мястото на книгата в личното пространство на мюсюлманите²³, и на практиката за даряване на книги за обществени библиотеки²⁴. Анка Стоилова продължава последната проблематика чрез изследвания, посветени на приписките и печатите за вакфиране на ориенталски

²⁰ Стоянка Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки по българските земи в светлината на новоиздирени извори. – В: Историята на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Ани Гергова, съст. и ред. Красимира Даскалова, София: Изд. „ЛИК“, 2002, 115–151; Stoyanka Kenderova, Traditions et innovations dans le catalogue des livres des bibliothèques de *waqf* en Bulgarie. – In: Studia in Honorem Professoris Verae Moutafchieva, Sofia: Amicitia, 2001, 147–174.

²¹ Стоянка Кендерова, Хадисната литература в България през XVII–XIX век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 353–379.

²² Стоянка Кендерова, Персийската ръкописна книга в обществените библиотеки и частните сбирки в България през XVIII–XIX в. – В: Ислям и култура. Изследвания, съст. Галина Лозанова, Любомир Миков, София: МЦПМКВ, 1999, 127–150; Stoyanka Kenderova, Bulgaria. – In: World Survey of Islamic Manuscripts, V. 1, ed. Geoffrey Roper, London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1992, 121–142; Eadem, La littérature arabe représentée dans les bibliothèques de *waqf* en Bulgarie au XIXe siècle. – In: Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650–1450. Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds, 10–13 July 1995, 8–11 July 1996, ed. Dionisius A. Agius, Ian Richard Netton, Turnhout: Brepols, 1997, 395–409.

²³ Стоянка Кендерова, За интереса към книгата у едно турско семейство от Самоков. – В: Studia balcanica 23. Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров, съст. Върбан Тодоров, Т. 1, София: БАН-Институт за балканистика, 2001, 311–324; Същата, За цената на арабописмената книга във Видин през XVIII век. – В: Пътят на книгите и информацията. Юбилеен сборник, посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева, съст. и научна ред. Антоанета Тотоманова, Цветана Панчева, София: НБКМ, 2009, 70–93.

²⁴ Стоянка Кендерова, От личната – в обществената библиотека. – Библиотека, 1, 2002, 20–27; Stoyanka Kenderova, De la bibliothèque privée à la bibliothèque publique – les inscriptions de la donation du livre à titre de *waqf*. – In: Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress: Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Halle 1998, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schöning, Leuven–Paris–Sterling, VA: Uitgeverij Peeters, 2002, 71–80; Eadem, The Book and the Muslim Woman in the Bulgarian Lands in the Ottoman Period – In: The Library and the Woman. Libraries and Women: International Scientific Conference organized by the St. St. Cyril and Methodius National Library, Sofia, 24–26th September 2003, ed. Borianna Hristova, Sofia: SONM Publishers, 2004, 135–147.

ръкописи²⁵. Тя и Зорка Иванова представят в съвместни публикации сведения за арабографичната литература, съхранявана в родопските села Чепинци и Елховец²⁶, а Зорка Иванова изследва по-подробно съдбата на османските библиотеки в Кюстендил²⁷. Светлана Иванова се спира на книжната сбирка в една видинска дервишка обител, като прави опит да изясни механизма, по който се формира богатият фонд на библиотеката на Пазвантоглу²⁸. Тя изследва и мястото на книгата в битието на мюсюлманките²⁹. От друга страна, изтъкнатите специалисти по ислямско/османско изкуство и архитектура в България Махиел Кил³⁰ и Любомир Миков³¹ разкриват уни-

²⁵ Анка Стоилова, Документиране на вакъфската собственост върху арабската книга. – Известия на Държавните архиви, 107, 2014, 3–28; Същата, Арабските ръкописи. Методика на първичната обработка на фрагментите, София: НБКМ, 2017, 309–335.

²⁶ Зорка Иванова, Анка Стоилова, Сбирка от арабографични книги в с. Чепинци, Смолянско. – Български фолклор, 3–4, 1996, 84–92; Същите, За две нови сбирки от арабографични книги, запазени в България. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 380–399; Същите, Арабографични книги, съхранявани в с. Елховец, Смолянска област. – В: Ислям и култура. Изследвания, съст. Галина Лозанова, Любомир Миков, София: МЦПМКВ, 1999, 175–196.

²⁷ Zorka Ivanova, Bulgaristan'da Vakıf Kütüphaneleri Tarihinden XVIII–XIX Yüzyıllarda Küstendil Vakıf Kütüphaneleri. – In: Bilginin Serüveni: Dünü, Bugünü ve Yarını... Türk Kütüphaneciler Derneği'nin Kuruluşunun 50. Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 17–21 Kasım 1999, Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1999, 74–89; Eadem, Köstendil Kütüphanesi. – Ümit Kültür ve Eğitim Dergisi, 28, 1999, 18–20.

²⁸ Светлана Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, построено от Осман Пазвантоглу във Видин (исторически реалии). – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова, съст. и ред. Стефка Първева, Олга Тодорова, София: ИК „Гутенберг“, 2016, 439–477.

²⁹ Светлана Иванова, Мюсюлманката и книгата в Османската империя (щрихи от Румелия през XVIII–XIX век). – Във: В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева, съст. и ред. Джени Маджаров, Красимир Стоилов, Т. 2, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 375–397.

³⁰ Machiel Kiel, The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoglu in Vidin. – Études balkaniques, 3, 1980, 116–119.

калните архитектурни специфики на библиотеките във Видин, Търново, Шумен и Разград.

Същевременно изследванията ми, базирани на издирени архивни материали, предлагат нови сведения и анализ както на неизвестни или слабо известни османски обществени библиотеки³², в частност в Русе³³, Шумен³⁴, Търново³⁵ и София³⁶, така и на частните

³¹ Любимир Миков, Османски библиотечни сгради в България. – В: Същият, Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии, Т. 1, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012, 195–212; Същият, Джамиата на Ибрахим паша и „Ибрахим паша“ джамия в Разград, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, с. 91.

³² Орлин Събев, Османски училища в българските земи XV–XVIII век, София: Изд. „Любомъдрие–Хроника“, 2001, 162–165; Същият, Нови архивни данни за османски библиотеки в българските земи. – In: *Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans*, Sofia, April 21–23, 2000, Istanbul: IRCICA, 2002, 223–239; Orlin Sabev, *Bulgaristan Örneği Işığında Balkanlar'da Osmanlı Medrese Kütüphaneleri*. – In: *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar. Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07–09 Mayıs 2014*, ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu, Muhammet Altaytaş, İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2014, 143–174.

³³ Орлин Събев, Османските медресета в Русе. – *Известия на Исторически музей–Русе*, 6, 2000, 25–39; Orlin Sabev, *Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse*. – In: *Mélanges Prof. Machiel Kiel*, ed. Abdeljelil Temimi, Zaghuan: Temimi Foundation, 1999, 507–528.

³⁴ Орлин Събев, Мюсюлманското богословско училище (медресе) и библиотеката при Томбул джамия в Шумен: учебна програма и литература (1744 г.). – В: *Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев*, съст. Надя Данова, Светлана Иванова, Христо Темелски, София: ИК „Гутенберг“, 2007, 249–272; Orlin Sabev, *Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Cami Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakfettiği Kitap Kataloğu*. – In: *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe–XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*, ed. Faruk Bilici, Ionel Căndea, Anca Popescu, Braïla: Musée de Braïla–Éditions Istros, 2007, 557–583.

³⁵ Орлин Събев, Стари български ръкописи и османски библиотеки в Търново. – В: *Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Изследвания и материали от международната научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. дин Йордан Андреев*, 14–15 май 1999 г. В. Търново, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, 622–639.

³⁶ Орлин Събев, Османски обществени библиотеки в София (нови архивни сведения от XVIII–XIX век). – *Историческо бъдеще*, 1–2, 2002, 191–207; Orlin Sabev, *Bulgaristan'da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777)*. – In: *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, İstan-

колекции от книги³⁷ – проблематика, изследвана за първи път отново от М. Стайнова³⁸.

Целта на настоящата монография е да прецизира, допълни и обобщи досегашните проучвания по темата, както и да проследи историческия развой на османското библиотечно дело в българските земи. В монографията не само са представени нови данни за вече известни в научната литература библиотеки или за напълно непознати книжни фондове, но е предложена и методологична рамка, която по мое мнение е необходима, за да бъде изследвана проблематиката адекватно. Имам предвид, че наличието и тематичната характеристика както на личните колекции, така и на обществените библиотеки могат да бъдат изследвани и осмислени единствено през призмата на османските образователни концепции и практики. Затова и в настоящия труд за първи път анализът на книгохранилищата с ориенталска книжнина е предшестван от преглед на османските просветни институции и анализ на образователната им политика. Също за първи път в едно изследване са включени както частните колекции с книги, така и обществените библиотеки. Обикновено подобен род изследвания са посветени или само на личните библиотеки, или на книжните фондове с публичен достъп. Но историята не само на османските, но на библиотеките въобще показва тясна обвързаност между личните и обществените библиотеки, защото до XIX в. последните се основават обикновено от частни лица чрез даряване на личните им колекции от книги. Следователно, настоящият монографичен труд обединява три проблематики, които в досегашните изследвания са разглеждани поот-

bul–Edirne 9–10–11 Mayıs 2012, Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü–T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2012, 297–303.

³⁷ Орлин Събев, Книгата в ежедневието на мюсюлманите в Русе (1695–1786 г.). – В: Алманах за историята на Русе, 4, 2002, 380–394; Orlin Sabev, Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes). – Études balkaniques, 1, 2003, 34–82.

³⁸ Stajnova, Ottoman Libraries in Vidin.

делно – основно поради съображения от друг (например цел и обхват на изследването), а не методологически характер. В крайна сметка, няма как да обясним защо частни лица са притежавали едни или други книги в дома си, ако не познаваме техния културен „багаж“ и образователен background. Съответно, познаването на образователните концепции, учебните програми и частните колекционери на книги спомага за по-адекватното осмисляне на характера и функциите на обществено достъпните книжни фондове. Не на последно място, тясно свързано с темата на изследването е и развитието на книгопечатането, което оказва влияние върху колекционирането на книги и библиотечното дело не само в количествено, но и в качествено отношение. Припомняйки, че един от мотивите за разкриване на османска печатница е и обогатяването на фонда на обществените библиотеки, в многоаспектния анализ на османското библиотечно дело в българските земи съм включил и развитието на османското книгопечатане.

Освен това, ако по-ранните изследвания на османските библиотеки в българските земи предлагат едно по-скоро статично описание на книжните им колекции (тъй като са дело предимно на специалисти филолози), в настоящата монография е направен опит да се проследи динамиката на историческия им развой с оглед причините за тяхното разкриване тук, функциите им и обогатяването на книжния им фонд.

Проучванията на различни аспекти от историята на османските библиотеки се основава на няколко типа извори. Преди всичко това са запазените томовете ориенталска книжнина на арабски, персийски и османотурски език, по чиито страници могат да се открият ръкописни бележки и печати за частно притежание, за дарение или принадлежност към фонда на определена обществена библио-

тека³⁹. Въз основа на книгите, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ, научаваме за наличието на определени библиотеки, чийто книжен фонд може да бъде възстановен само частично в зависимост от това какво е достигнало до нас.

Библиотечните каталози са важен извор, на базата на който може да се получи цялостна представа за книжния фонд на една библиотека. По отношение на османските библиотеки подобни каталози са изготвяни предимно за обществените колекции⁴⁰. Те дават информация не само за обема на фонда, с който е разполагала една библиотека, но и за тематичното разпределение на заглавията в нея. Някои каталози съдържат сведения и за нейните ползватели и така отразяват степента на вписването ѝ в дадена общественно-културна среда. Въз основа на два подобни каталога на вакфирани книги от първата половина на XIX в. неотдавна беше проучена историята на османските библиотеки и техните читатели в Самоков⁴¹.

Друг важен извор, разкриващ съществени страни от функционирането на османските библиотеки, са *вакъфнаметата* – юридическите актове, с които се основават религиозни фондации (*вакъф*). Повсеместна практика е до реформите в Османската империя към средата и втората половина на XIX джамиите, мюсюлманските начални (*мектеб*) и правно-богословски училища (*медресе*), болниците, обществените кухни и други благотворителни начинания да се изграждат и поддържат от вакъфи.

Османските обществени библиотеки също се основават чрез учредяване на вакъф и затова в литературата се използва и понятието *вакъфски библиотеки*. Вакъфът се е учредявал от частни лица,

³⁹ Kenderova, De la bibliothèque privée à la bibliothèque publique.

⁴⁰ Вж. İsmail E. Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar. – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 238–250.

⁴¹ Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси.

които са отчуждавали за обществено благо в полза на създадената от тях фондация свои частни имоти и приходоизточници (по-изявените османски управители често са дарявали приходи от определени данъци, дарени им преди това от султана). Това уточнение е важно, за да се изясни съдържанието на определението „обществени библиотеки“ в османски контекст. Те са били обществени не защото са били построени и издържани от обществени (публични), т.е. държавни средства от османския бюджет (в модерния смисъл) – както се вижда, те били изцяло частна инициатива – а защото са били повече или по-малко обществено достъпни. Това за кого и в каква степен да са достъпни, се е определяло от учредителя на вакъфа в условията, записани в съответното вакъфнаме.

С други думи, макар и по презумпция една библиотека да е била основавана, за да обслужва обществени нужди, условията за нейното функциониране са зависели изцяло от волята на частното лице учредител, а не от държавата или примерно обществен съвет. Все пак, с редки изключения, за които ще стане дума по-нататък в изложението, достъпът до книгите в османските обществени библиотеки не е бил ограничаван по отношение на лицата, които могат да я ползват. По принцип тези библиотеки са били предназначени да обслужват читателските нужди на учениците и преподавателите в османските медресета, фондът им се е състоял основно от съчинения, изучавани в медресетата и следователно ползвателите им са били преимуществено мюсюлмани.

Във връзка с вакъфския статут на османските обществени библиотеки е важно също така да се уточни понятието „библиотека“. В научната литература под „библиотека“ (от гр. Βιβλιοθήκη: βιβλίον – книга, и θήκη – място за съхранение) се разбира:

1. Организирана сбирка от книги за лично ползване, съставена според интересите на собственика, която при определени условия може да се предостави за обществено ползване;
2. Институция, която осигурява обществен достъп до книги (печатни, ръкописни и други информационни ресурси);
3. Сграда или специално помещение за съхраняване и ползване на книги и други материали⁴².

В османския случай понякога е била изграждана специална библиотечна сграда – при медресе, джамия или самостоятелна. В други – чрез вакъф са се дарявали колекции или отделни книги за обществено ползване към вече функциониращи библиотеки или медресета и джамии. Някои изследователи предлагат следната класификация на типовете османски обществени библиотеки:

1. Библиотеки към медресета и джамии, чийто фонд е бил съхраняван в неспециализирани за целта помещения;
2. Библиотеки към медресета и джамии, чийто фонд е бил съхраняван в специални помещения;
3. Библиотеки към медресета и джамии в отделни сгради;
4. Самостоятелни библиотеки;
5. Дворцови библиотеки⁴³.

В тази класификация е пропуснато обстоятелството, че в обителите (*теке, завие*) на дервишките ордени също се е съхранявала книжнина. Освен това е съобразена с архитектурните, а не с функционалните особености на библиотеките. От функционална гледна точка може да се приложат две класификации. При едната под внимание може да се вземе дали библиотеката е имала собствени пер-

⁴² Александра Дипчикова, Библиотека. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова, София–Москва: Pensoft, 2004, с. 62.

⁴³ Madžida Bećirbegović, Prosvetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. – Prilozi za orijentalnu filologiju, 20–21, 1970–1971, 247–248; Стайнова, Османските библиотеки, с. 27; Същата, За османските библиотеки и книгоразпространение, с. 68.

сонал и сграда или не. При втората класификация може да се има предвид обвързаността им с друга институция или пък самостоятелността им. В този случай може да говорим за библиотеки към медресета, джамии и дервишки обители или пък самостоятелни библиотеки.

Обособените османски библиотеки, независимо дали са били към друга институция или самостоятелни, са имали персонал и правила за функциониране, определени в учредителния им акт (*вакъфнаме*). Обикновено в такива библиотеки са били назначавани един, а понякога и повече библиотекари, наричани *хафъзю'л-кютюб* или *хафъз-ъ китаб* (букв. 'книгопазител'), които са получавали заплати от вакъфски приходи. Между другото, случайно или не, буквален превод на османското название за библиотекар – „книгопазител“ е използван и в българските библиотеки след Освобождението⁴⁴.

В някои библиотеки е било позволено да се заемат за определен срок и да се изнасят книги извън сградата, където са се съхранявали, в други е било разрешено ползването им само на място. Понякога, както ще стане дума по-нататък в изложението, за дарени колекции от книги е имало назначен библиотекар, но не е била предвидена отделна сграда, нито пък има сведения къде точно са се съхранявали, макар и да е възможно да се допусне, че подобни сбирки са намирали *подслон* в подходящи помещения или ниши в някое медресе или джамия.

Какво, тогава, следва да се разбира под понятието „обществени (вакъфски) библиотеки“ в османски контекст – дали само такива, които са имали своя сграда или пък собствен персонал? Наличието на сграда и персонал безспорно има значение по отношение на по-добрата организация на библиотечната дейност, но от гледна

⁴⁴ Елена Кирова, История на библиотеките, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1975, с. 11.

точка на функционалните им цели, всякакви колекции от книги, дарени от частни лица с благородната идея да бъдат достъпни за останалите членове на социума, могат да бъдат разглеждани като обществени библиотеки. Това по-широко разбиране за смисъла на понятието „обществени библиотеки“ е залегнало и в настоящата монография.

В нея съм използвал оригинали или преписи на вакъфнаметата на следните османски библиотеки:

- библиотеката на Шериф Халил паша при комплекса му в Шумен, включващ джамия, медресе и мектеб (1744)⁴⁵;
- библиотеката на Хаджи Осман ага в Пловдив (1751)⁴⁶;
- библиотеката на Хаджи Али ага в Търново (1763)⁴⁷;
- библиотеката на Шейх Сейид Хаджи Ебубекир ефенди в София (1777)⁴⁸;
- библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша при джамията и медресето му в Русе (1839)⁴⁹.

Вакъфнаметата не винаги съдържат опис на първоначално дарените книги, особено когато става дума за новоосновани обществени библиотеки. Те са имали каталози (*defter-i kütüb*), които в повечето случаи по една или друга причина не са достигнали до днес. Когато отделни лица са дарявали или завещавали книги на вече функционираща библиотека, обикновено този акт се е вписвал в протоколните книги на местното османско съдилище (т.нар. *кадийски сиджил*) с приложен пълен списък на книгите. Този тип списъци всъщност ни служат в два аспекта. От една страна, дарените книги представляват цялата лична колекция или част от нея, коя-

⁴⁵ ИМ–Шумен, инв. № 397; VGMA, Haremeyn 4: Defter 737, 127–134.

⁴⁶ VGMA, Defter 629, 445–449.

⁴⁷ İMŞSA, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 4/171, 8a–8b.

⁴⁸ НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 39a.

⁴⁹ ИМ–Русе, инв. № B/2922, 1346–136a.

то отделни лица са притежавали. Така може, макар и с презумпцията за неизчерпателност, да се възстанови профила на османския библиофил. От друга страна, подобни списъци са показателни за това не само как се обогатяват фондовете на обществените библиотеки, но дават, макар в известна степен, представа и за тематичното им разнообразие. В настоящата монография съм използвал следните списъци на книги:

- книги, дарени от Софу Хасан ага за обществено ползване във Видин (1728)⁵⁰;
- книги, вакфирани от Шериф Халил паша за библиотека към медресето при Томбул джамия в Шумен (1744–1745)⁵¹;
- книги, дарени от Хаджи Бешир ага за библиотека към медресе в Свищов (1745)⁵²;
- книги, вакфирани от Хаджи Осман ага за библиотека към медресе в Пловдив (1751)⁵³;
- книги, дарени за обществено ползване от Шейх Сейид Хаджи Ебубекир ефенди в София (1777)⁵⁴;
- книги на Ариф ефенди, дарени за библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1826)⁵⁵;
- книги в текето „Демир баба“ при с. Свещари (1828)⁵⁶;
- книги на Хафъз Осман ефенди, дарени за библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1859)⁵⁷;
- книги в текето на ордена Шазилия в Русе (1861)⁵⁸.

⁵⁰ НБКМ, Ор. отд., S 160а, л. 1а.

⁵¹ VGMA, Haremeyn 4: Defter 737, 135–137.

⁵² VGMA, Defter 638, 141–142.

⁵³ VGMA, Defter 629, p. 447.

⁵⁴ НБКМ, Ор. отд., S 25, 39а–40а.

⁵⁵ НБКМ, Ор. отд., S 84, л. 25а, док. I.

⁵⁶ BOA, Maliyeden Müdevver, Defter 9771, p. 10.

⁵⁷ ИМ–Русе, инв. № В/2922, л. 4а.

⁵⁸ ИМ–Русе, инв. № В/2915, 36–4а.

По-рядко списъци на вакфирани книги се срещат и в османски поземлени описи (регистри) на вакъфски имоти от XVI в. – период, за който са налице значително по-малко източници, които позволяват да се придобие представа за книжния фонд на обществените османски библиотеки или частните колекции по онова време⁵⁹.

Наследствените описи на имуществото на починали мюсюлмани дават сравнително най-пълна представа за личните книжовни интереси и предпочитания на османските притежатели на книги. Те също са вписвани в кадийските сиджили. За западната историография, занимаваща се с проблемите на историята на книгата, запазените нотариални описи на наследства, които съдържат книги, са важен извор, разкриващ интелектуалните интереси и занимания на починалите им притежатели⁶⁰. За някои по-големи хронологически отрязъци разполагаме с обемен документален материал, богат на подобни наследствени описи, често съдържащи и книги. Обработката на отделни масиви протоколни книги от съдилището на даден османски град именно с оглед присъствието на книгата като вещ, описана в наследството на починали лица, предоставя достатъчно

⁵⁹ За поземлените описи като извор за историята на библиотечното дело вж. Uğur Altuğ, Sadreddin Konevî Kütüphanesindeki Kitaplar. – Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, 9/43, 2016, 565–573.

⁶⁰ Thomas Laqueur, The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850. – Oxford Review of Education, 2/3, 1976, 255–275; Peter Clark, The Ownership of Books in England, 1560–1640: the Example of Some Kentish Townsfolk. – In: Schooling and Society. Studies in the History of Education, ed. Lawrence Stone, Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1976, 95–111; Natalie Zemon Davis, Printing and the People: Early Modern France. – In: Literacy and Social Development in the West: A Reader, ed. Harvey J. Graff, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 69–95; Robert Darnton, Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature. – Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences, 100/1, 1971, 214–256; Francois Furet, La 'Librairie' du Royaume de France au 18e siècle. – In: Livre et société dans la France du XVIIIe siècle, ed. François Furet, Paris: Mouton, 1975, 1–32; Rebecca A. Gates, Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary. – Journal of Library History, 22/1, 1987, 23–41.

добри възможности за реконструиране на част от съществувалите лични сбирки от книги и за тематичния им анализ.

Наследствените описи са преимуществено на мюсюлмани и това ни дава възможност да придобием по-ясна представа за мястото на книгата в живота на редовия мюсюлманин. Нещо, което не може да се направи за немюсюлманите, тъй като много по-рядко са изготвяни наследствени описи за тях. От друга страна, засега не са открити каталози на лични библиотеки, изготвени от самите им собственици мюсюлмани или други, каквито се срещат например при някои български или гръцки книжовници и интелектуалци от XIX в.⁶¹ Изключение е описът на книгите от частната колекция на Абдал хан от Битлис (в Югоизточен Анадол), изготвен от известния османски пътешественик Евлия Челеби през 1655 г., но проучванията показват, че този опис не е много надежден⁶².

В настоящата монография използвам документация, съхранявана в наши архивохранилища (НБКМ, НБИН и историческите музеи в Русе и Шумен) и в Турция (Османския архив на Главната дирекция на държавните архиви на Република Турция в Истанбул, Архива на Истанбулското мюфтийство и Архива на Главната дирекция на вакъфите на Република Турция в Анкара). Тя се отнася за основаване на библиотеки или за назначаване на служители в библиотеки, които са неизвестни или слабо познати на научната общност.

⁶¹ Вж. Надя Данова, Библиотеката на Иван Добровски. – В: *Studia balcanica* 21. Култура и общество I, София: БАН–Институт за балканистика, 1992, 189–203; Същата, Каталогите на библиотеките на Иван Добровски. – *Известия на НБКМ*, 22 (28), 1996, 346–387; Павел Стефанов, Домашни библиотеки в Казанлък през XIX век. – *Известия на НБКМ*, 21 (27), 1993, 311–324; Roxane D. Argyropoulos, A 19th-Century Greek Scholar in Bucharest: Mihail Christaris and His Library. – *Balkan Studies*, 30/1, 1989, 67–82.

⁶² Вж. Yoichi Takamatsu, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Bitlis'te "Abdal Han'ın Kütüphanesi". – *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 44, 2015, 419–436.

* * *

Изложението на монографията е структурирано в пет глави, посветени на теми и проблематика, които са в логическа последователност. Както подчертах, формирането на лични и обществени библиотечни сбирки е пряко следствие от наличието на образована прослойка, на критична маса грамотни хора и активни читатели, плод на определени образователни практики и институции. Не бихме могли да анализираме тематиката както на личните колекции с книги, така и на обществените книжни фондове, без да е изяснена концепцията за науката и образованието, която доминира в дадено общество. Ето защо в първата глава, *Книгата като храм. Османският дом на науките*, е разгледана концепцията за науките в контекста на османската образователна система. Обръщам внимание и на протеклата през XVIII–XIX в. материална трансформация на книгата от ръкопис в печатно издание – процес, който безспорно оказва влияние върху развитието на образователното дело и върху обема и характера на съхраняваните в частните домове или в обществените библиотеки фондове с книги.

Чрез представения в първа глава преглед може да се придобие представа за културния „багаж“ на грамотните и образовани лица, който несъмнено определя тематиката на книгите, които са притежавали и съхранявали вкъщи – тема, която разглеждам във втората глава, *Домът и книгата. Личните библиотеки*. В нея е анализиран по-специално профилът на притежателите (а вероятно и читателите) на книги в два значими центъра на османското културно пространство в българските земи – София и Русе. Причината да се спра точно на тях е обективна: в случая основен източник на информация са наследствените описи в кадийските сиджили, а такива са запазени основно от Видин, София и Русе. Тъй като за

Видин вече има изследвания, макар и частични⁶³, тук предлагам проучване по темата, отнасящо се за София и Русе.

Както споменах, по-големите частни колекции от книги често се даряват за обществено благо и те формират или обогатяват фонда на обществените библиотеки. Третата глава, *Подслон за книгата*, разглежда библиотеките при медресета, джамии и дервишки обители. Библиотеките са обслужвали предимно учениците и преподавателите в медресетата и затова най-ранните османски библиотеки се разкриват именно към медресета. Тъй като джамии-те също са използвани за религиозно обучение, понякога към тях или в тях се формират и библиотеки.

През XVII в. се заражда тенденция за разкриване на самостоятелни библиотеки, които не са формално обвързани с медресе или джамия. На тях е посветена четвъртата глава, *Дом за книгата*. Макар и самостоятелни, на практика тези библиотеки също обслужват предимно нуждите от учебна литература на учениците и преподавателите в медресатата или на учебните курсове в джамии-те.

В пета глава, *В храма на книгата*, са разгледани подробно обемът и тематиката на фондовете на османските обществени библиотеки, както и функциите им, които с течение на времето търпят промяна. Разкривани в началото обикновено като по-малки фондове към османски училища, джамии или дервишки обители, а по-късно и като самостоятелни институции, през XIX в. те биват обединявани и окрупнявани, за да се формират по-големи и богати, единствени за дадения градски център библиотеки – храм на книгата, чиито двери били широко отворени за цялото население.

⁶³ Stajnova, Ottoman Libraries in Vidin; Стайнова, Османските библиотеки, 81–82; Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин.

ПЪРВА ГЛАВА

КНИГАТА КАТО ХРАМ ОСМАНСКИЯТ ДОМ НА НАУКИТЕ

Формирането и тематичният характер на частните колекции с книги, както и на обществените библиотеки, са пряко обвързани със спецификата, характера, целите и съдържанието на османското образователно дело. Какви и колко книги хората съхраняват вкъщи или в обществените библиотеки зависи в голяма степен от това с какви и колко книги са израснали и са се образовали, какви и колко книги са им нужни, за да упражняват професията си и организират своя социум, както какви и колко книги им трябва, за да обучат и възпитат бъдещите поколения. Тъй като библиотеки се формират основно при училища и джамии, в които се провеждат учебни курсове, а по-големи колекции с книги се срещат у образованите лица, от първостепенно значение е да се изясни какво образование са предлагали османските училища и съответно какви познания са имали техните възпитаници. Особено важно е учебното съдържание, което е съобразено с характера и специфичните цели на образователния процес и представлява систематизирана програма от научни дисциплини. В този смисъл, не е случайна и последователността, в която италианският абат Джамбатиста Тодерини (поч. 1799), пребивавал в османската столица в периода 1781–1786 г., описва в три тома „турската книжнина“: науките, които османците изучавали (първи том), медресетата и обществените библиотеки

(втори том), книгопечатането (трети том)¹. Същата последователност следва и Абдолоним Убичини (поч. 1884) в описанието си на османската държава, публикувано на френски през 1853 г.² Затова тук, макар да съм разглеждал и преди тези въпроси³, ще представя по-подробно както османската концепция за науките, въплътена в османските учебни форми, така и прехода от ръкописна към печатна култура, който оказва влияние върху разпространението на ориенталската книжнина.

1. Османското познание

До реформите в учебната сфера, с които към средата на XIX в. се въвеждат общообразователни учебни заведения по френски образец, османското образование няма претенции да обучава всеки и по всичко. Немюсюлманите са имали културно-просветна автономия и съответно свои храмове, училища и печатници. Мюсюлманите са получавали образование в първоначални, правно-богословски, и дворцови училища. Посещението им не е било задължително, а и не във всяко селище е имало учебни заведения. Дори и най-широката мрежа, тази на началните училища (*мектеб*), е била съсредоточена основно в градските центрове и по-рядко в селата. В тях момчета и момичета на възраст между 4–7 и 15 години били обучавани от квалифициран учител (*муалим*) на арабското писмо,

¹ Ползвали сме турския превод на книгата: Giambattista Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

² Ползвали сме английския превод на книгата: Abdolonyme Ubicini, *Letters on Turkey: an Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire; the Reformed Institutions, Army, Navy, etc., Part I. Turkey and the Turks*, trans. Lady Easthope, London: John Murray, 1856, 190 - .

³ Вж. Събев, *Османски училища*; Орлин Събев, *Първото османско пътешествие в света на печатната книга (1726–1746)*. Нов поглед, София: Изд. „Авангард Прима“, 2004.

четене и рецитация на Корана, ислямски норми и ритуални практики (ил. 2)⁴.

Ил. 2. Учебен процес в мектеб (османска миниатюра).

⁴ По-подробно вж. Събев, Османски училища, 116–121.

Ислямската, респ. османската концепция за познанието и науките е въплътена най-органично в учебната програма на правно-богословските училища (*медресе*). Названието на този тип училище или учебен курс (на арабски *мадраса*) произхожда от арабския глагол *дараса* със значение 'уча'. Производни на глагола са думите *дарс* (на турски *дерс*) със значение 'урок', *мадраса* (на турски *медресе*), означаващо 'място, където се учи', т.е. еквивалент на българското училище, както и думата *мударрис* (на турски *мюдерис*) със значение 'човек, преподаващ уроци' или 'обучаващ', т.е. учител (преподавател). Но въпреки по-широката семантика на названието му, като образователна институция медресето се свързва преди всичко с преподаването на религиозни знания, свързани с исляма, и съответно с подготовката на кадри за мюсюлманска правно-религиозна служба. Завършилите образователен курс в медресе младежи са получавали квалификация за служители в джамиите (*имам, мюезин, хатиб*), в съдебната система (*кадия, мюфтия*), както и за преподаватели (*муалим, мюдерис*).

Като тип учебно заведение медресето продължило традициите на по-ранни ислямски образователни институции като т.нар. *мактаб* (на турски *мектеб*) и *дар ал-хикма* (букв. 'дом на мъдростта') и се появило през X в. успоредно с развитието на научната дисциплина *калам* (на турски *келям*), т.е. ислямското богословие. Тя обединила в едно догматиката с рационалната аргументация на класическата антична философия. Дисциплината изисквала прилагането и на нови методи, свързани не само със заучаването на конкретни знания, в частност догми, но и с тяхната аргументация с рационално изведени доводи⁵.

⁵ За научната дисциплина *калам* вж. Tilman Nagel, *The History of Islamic Theology: From Muhammad to the Present*, Princeton: Princeton University Press, 2000.

Появата и разпространението на медресето в ислямския свят през X–XII в. било обусловено и от засилената през този период конкуренция между двете основни политически и доктринални разклонения в исляма – сунизъм и шиизъм. Медресето било и основната образователна институция във формираната в края на XIII в. Османска държава, където били продължени и утвърдени предхождащите я държавни и културни традиции в ислямския свят⁶. Затова и османската концепция за знанието, науките и тяхното изучаване е представлявала синтез и интерпретация на гледищата на класическите ислямски автори за класификацията на науките. Пръв такава класификация или подредба предлага Фараби (поч. 950), последван от Ибн Недим (поч. 995), Харезми (поч. 997), Ибн Сина/Авицена (поч. 1037), Бируни (поч. 1051), Газали (поч. 1111), Ибн Рушд/Авероес (поч. 1198), Туси (поч. 1274), Ширази (поч. 1311) и Ибн Халдун (поч. 1406)⁷.

През класическия османски период (XV–XVI в.) традиционната ислямската концепция за знанието и науките е представена в съчиненията на Ходжазаде Муслихеддин Мустафа (поч. 1488) и Ташкьопрюлюзаде Ахмед Исамеддин ефенди (поч. 1561). Съчинението на Ташкьопрюлюзаде, написано на арабски език и озаглавено „Ключ към блаженството“ („Miftahü’s-sa’det“), развива гледището на Ходжазаде и представя доста подробна подредба на науките.

⁶ По-подробно вж. Събев, Османски училища, 32–60.

⁷ За ислямската концепция за науките и тяхната класификация вж. Seyyed Hossein Nasr, *Science and Civilization in Islam*, Cambridge: The Islamic Texts Society, 1987, 59–64; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese Programları–İzacetnâmeler–Islahat Hareketleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983, 37–60; Ali Uğur, *İbni Sînâ’nın İlimler Tasnifi*. – In: *Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, 17–20 Ağustos 1983, Millî Kütüphane–Ankara, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984, 443–445; Zeki Tez, *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*, Diyarbakır: Dilce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1991, 26–33. В български превод е достъпна концепцията на Ибн Халдун. Вж. Ибн Халдун, *Встъпление*, прев. Йордан Пеев, Петя Братоева, Мохамед Нуридин, встъп. студия Йордан Пеев, ред. Цветан Теофанов, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1984, 230–313.

Впоследствие това съчинение било преведено на турски език от Кемаледдин Мехмед, син на Ташкьопрюлюзаде, под заглавието „Канон на науките“ („Mevzu‘atü’l-‘ulum“).

Според концепцията, представена в съчинението на Ташкьопрюлюзаде, науките се делят на два основни дяла: религиозни и рационални. Религиозните науки са свързани с изучаването на постулатите на вярата, така както са кодифицирани в писмена форма в Корана и хадисите. Затова тези науки се наричат шериатски или **накли** (от арабския глагол *накала* със значение ‘съобщавам, предавам’), тъй като при тях „съобщеното“, „предаденото“ в свещените текстове се е възприемало като неоспорим и неподлежащ на рационална интерпретация източник на знание. Рационалните науки, от друга страна, постигат знанието чрез логическо разсъждение и умозаключение и затова биват определяни като нешериатски или **акли** (от арабското съществително *акл* със значение ‘рацио, разум’, т.е. добре познатото на български *акъл*), тъй като в тях се използва разумът, мисълта.

Ташкьопрюлюзаде изтъква, че научните дисциплини са много на брой и следователно не е възможно всички да бъдат овладени, още по-малко еднакво добре. Ето защо трябвало да се подберат само определена част от тях за изучаване. Критерий в подбора била тяхната полезност или безполезност. С оглед на това те се делили на **достойни за похвала** (*maḥmud*) и **достойни за порицание** (*mazmum*). Казано с други думи, на *добри* и *лоши* науки. Критерият, по който науките били определяни като добри или лоши, е дали отговарят на основната цел на знанието – постигане на блаженство в отвъдния свят.

Заедно с вярата в един бог (единобожието) и в пророческата мисия на Мохамед, вярата в съществуването на задгробен живот е една от трите основни догми в исляма. Земният живот е бил въз-

приеман като подготовка за задгробния и тя се е осъществявала чрез преодоляване на изпитания. И понеже земният път е нищожно къс в сравнение с безкрайността на задгробния живот, вярващият мюсюлманин е трябвало да върши дела, които биха му осигурили вечно блаженство в отвъдното. Иначе казано, полезни били науките, които са ключ към това блаженство. В това се изразява и смисълът на заглавието „Ключ към блаженството“, което Ташкьопрюлюзаде е използвал за своето съчинение. Безполезни били онези науки, които не представляват такъв ключ.

Принципно всички религиозни науки били смятани за полезни и добри. Това са екзегетиката (тълкуванието) на Корана (*тафсир*)⁸, науката за хадисите (преданията за словата и делата на пророка Мохамед)⁹, ислямското право (*фикх*)¹⁰, ислямската догматика (*акаид*), ислямското богословие (*калам*), както и ислямският мистицизъм (*суфизъм*). Според Ташкьопрюлюзаде тези науки би следвало да се изучават от всички мюсюлмани.

От рационалните науки някои били полезни, а други безполезни. Полезни били например медицината, математиката, науките, свързани с държавното управление и земеделието. Но не всички мюсюлмани били длъжни да ги изучават, а само определен брой според конкретните потребности, защото в крайна сметка тези науки били свързани със земното битие. Безполезни били науки като магьосничеството (вещерството) например.

⁸ По-подробно вж. Y. Goldfield, The Development of Theory on Qur'anic Exegesis in Islamic Scholarship. – *Studia Islamica*, 67, 1993, 5–27.

⁹ По-подробно вж. Айхан Селман, Етапи на записването на Сунната и хадисите. Хадисна литература. – Годишник на Висшия ислямски институт, 4, 2012, 144–169.

¹⁰ По-подробно вж. John A. Nawas, The Emergence of *Fiqh* as a Distinct Discipline and the Ethnic Identity of the *fuqaha'* in Early and Classical Islam. – In: *Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress: Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Halle 1998*, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schönig, Leuven–Paris–Sterling, VA: Uitgeverij Peeters, 2002, 491–500.

Някои науки били смятани едновременно за полезни и безполезни в зависимост от целта, с която се използват. Такава била науката за звездите. Когато била използвана за определяне на календара и местоположението по суша и вода (т.е. в качеството на *астрономия*), тя била полезна. Когато обаче се използвала за предсказване на бъдещето (т.е. в качеството на *астрология*), тя се превръщала в лоша наука, защото изпадала в противоречие с ислямската догма, че само бог предначертава и определя човешката съдба.

И последно, заниманията с някои науки не били нито добродетелни, нито греховни, но все пак **допустими** (*mubah*). Заниманията с тях не били препоръчителни, но не и осъдителни, защото в крайна сметка били безобидни. Според Ташкьопрюлюзаде такива били поезията и историята.

В процеса на изучаване на дадена наука имало нива – **натрупване на знания** (*iktisad*), т.е. *междинно* ниво, и **вникване в есенцията** (*istiksa*), т.е. *напреднало* ниво, при което се овладявали дълбините на познанието.

Ташкьопрюлюзаде дава и подробна класификация на научните дисциплини, групирайки ги в седем категории. Всяка категория е представена образно като *голямо дърво* (*devha*) на научното познание, а всяка дисциплина в нея – като *клон*, който пък има свои разклонения. Посочени са и основните съчинения за всяко разклонение. Ето как изглежда тази класификация:

1. Науки, свързани с писмото (краснопис, форма на буквите);
2. Науки, свързани със словото (граматика, реторика, поезия, история и др.);
3. Науки, свързани с логиката (логика и диалектика);

4. Теоретични философски науки (метафизика, физика, медицина, биология, химия, астрология, магически науки, аритметика, геометрия, астрономия, в т.ч. география, музика);

5. Приложни философски науки (етика, домашно стопанство, държавно управление);

6. Теоретични религиозни (*шериятски*) науки (коранична рецитация, хадиси, източници на хадисознанието, екзегетика на Корана, теоретично богословие, източници на ислямското право и ислямско право);

7. Приложни религиозни науки (ислямски ритуални практики и техният скрит смисъл, суфизъм, етикеция, етика).

Последователността на седемте категории отразява и йерархията на науките, като първите пет са т.нар. нерелигиозни или рационални науки (*акли*). Те представляват също така и помощни науки, чието познание е предварително условие за доброто овладяване на по-висшите религиозни науки. От своя страна, владееенето на религиозните науки, или познаването на писмените религиозни текстове (*накли*), е необходимо за откриване и разбиране на скрития смисъл между техните редове (*батин*). Пътят на познанието изисква последователното овладяване първо на помощните, а след това и на висшите религиозни (в т.ч. езотерични) науки¹¹.

Концепцията, застъпена от Ташкьопрюлюзаде в средата на XVI в., е следвана повече или по малко и от по-късни османски автори

¹¹ Концепцията на Ташкьопрюлюзаде е представена подробно в: Fahri Unan, Taşköprülüzâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın "İlim" ve "Âlim" Anlayışı. – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 17, 1997, 149–264. Също вж. Fahri Unan, Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İmî Verim. – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 436–445; Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, 60–71; Halil Inalcik, The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600, London: Phoenix, 1995, p. 165.

като Кятиб Челеби (поч. 1657)¹², Сачаклъзаде Мохамед ал-Мараши (поч. 1732–1733)¹³, Ерзурумлу Ибрахим Хаккъ (поч. 1780)¹⁴.

Класификацията на науките служи и за основа при изготвянето на каталозите на обществените библиотеки, в които съчиненията са описани по научни дисциплини и в последователността на обичайната им подредба, но в обратен ред – от висши към нисши науки¹⁵. Това ясно личи и от информацията за каталозите на някои библиотеки в Истанбул през 80-те години на XVIII в., която Тодерини дава¹⁶. Има и изключения. Книгите, предназначени за библиотеките на Хаджи Бешир ага в Свищов (1745)¹⁷ и на Сакъб ефенди в анадолския град Урфа (1870)¹⁸ са описани във възходящ ред – от нисши към висши дисциплини.

Тази концепция лежи и в основата на учебната програма на османските медресета. При нея обаче място заемат само помощните (*акли*) и религиозните науки (*накли*). Езотеричното познание било приоритет на мюсюлманските мистични братства и се постигало в дервишките обители (*теке, завие*).

¹² Вж. İlhan Kutluer, Kâtip Çelebi ve Bilimler: *Keşfü’z-zunûn’un* Mukaddimesinde “*el-İlm*” Kavramı. – Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18, 2000, 79–99.

¹³ Вж. İbrahim Çetintaş, Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması, Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (докторска дисертация).

¹⁴ Вж. Şükran Fazlıoğlu, Ta’lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı. – Dîvân. İlmî Araştırmalar, 10/18, 2005, 50–66.

¹⁵ Вж. Müjgan Cunbur, Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Küneler. – Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni/Bulletin of the Turkish Librarians Association, 19/4, 1970, 309–316; Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 150–159.

¹⁶ Toderini, Türklerin Yazılı Kültürü, 154–158, 181–183, 212–240.

¹⁷ VGMA, Defter 638, 141–142.

¹⁸ Вж. Mehmet Kurtoglu, Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar. – Vakıflar Dergisi, 35, 2011, 122–124.

Османските автори от XVI–XVII в. отнасят най-ранната систематизация на учебната програма в медресетата към времето на султан Мехмед II (1451–1481). Гелиболулу Мустафа Али (поч. 1600) представя в съчинението си „Есенция на известията“ („Kühnhü'l-Ah-bar“) текст на закон (*канун*) от времето на Мехмед II, съгласно който учениците трябвало да получат начални познания по арабска морфология и арабски синтаксис, геометрия и астрономия, реторика. После се изучавало теоретично богословие. Това ставало в медресетата от нисша степен, т.нар. *Йирмили* (от турското числително име *йирми* – 20, защото мюдерисът в тях получавал 20–25 акчета дневна надница; названията на следващите степени също са съобразени с размера на учителската надница). В медресетата *Отузлу* (с преподавателска надница от 30 акчета) се е изучавала реторика, а в степените *Кърклъ* (с надница от 40 акчета) и *Еллили* (с надница от 50 акчета) – реторика, богословие, право, хадиси, екзегетика¹⁹.

Данните на Мустафа Али могат да бъдат разгледани успоредно с т.нар. *Закон за учениците*, чийто текст е достъпен чрез преписи от XVII в.²⁰ Според него мюдерисите трябвало да преподават научни дисциплини по определени съчинения, чиято сложност била съобразена със съответната степен на медресето или квалификация на мюдериса. Във висшите медресета се преподавали основи (източници) на шериатското право, право и екзегетика. Мюдерисите с по-нисш ранг трябвало да преподават реторика, ислямско богословие и логика. Освен това всеки мюдерис според възможностите си бил длъжен да преподава ислямско право по оригинални съчинения или техни коментари. В общи линии данните от *Закона за*

¹⁹ İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, V. 1, 63–64.

²⁰ Текстът е представен в: M. Şerafettin Yaltkaya, Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler, İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940, 2–3; M. Şehabettin Tekindağ, Medrese Dönemi. – In: Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1973, 38–39; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988, p. 13.

учениците и на Мустафа Али са идентични. Въвеждането на определена дисциплина във всяка следваща степен на медресетата е съобразено с принципа на постъпателна сложност²¹.

Не всички дисциплини, разглеждани от някои османски учени (Ташкьопрюлюзаде, например) като важен компонент от постигането на пълноценно и цялостно познание, са били еднакво застъпени в програмата на османските медресета. Консервативно настроени среди в улемата често се противопоставяли на изучаването на рационалните науки и това намира отражение дори и в условията на някои вакъфнамета. Характерно е, че известните примери за забрана за изучаването им са от периода преди образователните реформи на Мехмед II. Във вакъфнамето на Мурад II (1421–1451) за построеното от него в Одрин специализирано медресе за изучаване на хадиси (*дарю'л-хадис*), например, се забранява да се изучават „философски“ науки²². Във вакъфнамето на Иса бей от 1469 г. за медресето му в Скопие се забранява преподаването на астрономия и философия²³. След като през 1470 г. Мехмед II разкрил в Истанбул образователния комплекс от осем висши медресета, известен като „Сахн-ъ Семан“, той въвел в османската учебна програма дисциплината ислямско богословие (*калам*), както пише Кятиб Челеби в съчинението си „Везни на справедливостта“ („*Mizanü'l-hakk*“). Впоследствие обаче дисциплината била обявена за „философска“ заради рационалния характер на нейния инструментариум и била заменена със съчинения по ислямско право. В крайна сметка, според

²¹ Вж. Mefail Hızlı, *Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler*. – Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1, 2008, 25–46.

²² Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984, p. 42; İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, V. 1, p. 117.

²³ Глиша Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, Београд: Српска краљевска академија, 1940, с. 82.

Кятиб Челеби, това оказало негативно влияние върху османската научна мисъл и нивото на османското образование²⁴.

Все пак рационалната научна мисъл в Османската империя продължила своите търсения и развитие през XVI в. в лицето на мюдериси и автори като Ибн Кемал (поч. 1534) и Къналъзаде Али ефенди (поч. 1571)²⁵. Но през 40-те години на XVI в. Ташкьопрюлюзаде изразява разочарованието си, че теоретичните науки, богословието и математиката не са популярни в медресетата и че общото ниво на османската научна общност е спаднало. Според него тогава улемата се задоволявала само с прочита на елементарни наръчници и отдавала по-голямо значение на светските аспекти на шериатското право, както и на лековатата поезия. Според Кятиб Челеби пък, със застой във военното и стопанското развитие на Османската империя след XVI в., науките също навлезли в период на застой, дори един от главните мюфтии (*шейхюлислам*) забранил изучаването на дисциплината философия²⁶. Някои изследователи обаче разглеждат подобни сведения (особено на Кятиб Челеби) по-скоро като субективно гледище, което трудно би могло да се припише на системата на османските медресета като цяло. А и в крайна сметка, според тях, медресетата били преди всичко религиозна образователна институция, предназначена да подготвя специалисти главно по ислямско право²⁷.

Представа за учебната програма в османските медресета през първата половина на XVIII в. можем да получим от три основни източника: съчиненията на споменатите Сачаклъзаде от 1715–1716

²⁴ Tekindağ, *Medrese Dönemi; İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim*, V. 1, 122–123.

²⁵ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, V. 1, p. 122.

²⁶ Inalcik, *The Ottoman Empire*, p. 179.

²⁷ Yaşar Sarıkaya, *Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi*. – *İslam Araştırmaları Dergisi*, 3, 1999, 23–39; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916–1965). Keşif ve Tasarlama Dönemi*. – *Belleten*, 64/240, 2000, 541–582.

и Ерзурумлу Ибрахим Хаккъ от 1751–1752 г., които носят сходни заглавия „Подредба на науките“ („Tertibü'l-'Ulum“), както и един анонимен текст от 1741 г. Той е озаглавен „Седем звезди“ („Kevakib-i Seb'a“) и бил изготвен от османска страна по молба на тогавашния френски посланик в османската столица маркиз дьо Вилньов (1728–1741). И други извори свидетелстват за устойчивостта на тази програма от XVI до началото на XX в.²⁸

„Седем звезди“ представя следната последователност на преподаване и съответно овладяване на учебния материал в системата на османските медресета. Първо ученикът наизустявал части от Корана и овладявал арабското писмо, посещавал и курсове за коранична рецитация, провеждани в джамии²⁹. След това се запознавал с т.нар. помощни науки като арабската морфология и арабския синтаксис, започвайки от по-достъпни и преминавайки към по-сложни езиковедски материи и съчинения³⁰. Междувременно ученикът четял и някои въвеждащи пособия по ислямско право. След езиковедските дисциплини преминавал към съчинения по логика³¹. Следвали съчиненията по диалектика или правилата за водене на диспут

²⁸ Вж. İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, V. 1, 61–108; Ömer Özyılmaz, Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübî'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm İsimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002; Събев, Османски училища, 141–162.

²⁹ Вж. Necati Tetik, Osmanlı'da Kırâat İlmi ve Tedrisi. – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 385–392.

³⁰ Вж. Dursun Hazer, Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları. – Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1, 2002, 274–293.

³¹ Вж. Abdulkuddüs Bingöl, Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi. – In: Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999, ed. Hidayet Y. Nuhoglu, İstanbul: IRCICA, 2001, 63–74.

и научна аргументация³². После продължавал последователно към дисциплините реторика³³, теоретична философия и теоретично богословие. Докато изучавал тези дисциплини, ученикът се запознавал и с основни съчинения по аритметика и геометрия, чието овладяване не било индивидуално, а чрез общи четения. След това пристъпвал към самостоятелно запознаване с трактати по астрономия. Когато ученикът овладеел съчиненията по богословие³⁴, се запознавал с основите на ислямското право³⁵, а след това с основните теоретични постулати на самото право³⁶. Същевременно четял и по-задълбочени трактати по астрономия. Накрая изучавал висши научни дисциплини като източници на хадисознанието, хадиси и екзегетика.

Представените по-горе учебни програми в османските медресета следват основния методически принцип на постъпателно овладяване на отделните дялове на ислямското научно познание. Започвало се с четмо и писмо (още в мектебите), преминавало се към арабско езикознание (използваните като учебни пособия трактати били основно на арабски език, както и самият Коран), следвали помощните познания по логика, диалектика, философия, реторика, теоретично богословие, след което се е преминавало към сложните материи на ислямското право, познанието на хадисите и тълкува-

³² Вж. A. Hadi Adanali, Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi. – In: Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999, ed. Hidayet Y. Nuhoglu, İstanbul: IRCICA, 2001, 35–44.

³³ Вж. Christopher Ferrard, The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I. The Medrese Tradition. – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 3, 1982, 165–188.

³⁴ Вж. İhsan Fazlıoğlu, Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasi Metin’ Olarak Kelam Kitapları. – Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD), 1/2, 2003, 379–398.

³⁵ Вж. Ulrich Rebstock, Abwagen als Entscheidungshilfe in den usul al-fiqh: Die Anfänge der targih-Methode bei al-Gassas. – Der Islam, 80/1, 2003, 110–121.

³⁶ Şükrü Selim Has, The Use of *Multaqa’l-Abhur* in the Ottoman Madrasas and in Legal Scholarship. – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 7–8, 1988, 393–418.

нето на Корана. Изучаването на тези дисциплини било съобразено с целта на образованието в медресетата, а именно подготовка на религиозни кадри (кадии, мюфтии, мюдериси, проповедници).

От подредбата на съчиненията по отделните дисциплини, описани в „Седем звезди“, се вижда, че заниманията по дадена дисциплина са започвали с оригинални трактати, после се е пристъпвало към четене на коментарни съчинения върху тях (*шерх*), а след това се ползвали допълнителни коментари (*хашие*) върху първоначалните коментари. В османските медресета са се ползвали съчинения основно на предосмански ислямски мислители, както и на османски мюдериси предимно до XVI в. вкл. Примерите за оригинални съчинения и коментарни трактати, писани от османски автори след XVI в., са малко. В следващите векове в медресетата се използвали съчинения, утвърдили се като основни учебни пособия през класическата епоха.

Същите дисциплини и литературата, изучавани в османските медресета според „Седем звезди“, са описани от Тодерини през 80-те години на XVIII в.³⁷ Програмата остава непроменена до началото на XX в. и добра илюстрация за това е списък на двадесетина съчинения, които учениците трябвало да изчетат, преди да станат *данишменд*, т.е. напреднал ученик³⁸. Списъкът не е датиран и е вписан върху вътрешната страна на задната корица на също недатиран препис на едно от задължителните в медресетата съчинения по логика, включено и в този списък – коментар на „Шемсие“ („*Şemsiye*“) на Садеддин Тафтазани, от фонда на библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен. На последната страница на ръкописа има

³⁷ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, 27–130.

³⁸ За определението „данишменд“ вж. Събев, *Османски училища*, с. 183.

приписка за притежание от Сейид Юсуф Риза от 1277/1860–1861 г. и негов печат, датиран 1262/1845–1846 г.³⁹

Книгите, с които през 1870 г. Сакъб ефенди основал библиотека към разкритото през 1863 г. в анадолския град Урфа медресе „Сакъбие“, се припокриват напълно с изискванията в шуменския ръкопис и потвърждават тяхната валидност за периода⁴⁰.

Представената в Приложение 1 програма, включваща информацията от „Седем звезди“ (1741) и списъка в шуменския ръкопис (ок. 1860–1861), следва в общи линии ислямската и османската концепция за знанието, но вече в институционализирана форма. Тук дисциплините също имат нива на овладяване, за каквито говори и Ташкьопрюлюзаде: **кратко въведение** (iktisar), т.е. *начално ниво*, *междинно* (iktisad) и *напреднало* (istiksa), като във всяко ниво има три степени – нисша, средна и висша. В приложението са включени и заглавията от библиотеките на Софу Хасан ага във Видин (1728), Шериф Халил паша в Шумен (1744), Хаджи Бешир ага в Свищов (1745) и Сакъб ефенди в Урфа (1870), които пряко кореспондират с изискванията на учебната програма в медресетата.

Както се вижда от Приложение 1, сред помощните дисциплини в учебната програма на медресетата място заемат т.нар. *седем свободни изкуства* (artes liberales), групирани в две категории. Това са науки, свързани с речта – *тривиум* (trivium): граматика, ре-

³⁹ НБКМ, Ор. отд., Шн Р 307. Списъкът на съчиненията е публикуван от Ст. Кендерова (вж. Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, с. 251, 275 – Приложение 1), но с някои неточности. Тук давам пълния текст в транслитерация: *“Danışmend oluncıya değin okunacak kitablardır ki zikr olunur: Emsile’den sonra Maksud, İ’zzi, Merah, sarf tamam oldu; nahivden ‘Avamil, Misbah, Kafiye, Mütevassıt-ı Kafiye, Misbah şerhi – Zav’; mantıktan İsağoci şerhi olan Hüssam Kati, Şemsiye şerhi – Tasavvurat’dır, Kutbuddin şerhi ile Küçük haşiyesi – Seyyid’in, sonra Şemsiye’nin Tasdikatı’na Kutbuddin şerhi; ilm-i kelimadan Sa’adeddin’in ‘Akaid metnine şerhi – metn-i Ömer-i Neseфи hazretlerininindir; sonra ilm-i hikmetden Mollazade – metn-i Hidaye şerhi; ilm-i adab-ı bahisden Mes’ud-ı Rumi; İsfahani şerhi, metn-i Tavalı’ü’l-envar li’l-Kadı Beyzavi min ilmü’l-kelam. Bunlardan sonra danışmend olalar.”*

⁴⁰ Kurtoglu, Şair Sakıb Efendi Hayatı, 121–124.

торика и диалектика; и науки, свързани с изчисленията – *квад-ривиум* (quadrivium): аритметика, геометрия, астрономия и музика. Тези дисциплини съставят програмата на училищата през Античността. Впоследствие тя е възприета както от християните, така и от мюсюлманите⁴¹, основно чрез обучението в медресето⁴².

Като наследство от римската цивилизация античната концепция за науките и образованието е запазена и доразвита и в Средновековна Европа чрез т.нар. *граматически училища* (даващи средно образование) и университетите (които се появяват от XII в. нататък). В граматическите училища били изучавани латинска граматика, литература и реторика, а в допълнение и матерен език и аритметика. Единствено в елитните училища се е преподавала и третата дисциплина от *тривиума* – диалектиката. Системата на обучение в университетите е била двустепенна. Първата степен е представлявала курс по седемте свободни изкуства с двата дяла *тривиум* и *квад-ривиум*, но освен тях са се изучавали и трите философски дисциплини – *етика*, *метафизика* и *естествена философия*. Затова и завършилите курса са получавали степента „бакалавър по изкуствата“. Втората степен на университетско образование е протичала в три факултета – богословски, юридически и медицински. Втората степен е била възприемана за по-висша и *благородна* от първата, а между факултетите също е имало йерархия – правото (религиозно и светско) е било считано за по-висша наука от медицината, но пък отстъпвало на богословието, признато за *кралицата на науките*.

⁴¹ Abdolonyme Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulhanè* (1839). Première partie. Les Ottomans, Paris: Librairie militaire de J. Dumaine, 1853, p. 202; İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç. Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, ed. A. Süheyl Ünver, İstanbul: İ. Ü. Tıp Fakültesi, 1946, 116–117.

⁴² По-подробно вж. Събев, Османски училища, 34–36.

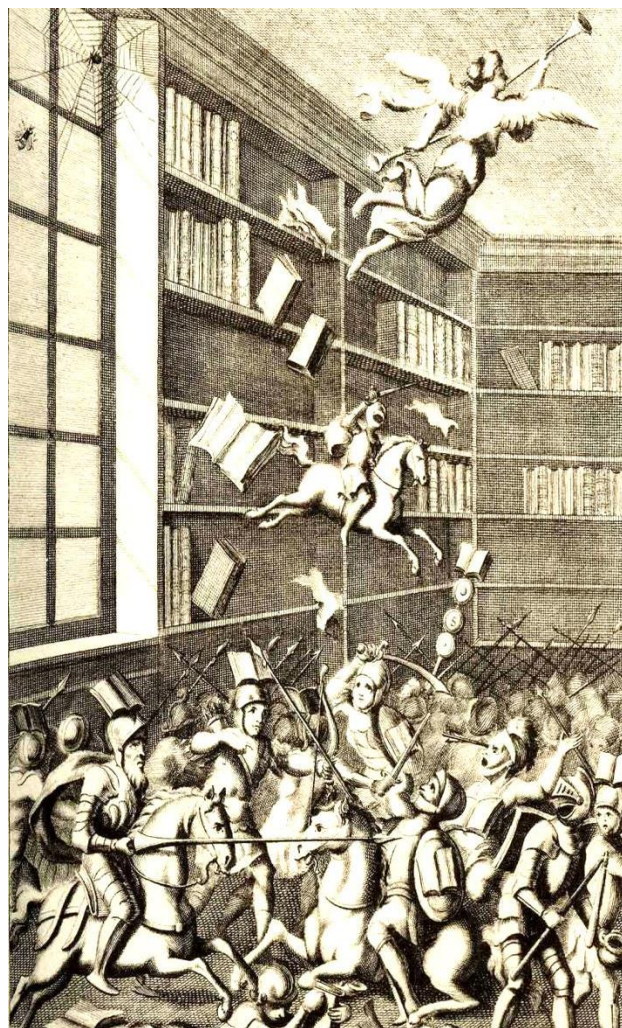
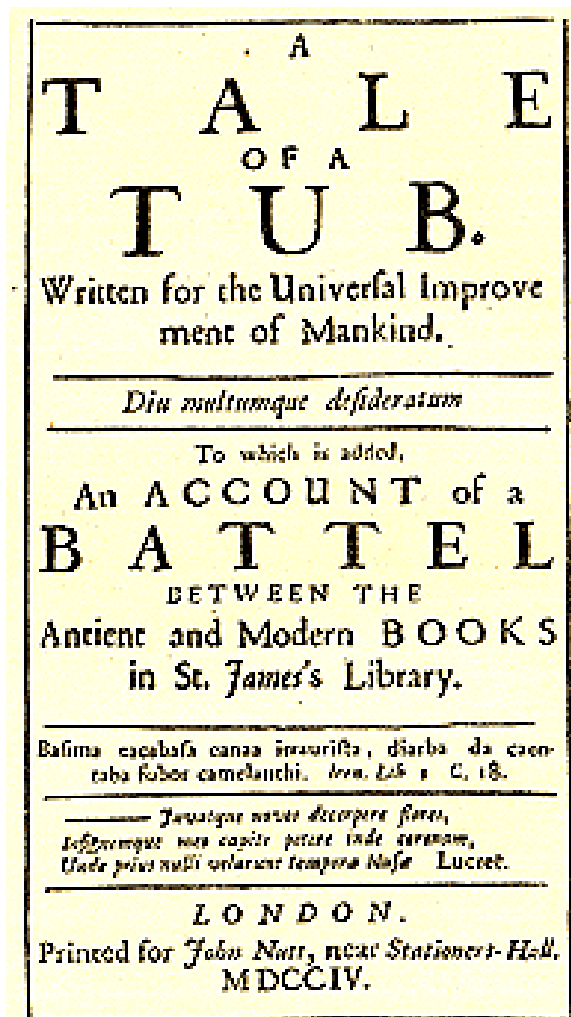
Подобно на мюсюлманите, и европейците възприемали образно познанието като дърво с множество клони – науките и техните разклонения (дялове). Възприетата в Европа подредба на науките се е спазвала почти неотклонно и в организацията на библиотеките и последователността на представяне на заглавията в каталозите им. Но през XV в. и през ранната модерна епоха (1500–1800) класическата средновековна схема на науките била подложена на ревизия. През XV в. първо в някои италиански градове, а после и другаде се появили т.нар. академии, където концепцията за традиционното познание била преосмислена. Този критичен подход ги утвърдил в алтернативни на университетите образователни и изследователски институции⁴³. Традиционната концепция била реформирана чрез добавяне и развитие на нови дисциплини, включени впоследствие и в университетските програми. Към класическата класификация някои учени добавили поезията, историята, географията и физиката. Историята се утвърдила като наука, полезна за правото, политиката и дипломатията. Географията или космографията се оказала особено актуална в епохата на географските открития и последвалата имперска завоевателна политика. Френският учен Рене Декарт (1596–1650) положил основите на рационализма, което се утвърдило като водещо философско течение. От естествената философия или естествознанието се обособили дисциплини като физика, химия, ботаника, зоология (*естествена история*), които се еманципирали от първата степен на университетското образование. Практическата полза от науката придобивала все по-голяма тежест и чрез включването в университетските програми на дисциплини като политика и икономика. Учените продължили средновековните традиции за класификация на науките на *теоретични и практически, обществени и частни, позволени и забра-*

⁴³ Вж. Berthold L. Ullman, Philip A. Stadter, *The Public Library of Renaissance Florence*. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco, Padova: Editrice Antenore, 1972.

нени, висши и нисши, свободни и полезни. Но развитието на редица области на научното познание и формирането на нови дисциплини внесло нюанси в традиционната класификация и йерархия на науките в Европа. Универсалното знание започнало постепенно да отстъпва място на специализираното познание. Оформило се ново деление на науките – *качествени и количествени*, като последните придобивали все по-голяма тежест с полезната си статистическа информация. През XVII в. за субординацията между отделните дисциплини вместо образът на дървото се използвал вече терминът *система*⁴⁴. Въвеждането и утвърждаването на новите дисциплини не било гладко – то било съпътствано от остри дебати между поддръжниците на „античните“ и на „модерните“ науки. Отглас от тези спорове е и публикуваният през 1704 г. сатиричен памфлет на Джонатан Суифт „Описание на една битка между античните и модерни книги в библиотеката на св. Джеймс“ („An Account of a Battle between the Ancient and Modern Books in St. James’s Library“). В него прохождащият тогава писател представя в алегорична форма епичната „битка“ в една английска библиотека между „оживели“ книги от Античността и модерното време (ил. 3)⁴⁵.

⁴⁴ Жак льо Гоф, Интелектуалците през Средновековието, София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993, с. 65; François Furet, La ‘Librairie’ du Royaume de France au 18e siècle. – In: Livre et société dans la France du XVIIIe siècle, ed. François Furet, Paris: Mouton, 1965, 14–16; Peter Burke, Gutenberg’den Diderot’ya Bilginin Toplumsal Tarihi, trans. Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, 34–35, 81–106; Rosemary O’Day, Education and Society 1500–1800. The Social Foundations of Education in Early Modern Britain, London–New York: Longman, 1982, 106–112, 125–127, 271–275; Robert A. Houston, Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800, London–New York: Longman, 1988, 23–77; Werner Arnold, Libraries in the Seventeenth Century. – In: A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel, ed. Helwig Schmidt-Glintzer, Werner Arnold, Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, 48–51; Maria von Katte, The Bibliotheca Augusta as a Growing Universe from 1586 until 1666. – In: A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel, ed. Helwig Schmidt-Glintzer, Werner Arnold, Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, 53–63.

⁴⁵ Вж. Jonathan Swift, A Tale of a Tub and Other Works, ed. Marcus Wolsh, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Ил. 3. „Описание на една битка между античните и модерни книги в библиотеката на св. Джеймс“ от Джонатан Суифт (1704), титулна страница (вляво) и гравюра (вдясно).

Развитието на науката и формирането на нови клонове на познание и дисциплини в Европа достигнало пределите и на Османската империя, но чак през XIX в. Тогава висшите държавни функционери иницирали в османското общество структурни промени по европейски модел, вкл. и в образователната система. Т.нар. *Органически закон за народно образование (Maarif-i Umumiye Nizam-*

namesi, 1869)⁴⁶ утвърдил и доразвил опитите за създаването на нова система от общообразователни училища, извън системата на медресетата, в която наред с религия да се изучават и история, география, математика, естествознание, химия, западен език (френски)⁴⁷.

Инициатива за реформиране на учебната програма на османските медресета в същия дух била предприета тридесетина години по-късно. През 1897 г. Ходжа Мухиддин представил на султан Абдулхамид II (1876–1909) проект, според който в учебната програма на медресето наред с традиционните трябвало да бъдат включени и нови дисциплини като география, обща история, естествознание, химия, изучаване на турски и чужд западен език (френски). Идеите на Ходжа Мухиддин били реализирани едва в началото на XX в. чрез приетите два правилника за медресетата (1910) и тяхното реформиране (1914), както и специалния закон за медресетата (1917). Те предвиждали изучаването и на османотурска и персийска граматика, османска и обща география, ислямска, османска и обща история, естествознание, т.нар. *нова философия* (т.е. западноевропейската философска мисъл от Декарт нататък). Присъствието на тези нови дисциплини в програмата на богословските училища е знак за променена визия за това какво и как трябва да се изучава в периода на реформиране на османското общество⁴⁸.

⁴⁶ За българския превод на закона вж. Мария Тодорова, Подбрани извори за историята на балканските народи XV–XIX век, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1977, 169–172.

⁴⁷ По-подробно за новата система от училища вж. Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi* (1773–1923), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1991; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

⁴⁸ Nesimi Yazıcı, *Some Considerations on the Teaching of Sciences in Late Ottoman Medreses.* – In: *Science in Islamic Civilisation. Proceedings of the International Symposia “Science Institutions in Islamic Civilisation” & “Science and Technology in the Turkish and Islamic*

Освен системата на медресетата, в Османската империя е функционирали и друга, далеч по-малка, но много важна система от учебни заведения, която е създавала част от османския образован елит – дворцовите училища (*ендерун мектеби*), предназначени за подготовка на висши управленски кадри. Според някои, първото подобно учебно заведение е разкрито от султан Мурад II (1421–1451) в Одрин, а според други – от сина му Мехмед II (1451–1481) в двореца „Топкапъ“ в Истанбул. Подобни учебни заведения били разкрити и в няколко други по-малки дворци в османската столица, като по-способните ученици от тях, както и от Одринския дворец, продължавали обучението си в „Топкапъ“. Учениците, които проявявали по-добри интелектуални умения, били оставяни на служба в двореца и назначавани на ръководни постове в централната и провинциалната администрация, а останалите попълвали еничарския корпус. В тези училища били обучавани само момчета от немюсюлмански произход, попаднали в плен като военна плячка при военен поход или набирани в мирно време чрез т.нар. *кръвен данък* (*девширме*). Учениците, наричани *ичоглан*, изучавали арабски и персийски език, реторика, математика, ислямска догматика, ислямско право, екзегетика на Корана, т.е. характерните и за медресетата дисциплини, а също и пренебрегвани в богословските училища дисциплини като турски език, философия, история, география, поезия, музика и калиграфия. Обучението включвало и натоварена физическа и военна подготовка⁴⁹. С други думи, завършилите това училище имали по-широка подготовка в сравнение с възпитаниците на медресетата и това впоследствие оказва влияние и

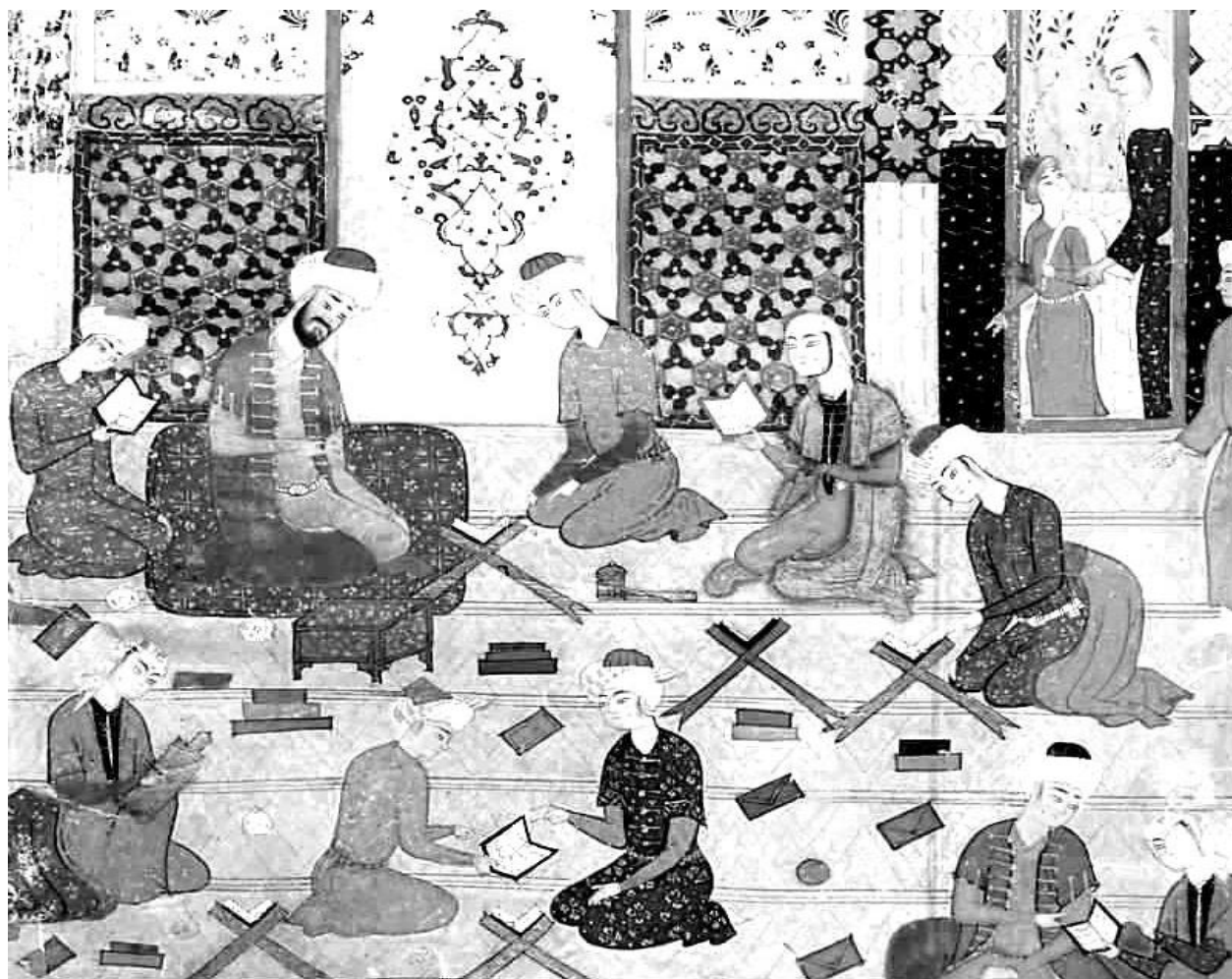
World”, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun, İstanbul: IRCICA, 2000, 53–63. Също вж. İzgi, Osmanlı Medreselerinde İlim, V. 1, 110–116.

⁴⁹ За учебната програма в *ендерун* вж. Пол Рико, Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век), подбор, прев., предг. и бел. Мария Киселинчева, София: Изд. на ОФ, 1988, 43–47; Н. İsmail Baykal, Enderun Mektebi Tarihi, V. 1, İstanbul: Halk Basımevi, 1953, p. 78, 80, 106; Ülker Akkutay, Enderun Mektebi, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984, 64–65, 127–128.

върху читателския им вкус и тематиката на книгите, които притежавали – сред тях имало сравнително повече литературни произведения и исторически съчинения⁵⁰.

За разлика от днес, в онези времена османските учебни заведения предоставяли възможност за получаване на начално и определен вид специализирано образование, но придобиването на квалификация и право за упражняване на дадена професия ставало не от конкретно училище, а от съответния преподавател. Като посочих, образователният процес се е изразявал в изучаване на конкретни съчинения под ръководството на учител, който именно издавал на ученика и документ (*иджазетнаме*), удостоверяващ какви науки и съчинения е овладял и от кого. Мястото на медресетата в йерархията е зависело от размера на заплатата на преподавателя в тях. С други думи, не медресето, а преподавателят в него, мюдерисът, е бил институция. С килиите, осигуряващи подслон за ученици, и учебната зала (*дерсхане*) медресето е предоставяло, така да се каже, необходимата материална база, но учебен процес е можело да се провежда и на друго място, обикновено в джамии. В много джамии били организирани специализирани курсове, наричани *дерсие* (от *дерс*, ‘урок’ на турски). Те се водели от специално назначен лектор, *дерсам* (от *дерс-и ам*, ‘публичен лектор’ на турски), който преподавал по учебната програма на медресетата (ил. 4). Завършилите курса имали същата квалификация като учениците в медресетата. Някои ученици обаче, основно децата на заможната османска управляваща класа, посещавали индивидуално по-именити учители и получавали от тях необходимата квалификация.

⁵⁰ Например вж. Henning Sievert, Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat. – *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 41, 2013, 159–195.

Ил. 4. Учебен курс (*dershane*) в джамия (османска миниатюра).

И накрая, концепцията за познанието в ислямската мистична традиция (*суфизъм*) се асоциира с духовен път на просветлението, преминаващ през четири основни етапа: „закон“ (*шерият*), „път“ (*тарикат*), „гносис“ (*марифат*) и „абсолютна реалност“ (*хакикат*). В някои мистични течения към тези четири етапа има и други, но като цяло идеята е, че езотеричното познание е „скрито“ между редовете на свещените писания и процесът на достигане до него представлява *път*, който тръгва от канона (т.е. там, докъдето стига обучението в медресето), преминава през *откриване* на скрития

смисъл (*батин*) и завършва с *опознаване* на действителната божествена същност. Този процес, обаче, не е чисто рационален, а е съпроводен и с ритуални практики (*зикр*, т.е. непрестанно споменаване на бог), които целят постигане на екстаз чрез „обуздаване на плътта“ – при някои чрез въртене (при Мевлевия), при други дори и чрез самобичуване (например при Рифаия)⁵¹.

2. Тялото на книгата

Както подчертах в увода, в миналото книгата е била възприемана като органичен синтез от съдържание и форма. Важно е било не само познанието, което тя носи, но и *тялото* или *подслонът*, които тя му „осигурява“. Познанието е кодирано в текст, представен чрез графични знаци върху страници, подвързани в книжно тяло – *домът* на словото. Хората не само са развивали познанията си, но и непрестанно са търсели оптимален начин да ги „подслонят“ в понадежден *дом*. Така историята се е превърнала в свидетел на една забележителна „архитектурна“ трансформация на *дома* на познанието – от ръкописа към печатната книга. В едно интервю, озаглавено „Книга и дом“, известният руски библиограф Николай Котрелъов отбелязва, че „преходът от едни материали, от които се прави книгата, към други, е променял наследствено вроденото отношение на човека към знанието... Ние обикновено не забелязваме, че материалната форма на книгата е пределно наситена. Не е много сложно да се разбере, че чрез изменението на материалната форма се

⁵¹ Вж. Хари Т. Норис, Аспекти на суфизма на Рифаия в България и Македония в светлината на проучването, публикувано от Кенън Гарднър, приятел на Игнац Голдциер и Луи Масиньон. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 335–352.

променя смисълът на словесното и културното поведение на човека⁵².”

Преходът от ръкописна към печатна култура протича с различна скорост и обхват в различни страни, но изследователите са убедени, че процесът е бил еволюционен и детерминиран не само от наличието, разпространението и развитието на печатните технологии, но от промените на ментално ниво, вкл. и в начина и целите на четенето. Наличието на печатна преса и книгопечатане са важно условие, за да се постави начало на формирането на печатна култура, но сами по себе си не са достатъчни за нейното налагане. Много по-важно условие е наличието на обществено съзнание, което да е убедено от необходимостта от печатни „носители“ на информация и „разпространители“ на идеи. Преходът от ръкописна към печатна култура започва с етап на „опознаване“ на новата печатна технология и изправяне на автори и търговци на книги пред дилемата дали да мултиплицират книги чрез преписване или печатане.

Как протича този процес в Османската империя? Тук книгопечатането е въведено сравнително скоро след Гутенберг (ок. половин век по-късно), благодарение на прогонените от Испания евреи, които през 1492 г. намират убежище в османските предели. Скоро след принудителната им миграция, евреите Давид и Самуел Нахмиас разкрили печатница в Истанбул и отпечатали Тората и юдейски законник. През XVI в. се разкриват още еврейски печатници: в османската столица (над 20), Солун (две) и Алепо (една)⁵³.

⁵² Емил Димитров, Книга и дом. Разговор с Николай Котрелъов. – Литературен вестник, 3, 23–29.01.2002, www.slovo.bg/old/litvestnik/203/lv0203007.htm (12.12.2016).

⁵³ Abraham Galante, *Histoire des Juifs de Turquie*, V. 2, Istanbul: ISIS, 1987, 86–92; Strahil Gičev, *Les Débuts de l'imprimerie juive dans les Balkans (1494–commencement du XVIe siècle)*. – In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia 26 août–1 septembre 1966, V. 3, Sofia: Éditions de l'Académie bulgare des sciences, 1969, 785–787; Николай Кочев, Сефарадите и книгопечатането на Балканския полуостров през XV–XVII в. – *Годишник на ОКПОЕ*, 24, 1989, 21–35.

Печатарските начинания на еврейските преселници в империята са последвани от арменските и гръцките поданици. Арменецът Абгар Токатеци открил печатница в Истанбул през 1567 г., а през 1697 г. била основана печатница при Арменската патриаршия⁵⁴.

По инициатива пък на гръцкия патриарх Кирил Лукарис (1572–1638), който симпатизирал на калвинизма, и с покровителството на английското посолство през 1627 г. гръцкият монах Никодимос Метаксас разкрил при Гръцката патриаршия в Истанбул печатница, в която отпечатал т.нар. „Трактат против евреите“. Но след като били издадени още две книги, дейността ѝ приключила злощастно. Поводът бил подготвяният за печат полемичен трактат на самия патриарх, озаглавен „Изповедание на вярата“ и насочен срещу католиците йезуити. Покровителствани от френското посолство, йезуитите осутили отпечатването му. Те убедили великия везир, че дейността на печатницата е насочена срещу ислямската религия и османската държава, и затова на 4 януари 1628 г. той изпратил отряд еничари да разрушат православната печатница⁵⁵.

Първата османска печатница, първа и в ислямското културно пространство изобщо, е разкрита едва през 1726 г. в Истанбул, и то от протестант с унгарски произход, приел исляма и с престижна служба в османския двор – Ибрахим Мютеферика. По време на първата по-дългосрочна османска дипломатическа мисия в Европа

⁵⁴ Raymond H. Kévorkian, *Le Livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe–XVIIIe siècles.* – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88, 1999, 173–185; Meliné Pehlivanian, *Mesrop's Heirs: the Early Armenian Book Printers.* – In: *Middle Eastern Languages and the Print Revolution. A Cross-cultural Encounter. A Catalogue and Companion to the Exhibition*, ed. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper, Mainz: Gutenberg Museum, Internationale Gutenberg-Gesellschaft, 2002, 53–92.

⁵⁵ Günay A. Kut, *Matba'ā. B. Printing and Lithography. 2. In Turkey.* – In: *Encyclopaedia of Islam. New Edition*, V. 6, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat, Leiden: E. J. Brill, 1991, p. 800.

– мисията начело с Йирмисекиз Мехмед челеби във Франция през 1720–1721 г., членовете на османската делегация имали възможността да разгледат и библиотеки⁵⁶. Те не са споменати поименно в посланическия доклад, но вероятно сред тях е била кралската библиотека в Париж⁵⁷. В делегацията бил и синът на посланика Мехмед Саид ефенди (Саид челеби), който според официалния османски хронист Кючукчелебизаде Исмаил Асъм, бил впечатлен от огромното количество печатни книги във френските библиотеки. След като се върнал, той няколко пъти обсъдил въпроса за разкриване на печатница с Ибрахим Мютеферика, тъй като последният проявявал специален интерес към книгопечатането и имал желание да го развие⁵⁸. В изложение до великия везир за ползата от разкриване на печатница Мютеферика подчертал, че благодарение на нея ще се размножат книгите от различни науки в столицата и другите градове и ще се обогатят библиотеките, които задоволяват потребностите на учениците и просвещават населението. Като бивш протестант от Трансилвания, той е бил пряк свидетел на приноса на книгопечатането за развитието на библиотеките в Европа, както като обем на фондовете им, така и като културно-образователни институции⁵⁹.

Османската печатница функционирала 20 години – до смъртта на Мютеферика в началото на 1747 г., но за разлика от немюсюлманските печатници в империята, които печатали основно религиозна (богослужебна) литература, „мюсюлманската“ печатница отпе-

⁵⁶ Вж. Hüner Tuncer, Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi (1132–33 H./1720–21 M.). – *Belleten*, LI/199, 1987, 131–151.

⁵⁷ По-подробно за библиотеките във Франция през XVII–XVIII век вж. A Seventeenth-Century View of European Libraries. Lomeier's *De bibliothecis*, Chapter X, ed. John Warwick Montgomery, Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1962, 45–50; Кирова, История на библиотеките, 86–88, 97–98.

⁵⁸ Tarih-i Çelebizade Efendi, Kostantiniye: Darü't-tıba'atı'l-ma'mure, 1153 [1741], fol. 119a–119b.

⁵⁹ Burke, Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi, p. 56.

чатала 16 книги, нито една с религиозно съдържание. Факт, който се дължи както на незаинтересоваността на самия печатар да печата ислямски религиозни текстове, така и на „сдържаността“ на османските власти от подобни „експерименти“. Мютеферика издал основно исторически, както и няколко географски съчинения, арабско-турски и персийско-турски речник, турска граматика за франкофони и собствен трактат по военно дело. С други думи, с изключение на речниците, по тематика останалите издания били от категорията на *допустимите* науки според традиционната османска научна класификация. Както отбелязах, историята и географията не били част от задължителните дисциплини, изучавани в многобройните и пръснати из османските провинции медресета. Те били изучавани единствено в няколкото на брой дворцови училища и не случайно възпитаници на последните, т.е. османски военни и бюрократи, били основните купувачи на първите османски печатни издания⁶⁰.

От наследствения опис на Ибрахим Мютеферика (1 април 1747 г.) се разбира, че приживе той е успял да продаде напълно единствено първото си издание – турската адаптация от Ванкулу Мехмед ефенди (поч. 1592) на арабския тълковен речник „Истинният“ („Si-haḥ“) на Джаухари (поч. 1002 или 1008). В описа е вписан само един от 500-те печатни екземпляра на отпечатания през 1729 г. речник⁶¹. Търговският успех на речника се дължи на факта, че преписи на обемния двутомен речник почти не се намирали, а нуждата от него била голяма, особено за учениците в медресетата, където изучаването на арабски език е било задължително и повечето учебни пособия били на арабски език, както вече посочих. Самият Мютеферика подчертава в изложението си до великия везир за нуж-

⁶⁰ По-подробно вж. Събев, Първото османско пътешествие.

⁶¹ Вж. Събев, Първото османско пътешествие, 167–171.

дата от разкриване на печатница, че има недостиг на преписи на речника. За това, че недостигът се е чувствал не само по времето на Мютеферика, но и много преди това, свидетелства италианецът Пиетро дела Вале (1586–1652), който отбелязва в пътеписа си, че през второто десетилетие на XVII в. в османската столица можело да се намерят не повече от четири преписа на този речник⁶².

С ферман от края на шабан 1141/края на март 1729 г. до кадията на Истанбул, издаден по молба на Саид челеби и Ибрахим Мютеферика, за печатните екземпляри без кожена подвързия от „Речника на Ванкулу“ била определена умерената (mutedil) цена от 35 гроша, за да бъде достъпен за учениците в медресетата⁶³. Дали обаче действително е бил достъпен за учениците, като се има предвид, че дори в наследствения опис на Мютеферика речникът е оценен на 4800 акчета (или 40 гроша), на колкото е бил оценен и неговият кон? Един препис на речник, съхраняван в НБИБ, свидетелства по-скоро за обратното. Става дума за препис от 1179/1765–1766 г., направен в анадолския град Невшехир от Осман – „от учениците от Кютахия“ (min telamiz-i Kütahya), на арабско-персийско-турски речник, озаглавен „Красив речник“ („Behçetü'l-lügat“) и съставен в периода 1138/1725–1726 – 1145/1732–1733 г. въз основа на най-популярните арабски и персийски речници, между които „Истинният“ и персийският речник на Хасан Шуури (поч. 1693) – последното издание на Мютеферика⁶⁴. Както се вижда, съставянето на речника е започнало в навечерието на разкриването на османската печатница, а авторът едва ли е имал представа, че Мютеферика се кани да издаде точно „Истинният“. Причината да се препише този речник през 60-те години на XVIII в., когато вече е имало печатни изда-

⁶² Вж. Yahya Erdem, *Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı'da Kitapçılık*. – In: Osmanlı, ed. Güler Eren, V. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 720–738.

⁶³ Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı. I. Müteferrika Matbaası*, İstanbul: Marif Vekaleti, 1939, 61–62.

⁶⁴ НБИБ, инв. № 327.

ния както на „Истинния“, така и на речника на Шуури, е вероятно, от една страна, ограниченият тираж на изданията на Мютеферика (по 500 екз.) и високата им цена, а от друга – практичността на „Красивия речник“, в който на 322 листа (или 644 стр.) са събрани значения на турски език на най-използваните арабски и персийски думи.

Все пак с първото печатно издание на речника се снабдяват не само по-заможни частни колекционери, но и обществени османски библиотеки, за което ще стане дума в следващите глави. Така учениците са могли да ползват тези трудно достъпни речници поне в библиотеките.

Изчерпването на тиража несъмнено е оказало влияние върху решението на кадиите Ибрахим ефенди и Ахмед ефенди, които закупили от наследството на Мютеферика наличното печатарско оборудване, да подновят книгопечатната дейност с ново издание на двата тома на „Истинния“. Те излизат от печат съответно през 1169/1755–1756 и 1170/1756–1757 г.⁶⁵ Изглежда обаче и второто издание е било изчерпано до началото на XIX в., защото през 1217/1802 г. речникът е издаден за трети път в тираж 800 екземпляра⁶⁶. Както отбелязва Жале Байсал, фактът, че първото османско печатно издание е преиздадено още два пъти в рамките на седемдесет години, е показателен за правилния избор на Мютеферика да отпечата първо именно този речник⁶⁷.

Не само Ибрахим Мютеферика, но и следващите печатари до началото на XIX в., оторизирани от османските власти да печатат книги на османотурски език, не издават религиозни текстове. Една

⁶⁵ Gerçek, Türk Matbaacılığı, p. 93.

⁶⁶ Kemal Beydilli, Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog, İstanbul: EREN, 1997, p. 255.

⁶⁷ Jale Baysal, Mütferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar, İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968, p. 58.

заповед от 1797 г., например, забранявала на османските търговци на книги да изкупуват от наследствата на починали и след това да продават печатни издания на Корана и хадисите, както и на съчинения по екзегетика и ислямско право, тъй като печатането на подобни книги и търговията с тях била „забранена от шериата“ (*şer'an metnu'*)⁶⁸.

Следваща важна стъпка в развитието на османската печатна култура, според Ж. Байсал, е отпечатването през 1803 г. за първи път на текст по ислямска религия – популярното съчинение на Мехмед Биргиви „Завещание“ („Vasiyetname“) ⁶⁹. След това са отпечатани редица пособия по арабска граматика, речници, съчинения по ислямска догматика и ислямско богословие, логика и реторика⁷⁰, т.е. текстове, които представляват част от учебната програма на медресетата и очевидно са предназначени за учениците и преподавателите в тях. Това се дължи изглежда и на факта, че тогава печатницата е била ръководена от Абдуррахман ефенди, по професия мюдерис⁷¹. Част от нейната продукция е била предлагана за закупуване от обществените библиотеки⁷².

Според Байсал книгопечатането окончателно става „обществена придобивка“ за османците в периода 1869–1875 г., когато са написани и отпечатани първите османски романи и пиеси⁷³. Но може би още по-красноречиво е, че именно тогава за първи път в

⁶⁸ İsmail E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahaflar*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2013, 472–473.

⁶⁹ Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete*, p. 63.

⁷⁰ Вж. Beydilli, *Mühendishane ve Üsküdar*, 18–24.

⁷¹ Hasan Refik Ertuğ, *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, V. 1, İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970, p. 126.

⁷² BOA, Sadaret: A.MKT.NZD, Dosya 200, Gömlek 1.

⁷³ Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete*, 71–74.

Истанбул е отпечатан Коранът – през 1871 по литографския, а през 1874 г. – по наборния способ⁷⁴.

Изданието от 1874 г. се осъществява под контрола на Ахмед Джевдет паша (1823–1895), по това време министър на просветата (1873–1874). Той е автор и на „История“, в която между другото се спира и на мотивите, които лежат в основата на османското отношение към печатането на религиозни текстове. Той отбелязва, че след като Ибрахим Мютеферика получил разрешение да печата книги, дълго време не били печатани мюсюлмански религиозни текстове, тъй като печатницата осквернявала „шериатските книги“. Той посочва обаче, че светостта им е била много по-застрашена от дейността на книговезеца, който удря по книгата с уреда за щамповане на кожената подвързия и който стяга книгата на преса, докато я подвързва. Ето защо, изхождайки от шериатското правило за целесъобразност, щом религиозният канон е допускал да се подвързва свещеният Коран, за да се запази от разпиляване, тогава било сметено, че печатането на религиозни книги с благородното желание за тяхното умножаване не е вредно. Така впоследствие били отпечатани и религиозни книги в полза на учениците⁷⁵. Между другото, първите печатни корани се появяват в Европа още през XVI в., а в ислямския свят – в началото на 40-те години на XIX в. (Египет и Индия)⁷⁶. Когато обаче един англичанин докарал в Османската империя през XVII в. с кораб множество екземпляри на западно-европейско печатно издание на мюсюлманския свещен текст, мест-

⁷⁴ Osman Keskiöğlu, Türkiye’de Matbaa Te’sisi ve Mushaf Basımı. – Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15, 1967, 121–139; Mahmut Gündüz, Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur’anı Kerim Basmaları. – Vakıflar Dergisi, 12, 1978, p. 346; Nedret Kuran-Burçoğlu, Matbaacı Osman Bey: Saray’dan İlk Defa Kur’an-ı Kerim Basma İznini Alan Osmanlı Hattatı. – Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies, 26/2, 2002, Barbara Flemming Armağanı II, 97–112.

⁷⁵ Târîh-i Cevdet, Vol. 1, Der sa’âdet: Matba’a-i ‘Osmâniyye, 1309 [1891], p. 76.

⁷⁶ Gündüz, Matbaanın Tarihçesi, 345–348.

ните мюсюлмани ги изхвърлили в Мраморно море⁷⁷. Изглежда „ислямските“, а още повече истанбулските издания на Корана били приети далеч по-радушно. Споменатият по-горе Сакъб ефенди, който през 1870 г. разкрил библиотека за медресе в Урфа, вакфирал за мектеба до него 16 броя печатни корани⁷⁸, вероятно египетски издания. В опис на имуществото на русенеца Рафи ефенди, който през 1878 г. починал в Шумен, докато временно пребивавал там, е посочен един „печатан Коран“ (basma Kelam-ı kadim)⁷⁹. Според наследствен опис пак от 1878 г., жителката на Солун Хадидже, дъщеря на Хаджи Йомер ага, е притежавала два печатни Корана⁸⁰. Кораните в последните два случая вероятно са били истанбулски издания.

Част от гръцките поданици на Османската империя също имали притеснения относно отпечаването на религиозни текстове. Както подчертава Триандафилос Е. Склавенитис, преходът от ръкописна практика към ползване на печатни църковни текстове е съпроводен с недоверие към религиозни книги, отпечатани на Запад, и съпротивата спрямо тях е продължила до XIX в., а в някои случаи и до по-късно. Затова успоредно с циркулирането на печатни религиозни текстове продължило преписването на книги в манастири, училища и други културни центрове. Основната причина за това недоверие било подозрението, че католиците подправят каноничните текстове, и затова източноправославният читател бил по-чувствителен, внимателен и мнителен към такива издания. Фалшификациите на текстове могли да бъдат плод не само на междуцърковни, но и вътрешноцърковни противоречия. Все пак, както

⁷⁷ Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919, p. 8.

⁷⁸ Kurtoglu, Şair Sakıb Efendi Hayatı, 124.

⁷⁹ НБКМ, Оп. отд., R 35, л. 86.

⁸⁰ Méropi Anastassiadou, *Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle*. – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88, 1999, p. 120.

отбелязва Склавенитис, в края на XVIII в. намаляла тенденцията за паралелна употреба на ръкописи и печатни книги, като последните все повече печелели доверие. Затова и доста ръкописи от този период са изготвени не по други ръкописни образци, а по печатни издания⁸¹. След като печатницата при Гръцката патриаршия в Истанбул била унищожена в началото на 1628 г., тя възобновила за кратко дейността си през 1764–1767 и после за малко по-дълго през 1793–1821 г. Отделно гръцки книги се печатали и в арменската печатница в Истанбул⁸².

При българските поданици дилемата дали да се печата или не, е допълнително усложнена от факта, че до 1828 г., когато Никола Карастоянов разкрива в Самоков първата българска печатница в османските предели, печатането на книжнина на кирилица, в т.ч. и на български език, е извън империята: Венеция (през XVI в.), Търговище (Влашко, 1508), Брашов (Трансилвания, 1562) и др.⁸³

Когато написва „История славянобългарска“ (1762), Паисий Хилендарски (1722–1773) е с ясното съзнание, че тя ще бъде разпространявана чрез преписване: „Преписвайте тая историйца и платете, нека ви я препишат [тия], които умеят да пишат...“ Така, по думите на Вера Бонева, тази книга остава „разположена изцяло в кому-

⁸¹ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Η δυσπιστία στο έντυπο βιβλίο και η παράλληλη χρήση του χειρογράφου. – In: Το βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες/Le livre dans les sociétés pré-industrielles. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, 283–293.

⁸² George C. Papademetriou, The Patriarchal Libraries of Constantinople. – The Greek Orthodox Theological Review, 45/1–4, 2000, p. 181.

⁸³ Вж. Петър Атанасов, Начало на българското книгопечатане, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1959; Петър Атанасов, Яков Крайков. Книжовник, издател, график. XVI в., София: Изд. „Наука и изкуство“, 1980; Иван Богданов, Българската книга през вековете, София: Изд. „Народна просвета“, 1978, 164–178; Николай Теодосиев, Каталог на българските печатни книги 1508–1878, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007; Лъчезар Георгиев, Страници от историята на книгата. Книгоиздаване и печатни комуникации на Балканите и в Европа, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014, 7–49.

никативната среда на традиционната ръкописна книжнина“⁸⁴. Подтикнат от просветителски подбуди да състави кратка история на българите с подчертано патриотично послание, Паисий я пише в продължение на две години, използвайки богатите библиотеки на атонските манастири, както и на православния манастир в Сремски Карловци. Той е искал историята му да бъде достъпна до максимален брой „читатели и слушатели“ и затова „за простите българи просто“ я написва, т.е. на достъпен език и стил. Достъпността ѝ обаче във физически смисъл той не търси в отпечатването ѝ, а в нейното преписване. Причина за това е вероятно не някаква неприязън към печатната книга; все пак за написването ѝ той използва предимно печатни издания като „Стематографията“ на Христофор Жефарович (Виена, 1741) и руските преводи на „Църковни анали“ от кардинал Цезар Бароний (1607) и на „Царството на древните славяни“ от дубровнишкия абат Мавро Орбини (1601), отпечатани съответно през 1719 и 1722 г. В конкретния случай вероятно разпространението чрез преписване е изглеждало по-лесно в практически план, защото като таксидиот Паисий е обикалял българските земи. Това му е давало възможност сам да разпространява книгата си, като я препоръчва за преписване в местата, които посещава. Освен това, сравнително краткият обем на текста не е затруднявал и не е забавял процеса на преписване. Първият препис е направен през 1765 г. в Котел от Софроний Врачански (1739–1813), който е ползвал личен екземпляр на Паисий, посетил града в началото на същата година. Преписът, направен в Самоков през 1771 г., вероятно също е подтикнат от пребиваване на Паисий в този епархийски център⁸⁵. Приживе на Паисий са направени поне още два преписа: в Никифорово (1772) и Жеравна (1772), а след смъртта му още много други. Известни са около 70 преписа и преправки, 51 от които дати-

⁸⁴ Вера Бонева, Българският XVIII век. Феномени и фактори на Ранното Възраждане. – История, 4–5, 2004, с. 49.

⁸⁵ Бонева, Българският XVIII век, с. 45.

рани: десет до края на XVIII в., 34 през първата и седем през втората половина на XIX в.⁸⁶ Късните преписи всъщност са свидетелство за все още силната ръкописна традиция, въпреки че Паисиевата история е отпечатана в значителен за онова време тираж в Буда (Унгария) през 1844 г. в преработен вариант от свищовския учител Христати Павлович под заглавието „Царственик или история българская“.

Идеята за използването на книгопечатането като средство за по-масово разпространение на текстове започва да битува в съзнанието на българските интелектуалци някъде между годините на написване и отпечатване на „История славянобългарска“. През 1796 г. поп Пунчо от с. Мокреш, Ломско⁸⁷, съставя дамаскин или сборник със смесено съдържание, включващ жития на светци, поучителни слова, разкази и повести с религиозна тематика, както и първата известна редакция на Паисиевата история. Подобно на Паисий, той също изтъква, че е написал сборника „на прост език заради простите люди“, за да бъде по-достъпен, но за разлика от атонския монах споделя, че е подготвил сборника си за печат: „тия словеса събрах на едно място и за печат ги приготвих“⁸⁸. Намерението на поп Пунчо да отпечата сборника, е продиктувано вероятно не само от желанието му да го направи по-достъпен чрез повече екземпляри, но и

⁸⁶ Бонева, Българският XVIII век, с. 50.

⁸⁷ По-подробно за него вж. Иванка Гергова, Поп Пунчо от с. Мокреш – виден представител на нашата ранна възрожденска култура. – В: От Тимок до Искър. Регионални проучвания на българския фолклор, отг. ред. Тодор Тодоров, Т. 1, София: Изд. на БАН–Институт за фолклор, 1989, 29–39.

⁸⁸ Георги Данчев, Софроний Врачански и началото на българското книгопечатане. – В: Софроний Врачански и проблемите на Възрожденската ни култура (Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 250-годишнината от рождението на Софроний Врачански, 20.IX.1989 г., Арбанаси), Велико Търново: Изд. на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Съюз на научните работници – клон В. Търново, 1990, с. 82; Бонева, Българският XVIII век, с. 52.

от големия му обем от 383 листа. Преписът на подобен обемист сборник би представлявал значително усилие и в случая печатната технология изпъква със своите безспорни предимства.

Поп Пунчо не доживял да види сборника си отпечатан, вероятно и заради липсата на контакти с печатници в чужбина. Наличието на лесно достъпни печатарски услуги е важно условие за разпространението на книгопечатането, както е в случая с т.нар. „Марков буквар“. Той е отпечатан през 1792 г. във Виена за нуждите на тамошното българско и сръбско училище със средствата на търговеца Марко Теодорович, но е използван и в някои килийни училища в българските земи⁸⁹.

Все пак българите са разполагали с печатни книги, отпечатани в печатарски центрове извън пределите на Османската империя през XVI–XVIII в., но на трудно разбираем за повечето от тях църковнославянски език. През 1801 г. в Буда е отпечатана „История славеноболгарског народа“ (230 стр.) от Атанас Нескович. Но макар езикът ѝ да бил изпъстрен с църковнославянски думи, тя получила широко разпространение сред българската емиграция и в западнобългарските земи, като претърпява още две издания (1801, 1811). Тенденцията за използване на говоримия български език в литературата, прокарана и наложена от ръкописната дамаскинарска традиция през XVIII в., намира печатан израз с отпечатването в епископията на Римник през 1806 г. на сборника с религиозни неделни поучения и слова под названието „Неделник“ (известен още и като „Кириакодромион“ и „Софроние“) от Софроний Врачански. Това е първата отпечатана книга на новобългарски език.

Някои изследователи като Радослав Радев, например, поставят въпроса защо първият преписвач на Паисиевата история не отпечатва нея, а собствения си сборник. Според него причината е, че

⁸⁹ Бонева, Българският XVIII век, 53–54.

по онова време църквата е единственото място, където е можело да се проповядва публично сред българите, и чрез отпечатването на сборника Софроний Врачански е решил „един от най-важните въпроси за всяко възродително движение – публичността.“⁹⁰ Тук обаче се пропускат и други, вероятно далеч по-прозаични причини като например големият обем на сборника, за чието мултиплициране печатната технология е по-подходяща, или разбираемото желание на автора да види отпечатан не нечий друг, а собствения си текст. Както отбелязва Георги Данчев, тази първа печатна книга на новобългарски език не е последвана „веднага“ от други подобни прояви⁹¹. Все пак от 1814 г. нататък са отпечатани, макар и спорадично, още книги на новобългарски език от Йоаким Кърчовски, Петър Берон, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, Христати Павлович⁹². Печатницата на Никола Карастоянов, разкрита през 1828 г. в Самоков и официалната османска печатница на Дунавския вилает, основана през 1865 г. в Русе, издават значителна учебна и художествена литература на български език⁹³.

⁹⁰ Радослав Радев, „Неделникът“ на Софроний Врачански и някои процеси на Възраждането ни през XIX век. – В: Софроний Врачански и проблемите на Възрожденската ни култура (Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 250-годишнината от рождението на Софроний Врачански, 20.IX.1989 г., Арбанаси), Велико Търново: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Съюз на научните работници – клон В. Търново, 1990, 3–4.

⁹¹ Данчев, Софроний Врачански и началото на българското книгопечатане, с. 84.

⁹² Пак там, 84–85.

⁹³ Вж. Петър Атанасов, Никола Карастоянов. – Библиотека, 5–6, 1998, 100–102; Иво Жейнов, Печатарското и издателското дело в Русе (1864–1948), Русе: Изд. „Дунав прес“, 2013.

* * *

Образованият човек, изкушен от познанието, заключено зад дверите на *архитектурираната* книга, на свой ред я приютява в *архитектурата* на своя бит и професионално поприще. Към какви съчинения ще прояви интерес зависи в голяма степен от характера на образованието, което е получил. Затова тук обърнах специално внимание както на османските просветни институции и залегналата в учебната им програма konceпция за науките, така и на материалния израз на писаното слово – ръкопис или печатна книга. Както беше подчертано, различният материален носител на словото променя отношението на човека към знанието. Масовизирането на книгата като вещ чрез печатната технология променя не само природата на знанието, но и съдържанието и приоритетите на образованието – когато са достъпни значително повече екземпляри от различни научни области, читателят е по-склонен да премине отвъд границите на консервативните норми и да черпи познание от повече източници.

ВТОРА ГЛАВА

ДОМЪТ И КНИГАТА ЛИЧНИТЕ БИБЛИОТЕКИ

Мери Монтегю, съпругата на английския посланик при султана Едуард Уъртли Монтегю, споделя в писмо до Александър Поуп (12 февруари 1717 г.) впечатленията си от частната библиотека на Ахмед бей в Белград:

Неговата къща е от най-хубавите в Белград – той е „много виден техен човек“. Баща му бил голям паша и той получил най-изискано източно образование. Владее съвършено арабски и персийски език и е извънредно добър краснописец... Ахмед бей има много хубава библиотека с всякакви техни книги и, както ми казва, там прекарва по-голямата част от времето си¹.

Френският пътешественик Сейже е имал подобни впечатления от Адрианопол (Одрин), където се озовал през 1829 г.:

... има обаче множество частни библиотеки, между които заслужава да се спомене библиотеката на Хамид ефенди... Библиотеката му съдържаше ценни ръкописи, доста арабски и турски историци, както и избор от най-добрите персийски поети².

¹ Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън, предг., подбор, превод и бел. Мария Киселинчева, София: Изд. на ОФ, 1979, 75–76.

² Френски пътеписи за Балканите XIX в., съст. и ред. Бистра А. Цветкова, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1981, 172–173.

Макар и епизодични, споменаванията за богати лични османски библиотеки разкриват един малко познат свят – интимния духовен мир, в който книгите *приютяват* своите притежатели. Лейди Монтегю и Сейже ни разкриват чрез частните им библиотеки интелектуалния профил на двама образовани османци – единият военен (Ахмед бей в Белград), а другият изглежда религиозно лице (Хамид ефенди). Става ясно, че и двамата са имали добро образование, притежавали са книги на арабски и персийски, били са ценители на калиграфията, прекарвали са голяма част от времето си, разлиствайки ръкописи по история и четейки поезия. Дали Ахмед бей и Хамид ефенди са били типичните за времето си османски читатели, е трудно да се отговори, но е сигурно, че е имало читатели и като тях. Както вече изясних в предходната глава, османската образователна система е създавала именно подобен интелектуален продукт. Но и посочих, че османската концепция за познанието и науките, колкото и да е била относително константна във времето, е търпяла понякога интерпретации, плод на лични или по-широко разпространени обществени нагласи (например, отношението към философията и нейното изучаване).

Вероятно израз повече на обществени нагласи, отколкото на лично гледище е и един анонимен османотурски трактат от края на XVII или началото на XVIII в. Той е посветен на нормите на доброто поведение в мюсюлманското общество, а незнайният му автор е засегнал и темата за подходящите и неподходящи книги. С типичния за трактата критичен и рязък тон той нарича „изпечени лъжци“ ония, които вместо свещения Коран или догматични трактати и религиозна история (като например „Историята“ на Табари, включваща биографии на спътниците на пророка Мохамед и техните нас-

ледници³) четели епически поеми като „Шахнаме“ на персийския поет Фирдоуси (поч. 1020) или „Хамзанама“ на османския автор Хамзави (края на XIV в.)⁴.

Цитираният трактат поставя книгата в контекста на моралните норми, които мюсюлманите следвало да спазват. Тя се разглежда като важно средство за формирането на моралния кодекс на индивида и на общността като цяло. Затова радетелите за праведен и съобразен с религиозната етика живот обръщат внимание и на книгите, които членовете на дадена общност четат или, казано с други думи, книгите, които имат място в ежедневието им. В конкретния случай, книгите, считани за подходящо, ако не задължително четиво за мюсюлманите, били Коранът и писанията, посветени на догмите и историята на исляма. Онези, които вместо това се забавлявали с класически произведения на приказния епос, били порицавани, въпреки че (както посочих в предходната глава) четенето на литературни произведения е било най-малкото безобидно.

От споменатия трактат обаче не може да се придобие реална представа за това доколко „сериозната“ религиозна литература е била пренебрегвана от мюсюлманската читателска аудитория в Османската империя през XVII–XVIII в. за сметка на „лековатия“ епичен жанр. Субективното подчертаване на даден факт не винаги е белег за тенденция и затова следва да се прибегне до друг изворов материал, който би могъл да разкрие по-обективно и по-задоволително интересите на тогавашната читателска аудитория. Във връзка с тяхното вакфиране епизодични споменавания на лични сбирки от книги се срещат в османските данъчни регистри. В по-

³ Вж. The History of al-Tabari: Biographies of the Prophet's Companions and Their Successors, transl. Ella Landau-Tasseron, New York: The State University of New York Press, 1998.

⁴ XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe, ed. Hayati Develi, İstanbul: Kitabevi, 2001, p. 32.

добен регистър за Силистренския санджак от 1566–1569 г. са описани осем книги. Реджеб Факих поставил условието да ползва книгите, докато е жив. След смъртта му трябвало да се продадат, а получените средства да се добавят към капитала на учредения от него паричен вакъф за издръжката на построените по негова инициатива в Балчик месджид и начално училище, в което самият той бил учител (*муалим*)⁵.

Наследствените описи обаче са много по-масов материал. В тях сред имуществото на починалите се срещат и заглавия на притежавани от тях книги. Това позволява да се надникне в бита на хората, без да сме ограничени като Мери Монтегю или Сейже от благоразположението на отделни личности, и да се установи наличието и съдържанието на личните библиотеки от османския период.

Трябва да подчертая, че едно изследване, базирано на наследствени описи, не може да претендира за изчерпателност поради следните причини. На първо място, не разполагаме с всички описи. Те са вписвани обикновено в протоколните книги (*сиджил*) на шериатските съдилища, а значителна част от тях не са оцелели до наши дни. На второ място, не на всички починали е било описвано имуществото. Изготвянето на наследствен опис е било задължително, когато починалият е оставял непълнолетни наследници, умрял е в странство или е бил дълго време в неизвестност, а също и в случаите, когато е имало спор за наследствени права и дялове. Поради специфичния статут на немюсюлманските общности в Османската империя, за които нормите на шериатското право се прилагат само когато немюсюлмани имат правни отношения с мюсюл-

⁵ BOA, Tapu Tahrir Defteri 542, р. 202 (книгите са две части от Корана, коментар на третата третина от Корана – „Амме“, съчинение по право от Кудури, по логика – от Кутбуди, по ислямска догматика и мистично-религиозните съчинения „Muhammediye“ от Язъджьоглу Мехмед, „Envarü'l-aşikin“ от Ахмед Биджан и „Mantikü't-tayr“ от Аттар).

мани или самите немюсюлмани доброволно се отнасят към шериятския съд, повечето наследствени описи принадлежат на мюсюлмани⁶. Семейно-брачните отношения при немюсюлманите са били под юрисдикцията на съответната религиозно-църковна институция, вкл. и наследствените въпроси. Няма сведения и при тях (поне за българите) да е съществувала по-масова практика да се изготвят наследствени описи, освен единични случаи на описване на имуществото на починали. Следователно в сиджилите са описани наследствата, съответно и лични сбирки от книги, ако е имало такива, само на една част от починалите.

На трето място, няма гаранция, че описаните вещи са представлявали цялото имущество на починалия, в т.ч. и книгите. Ние научаваме само за онези книги, които са описани непосредствено след смъртта на техния притежател. Не можем да бъдем сигурни обаче, че приживе той не е притежавал и повече книги, част от които са били евентуално продадени, подарени, изгубени или откраднати⁷. Следователно това, което ни предлагат наследствените описи в наличните сиджили, вероятно не са всички и пълни частни колекции от книги.

⁶ Вж. ТИБИ, Т. 6 (Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII–XIX в.), съст. Николай Тодоров, Мария Калицин, София: Изд. на БАН, 1977, 11–20; Ömer L. Barkan, Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659). – Belgeler, 3/5–6, 1966, 1–479; Hüseyin Özdeğer, 1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1988, 1–15; Said Öztürk, Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil), İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995, 26–27.

⁷ За османски случаи на кражба на книги вж. Орлин Събев, Кражбата на книги в Османската империя през XIX век: престъпление и наказание. – В: Балканите между традицията и модерността. Административни, социално-икономически и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империя (XVIII–XIX век), ред. Надя Данова, София: ИК „Гутенберг“, 2009, 177–199.

Цялостно и изчерпателно проучване на мястото на книгата в ежедневието на мюсюлманите в Османската държава на практика е невъзможно, защото не са запазени абсолютно всички регистри, съдържащи наследствени описи, от всички съдебно-административни центрове на империята за целия период на нейното съществуване. Това, което може да бъде направено, е въпросът да бъде проучен частично на базата на съхранен по-масов изворов материал от този тип, отнасящ се за определен градски център. Подобни проучвания са правени за Бурса в периода XV–XVI⁸, Истанбул през XVII⁹ и истанбулския квартал Еюб в средата на XVIII в.¹⁰, Дамаск (1686–1717)¹¹, турските черноморски градове Синоп, Самсун, Трабзон, Гиресун и Чорум (XVIII–XIX в.)¹², за Верия/Бер (Караферия) в 1771 г.¹³, за Видин през XVIII¹⁴ и Солун през XIX в.¹⁵

Все пак именно наследствените описи са сравнително най-масовият тип документи, които дават възможност да се установи нали-

⁸ Halil Sahillioğlu, *Ottoman Book Legacies*. – In: Idem, *Studies on Ottoman Economic and Social History*, Istanbul: IRCICA, 1999, 189–191; Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV–XVI. Yüzyıllar)*. – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Vol. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 896–909.

⁹ Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri*, 174–184.

¹⁰ Tülay Artan, *Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış. Orta Halliliğin Aynası*. – In: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan, İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, 49–64.

¹¹ Collette Establet, Jean-Paul Pascual, *Les livres des gens à Damas vers 1700*. – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88, 1999, 143–175.

¹² Fahri Sakal, *Osmanlı Ailesinde Kitap*. – In: Osmanlı, ed. Güler Eren, V. 11, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 732–738; Abdullah Saydam, *Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795–1846)*. – *Milli Eğitim*, 170, 2006, 187–200.

¹³ Christoph K. Neumann, *Arm und Reich in Qaraferye*. – *Der Islam*, 73, 1996, 159–312.

¹⁴ Stajnova, *Ottoman Libraries in Vidin*; Стайнова, *Османските библиотеки*, 81–82; Кендерова, *За цената на арабописмената книга във Видин*.

¹⁵ Méropi Anastassiadou, *Des défunts hors du commun: les possesseurs du livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique*. – *Turcica*, 32, 2000, 197–252; Eadem, *Livres et "bibliotheques"*.

чието и съдържанието на личните османски библиотеки на базата на извадка, направена не по правилата на статистическата методология, а получена като пряк резултат от „благосклонността“ на историческите обстоятелства.

Наследствените описи позволяват да се разкрият редица други аспекти от историята на османската книга. Тези описи се състоят от експозиция, в която се посочва името и нерядко професията на починалия, неговият пол, местожителство, законните му наследници и наследствените дялове. Понякога имуществото се е разпродавало на търг по нормирани цени и сумата, след приспадане на различни задължения и съдебните разноски, се е поделяла между наследниците. Следва списък на недвижимото и движимо имущество на починалия, като всеки артикул е с посочен брой и стойност. Оформени по този начин, наследствените описи, в които се съдържат книги, ни дават информация за професията на техния бивш притежател, за пола му, за някои обстоятелства, при които е настъпила смъртта (като например, че се е намирал временно в съответния град, или че е починал, докато е бил на поклонение – хаджилък), за стойността на притежаваните от него книги, за дела на книгите като стойност от общата стойност на имуществото му и не на последно място, показват каква е съдбата на книгите след смъртта на притежателя им. По този начин може да се придобие представа за личните османски колекции от книги в техния социален контекст.

От друга страна, съществува възможност книгата да бъде разгледана и като текст, като носител на определена информация, като обект на интелектуално занимание. В повечето случаи наследствените описи представят книгите по заглавия или автори и много по-рядко сочат общо томовете книги, без да ги конкретизират. Въз основа на това може да се анализира тематиката на книгите, които

отделните лица са притежавали, да се съотнесе с тяхната професия, да се очертае читателският профил, макар че притежаването на книга не означава непременно, че тя е била четена. Все пак, както е прието в западната историография, може да се допусне, че значителен дял от притежателите на книги са ги и чели¹⁶ и че „една частна библиотека може да служи като профил на читателя“¹⁷. Най-общо би могло поне да се установи каква част от мюсюлманите са имали някакво отношение към книгата.

Внимание заслужава и интелектуалната атмосфера в Османската империя и в частност сред подвластните ѝ балкански народи, от една страна, и в Европа, от друга, през XVIII и първата половина на XIX в. Тъкмо XVIII в., векът на Просвещението, е особено значим от гледна точка на историята на книгата в Европа и Северна Америка. Тогава печатната книга става популярно четиво, тематичният профил на читателския интерес отбелязва промяна към превес на литературата със светски характер. Идентични процеси протичат и сред балканските народи под османска власт през XVIII и XIX в. В този контекст е особено интересно да се проследи природата на читателския вкус сред мюсюлманите.

Както посочих в увода, в Ориенталския отдел на НБКМ се съхраняват по-големи масиви от кадийски регистри единствено за Видин (71 пълни и три непълни сиджила), София (59 сиджила) и Ру-

¹⁶ Вж. Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-lists, ed. Robert J. Fehrenbach and Elisabeth S. Leedham-Green, V. 1, Binghampton, New York: Medieval & Renaissance Texts & Studies–Marlborough: Adam Matthew Publications, 1992, p. xvi.

¹⁷ Робърт Дарнтън, Първи стъпки към „история на четенето“. – В: История на книгата. Книгата в историята, съст. Ани Гергова, Красимира Даскалова, София: ИУ „Св. Кл. Охридски“, 2001, с. 264.

се (42 сиджила)¹⁸. Тъй като вече са направени, макар и частични, изследвания за ситуацията във Видин¹⁹ и има заявка те да бъдат продължени²⁰, тук ще се спра по-подробно на притежателите на книги в София и Русе.

1. Притежатели на книги в София

С изключение на шест сиджила, които са от XVII в., запазенният масив от 59 протоколни книги от София покрива целия XVIII и първата половина на XIX в. Повечето от тях съдържат описи на наследствата на жители на София, а понякога и на починали в близки градове и села, както и на лица, чиято смърт ги е застигнала по време на временно пребиваване в някоя от софийските странноприемници (ханове). 59-те сиджила покриват доста плътно въпросния период. Едни се отнасят за няколко последователни години, а други датират на много малки интервали. С други думи, разполагаме със сравнително плътна еднотипна изворова основа, чрез която може да се установи мястото и ролята на книгата в османския бит и култура в София. В 29 от 59-те сиджила се съдържат 1212 наследствени описа. От тях 101 са на немюсюлмани – българи, арменци и евреи (малко над 8 %), и съответно 1111 – на мюсюлмани. В 184 описа са включени и книги: четири на немюсюлмани и 180 – на мюсюлмани²¹ (вж. Таблица 1).

¹⁸ Вж. Светлана Иванова, Историята и съвременното състояние на Колекция сиджили в Ориенталския отдел на НБКМ. – Известия на Държавния архив, 74, 2000, 3–32.

¹⁹ Stajnova, Ottoman Libraries in Vidin; Стайнова, Османските библиотеки, 81–82; Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин.

²⁰ Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин.

²¹ Пълен списък на притежателите на книги е поместен в: Sabev, Private Book Collections, 52–65 (Table 7).

Таблица 1.
Брой наследствени описи на мюсюлмани
в софийските сиджил, XVII–XIX в.

№	Година	Сиджил	Общо описи			Описи с книги		
			Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
1	1671–1677	S 12	245	146	98	30	21	8
2	1727–1728	S 20a	1		1	1		1
3	1728–1729	S 309	10	7	3			
4	1730–1731	S 312/3	20	14	6			
5	1739–1740	S 312/5	11	9	2			
6	1748	S 312/8	3	1	2	1	1	
7	1750–1751	S 17	19	14	5	4	4	
8	1751	S 311/2	3	1	2			
9	1752	S 16	10	7	3			
10	1756	S 312/9	10	7	3	2	2	
11	1761–1762	S 21	51	37	14	12	9	3
12	1765–1766	S 22	16	12	4	7	5	2
13	1772–1773	S 26	32	25	7	5	4	1
14	1776–1777	S 25	28	15	13	5	2	3
15	1778–1779	S 173	43	28	15	9	7	2
16	1790	S 174	19	11	8	5	3	2
17	1792	S 23	82	60	22	13	9	4

№	Година	Сиджил	Общо описи			Описи с книги		
			Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
18	1792	S 311/6	30	16	14	1		1
19	1792	S 311/7	18	13	5	3	2	1
20	1798–1799	S 30bis	41	31	10	9	7	2
21	1804–1805	S 164	45	27	18	5	5	
22	1805–1806	S 27	41	32	9	10	10	
23	1808–1809	S 29	89	71	18	10	9	1
24	1813–1814	S 32	76	56	20	19	17	2
25	1814–1815	S 31	52	34	18	13	10	3
26	1815	S 309bis/2	41	29	12	10	8	2
27	1819	S 309bis/5	5	5				
28	1819–1820	S 309bis/4	31	18	13	2	1	1
29	1833	S 161	39	26	13	4	3	1
Общо			1111	752	358	180	139	40

Книгата е заемала място в бита на 16,2 % от починалите мюсюлмани, чието имущество е отразено в кадийските сиджили. Както поясних вече, тези статистически данни могат само най-общо да ни ориентират за интелектуалния профил на мюсюлманите в София през XVIII и първата половина на XIX в. Тези малко над 16 % не биха могли да посочат точната степен на грамотност сред това население. Първо, не можем да бъдем сигурни доколко притежателите

на книги са били активни читатели и дали книгата е присъствала в бита им само като вещ, особено що се отнася до Корана, или и като текст, обект на активно читателско ползване. От друга страна не може да се твърди, че останалите 84 %, в чиито наследства няма книги, не са имали приживе такива, с които са се разделили по различни причини. Дори и изобщо да не са притежавали книги, това не означава, че са били неграмотни или че са нямали отношение към писаното слово. Все пак подозрението, че сред останалите 84 % от мюсюлманите, в чиито наследствени описи липсват книги, неграмотните преобладават, е много по-основателно. Степента на неграмотност е съпоставима с тази в Западна Европа, а вероятно и по-голяма. Например, делът на неграмотните дори и в някои по-напреднали в стопанско и културно отношение райони на Франция в периода 1685–1785 г. е вариал между 63 и 78 %²².

Вероятна причина за липсата на книги са по-ограничените материални възможности. Когато се съпоставят данните относно общата стойност на наследствата, включващи книги, и тези, които не включват, се вижда, че книги са притежавали сравнително по-заможните мюсюлмани. Зависимостта между материалното състояние и притежаването на книги в османското общество до първата половина на XIX в. е голяма, тъй като по това време все още преобладават ръкописите, чиято стойност е относително висока, особено на Корана. Мюсюлманинът със сравнително ограничени материални възможности трудно е можел да си позволи такъв „люкс“. По принцип средната стойност на най-скъпите ръкописи в разглежданите от нас наследствени описи – преписи на Корана, варира около 1000 акчета (25 пари или осем гроша). През същия период една крава например е струвала дори по-малко – средно между

²² Стайнова, Книгата в обществения живот на османските турци, с. 143.

600 и 1000 акчета²³. Цената на Корана във видинските наследствени описи от XVIII и началото на XIX в. също е съпоставима със стойността на скъпи дрехи като кожуси, луксозни за времето си предмети (часовници, например) и глави едър рогат добитък²⁴. Това е характерно не само за Корана, а изобщо за по-скъпите ръкописи²⁵.

От общо 1111 наследствени описа на мюсюлмани 358 принадлежат на жени и 752 на мъже (името на притежателя на едно от описаните имущество липсва и не може да се установи полът му). От 180-те притежатели на книги 40 са жени и 139 мъже (в описа на имуществото на неустановеното лице също има книги). Така книгата присъства в бита на 11,2 % от жените и 18,5 % от мъжете. Повечето от тези 180 души, а именно 130 (от тях 34 жени), притежават по една или две книги. Други 20 (от тях шест жени) притежават от три до шест, а останалите 50 – над шест книги. Най-богатата лична колекция от книги, описана в наследство, съдържа 148 тома. Притежателите на повече книги са предимно мъже, чиито професионални интереси и ангажименти налагат и наличието на определена книжнина в дома и ежедневието им.

Масовият случай, представяван от 130-те души с по една–две книги, отразява характерната ислямска религиозно-ценностна система (вж. Таблица 2). Ако мюсюлманинът е притежавал някакъв ръкопис, това на първо място е бил Коранът, възприеман не само като свещен текст, но и като реликва. По популярност той е следван от също доста разпространен малък сборник с по-главните сури от Корана, който носи името на шестата сура – „Енам“ („Добитъкът“)²⁶.

²³ Стайнова, Книгата в обществения живот на османските турци, с. 129.

²⁴ Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин, с. 91.

²⁵ Стайнова, Османските библиотеки, с. 31.

²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, V. 1, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1946, p. 529.

Той обикновено е бил съхраняван в специална кутия, често със сребърен обков²⁷. В описите понякога този сборник е описан именно с такава кутия. Коранът или по-кратката версия „Енам“ са най-популярните книги, съхранявани като реликви в дома на мюсюлманина, както показват изследванията и за Видин²⁸ и Солун²⁹.

Таблица 2.

Тематика на книгите на софийските мюсюлмани, притежаващи 1–2 книги

Книга	Тематика	Брой
Mushaf-ı Şerif, Kelam-ı Şerif	Коран	84
En'am-ı Şerif	Коранични сури	45
Muhammediye	Основи на ислямската религия	7
Birgili Risalesi, Bilgili Şerhi	Основи на ислямската религия	2
Delailü'l-hayrat	Мюсюлмански молитви	1
Tevarih	История	1
Vakı'atü'l-müfteyn	Ислямско право	1
Dekaikü'l-hakaik	Основи на ислямската религия	1
Mevlūd-i Şerif	Рождението на Пророка Мохамед	1
Неуточнени		13
Общо		156

²⁷ По-подробно вж. Alexandra Bain, *The En'am-ı Şerif, Sacred Text and Images in a Late Ottoman Prayer Book*. – Archivum Ottomanicum, 19, 2001, 213–238.

²⁸ Вж. Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин.

²⁹ Вж. Anastassiadou, *Livres et "bibliotheques"*.

На трето място по популярност е поемата „Мухамедие“, написана през 1449 г. от османския мистик Язъджъоглу Мехмед (поч. 1451), последовател на Хаджи Байрам (поч. 1430), основател на мистичния орден Байрамия. Поемата е написана на достъпен турски език и се състои от три части, които се отнасят за сътворението на света и първочовека (първа част), за пророците след Адам и по-подробно за пророка Мохамед (втората основна част) и за деня на Страшния съд и знаците, които го предизвестяват (третата заключителна част). На много места творбата е пропита с мистични идеи, но в рамките на сунитския ислям, към който авторът се придържа³⁰. Несъмнено турският език и достъпният стил на поемата я правят може би най-популярното четиво сред османските мюсюлмани след канонизираните арабски текстове на Корана (ил. 5).

След „Мухамедие“ на Язъджъоглу по пулярност се нарежда друг известен османски автор, този път от XVI в. – Биргиви (или Биргили) Мехмед ефенди (поч. 1573). В софийските наследствени описи два пъти са посочени „Трактат (risale) на Биргиви (Биргили)“ и веднъж „Коментар (şerh) на Биргили“. Според османския биобиблиограф Бурсалъ Мехмед Тахир, Биргиви е бил автор на 27 съчинения в областта на ислямското право, правилата за коранична рецитация (tecvid) и арабската граматика, три от които представляват коментар (şerh) и три – трактати (risale)³¹. Ето защо е невъзможно да се каже за кое съчинение конкретно става дума в случая, но вероятно е или „Завещание“ („Vasiyetname“) – катехизъм на ислямската вяра на турски език, от който в България са запазени много преписи³², или „Пътят на Мохамед“ („Tarikat-ı Muhammediye“), книга с

³⁰ Вж. Amil Çelebioğlu, Muhammediye, V. 1–2, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996.

³¹ Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, V. 1, İstanbul: Matbaa-yı ‘Amire, 1333 [1914–1915], 254–256.

³² Вж. Стоянка Кендерова, Османотурски книги в България. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова, София–Москва: Pensoft, 2004, с. 322.

ислямски проповеди, написана на арабски, която е преведена на турски и има много коментари³³. „Мухамедие“ в поетична форма и „Завещание“ в проза са били най-използваните сред тюркоезичните мюсюлмани в Османската империя пособия за изучаване основите на ислямската религия заради достъпния им стил³⁴. Трактатите на Биргиви са били и задължително учебно пособие в подготвителния етап на обучението в медресетата (вж. Приложение 1).

Ил. 5. „Мухамедие“ от Язѣджѡглу Мехмед – препис, извършен през 1031/1621–1622 г. в дервишка обител (завие) в Самоков (НБКМ, Ор. отд., Ор 781, л. 16, 26).

³³ Вж. Osman Karadeniz, Tarîkat-ı Muhammediyye. – In: İmam Birgivî, ed. Mehmet Şeker, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 115–123.

³⁴ Ahmet Turan Arslan, İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri, İstanbul: SEHA, 1992, 77–82.

В изследваните от мен наследствени описи на притежателите на книги в Диярбекир през XVIII в. се среща „Пътят на Мохамед“ („Tarikat-ı Muhammediye“) на Биригиви. За разлика от „Завещание“ то има подчертан религиозно-етичен и мистичен характер. В Диярбекир е било популярно и още едно съчинение, пропито с ислямски мистицизъм – молитвеникът „Полезни напътствия“ („Delailü'l-hayrat“), дело на Шейх Джезули (поч. 1465), основател на клона Джезулия към ордена Шазилия³⁵. Съчинението се е радвало на особена почит в Анадола и Северна Африка³⁶. Установено е например, че през XVIII в. то е най-популярното заглавие в Кайро³⁷. Среща се и сред книгите на софийските мюсюлмани, но все пак трябва да се отбележи, че изглежда на Балканите съчиненията на Язъджъоглу Мехмед и Биргиви са били по-разпространени.

При софийските мюсюлмани, в чиито наследства са описани между три и шест книги, логично се наблюдава малко по-голямо разнообразие от заглавия, но основната им тематична характеристика е почти същата като при най-масовата група (вж. Таблица 3).

³⁵ Orlin Sabev, 18. Yüzyıl Diyarbakır'ında Kitap Sahipliği. – In: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır/Diyarbakir in the Ottoman Era, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal, Ankara: Diyarbakır Valiliği, Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008, 153–157.

³⁶ Süleyman Uludağ, Delailü'l-Hayrat. – In: İslâm Ansiklopedisi, V. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 113–114.

³⁷ Вж. Nelly Hanna, In Praise of Books: a Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century, Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2003.

Таблица 3.

Тематика на книгите на софийските мюсюлмани, притежаващи 3–6 книги

Книга	Тематика	Брой
Mushaf-ı Şerif, Kelam-ı Şerif	Коран	12
En'am-ı Şerif	Коранични сури	11
Cüz	Части от Корана	2
Muhammediye	Основи на ислямската религия	6
Birgili Risalesi, Bilgili Şerhi	Основи на ислямската религия	3
Delail-i Hayrat	Ислямски мистицизъм	1
Tevarih	История	2
Divan, Manzume	Поезия	2
Zav' ve Menasik	Арабски синтаксис	2
Türkiyat, Türki kitab	Книги на турски език	7
Türki Tefsir-i Şerif	Екзегетика на турски език	1
Minyetü'l-musalli	Мюсюлмански молитви	1
Salat, Du'a	Мюсюлмански молитви	2
Kuduri	Ислямско право	1
Cevahir-i me'ani	Реторика	1
T'abirname	Съновник	1
Tecvid	Коранична рецитация	1
Неуточнени		21
Общо		77

Социалният портрет на масовия читател мюсюлманин, или по-скоро притежател на книги, в София през XVIII и първата половина на XIX в. не се изчерпва единствено с нивото на материалното му състояние. Отбелязах вече, че логично по-заможните са могли да си позволят в дома им да присъства доста скъпа и от битово гледище непотребна вещ, каквато е ръкописната книга и особено Коранът. Наследствените описи дават възможност да се надникне още по-дълбоко в стратификацията на обществото. Те съобщават често и професията на починалите. Това се отнася единствено за мъжете, тъй като в социално отношение жените остават ограничени основно в рамките на семейството и домакинството (вж. Таблица 4).

Таблица 4.
Социален и професионален профил
на софийските мюсюлмани, притежатели на книги

Социална и профес. група	1–2 книги	3–6 книги	Над 6 книги	Общо
Военни лица и администрация	32	3	8	43
Религиозни дейци	6	3	16	25
Еснаф	15	5	-	20
Неуточнени	43	3	6	52
Жени	34	6	-	40
Общо	130	20	30	180

Сред мъжете мюсюлмани, притежатели на една–две книги, на първо място са функционери от различен ранг в османската военна и гражданска администрация или общо 32 души. Като представи-

тели на привилегированата прослойка (*аскери*)³⁸ те несъмнено са имали добро материално състояние, което им е позволявало да притежават и скъпи ръкописи. Тези лица са оставили най-скъпите наследства изобщо сред описаните имущества на починалите през разглеждания период в София мюсюлмани и са притежавали най-скъпо оценените ръкописи: румелийският кетхуда на финансите Хасан ага, син на Хюсеин (поч. 1766), е имал Коран на стойност 6000 акчета (50 гроша)³⁹, а починалият през 1792 г. негов съименник – румелийският кетхуда Хасан ага, син на Осман – екземпляр на подборката от коранични сури „Енам“, оценен на 1500 акчета⁴⁰.

Професионалните занимания на 15 от мъжете с по една–две книги са в сферата на занаятите, търговията и услугите. Сред тях има по двама бакали (*bakkal*), кожари (*debbağ*), обуцари (*haffaf*), сукнари (*çokadar*) и подковачи (*nalçesi*, *nalband*), както и по един сарач (*saraç*), железар (*demirci*), сапунджия (*sabuni*), майстор на наргилета (*lüleci*), бояджия (*boyacı*), теляк (*dellak*), ханджия (*hancı*) и мензилджия (*menzilci*). Представителите на еснафската прослойка представляват нещо като средна класа в османския град и следователно имат по-големи финансови възможности. Освен това еснафската организация е била не само професионално сдружение, но и духовно обединение, в което се е почитал определен светец като патрон. В този смисъл, повишената чувствителност на представителите на еснафа към религията намира израз и в желанието да притежават и четат религиозна литература (главно Корана).

Сред притежателите на една–две книги се откроява и една друга група, но не по професионален признак. Това са лица, към

³⁸ По-подробно за този статут вж. Орлин Събев, Робърт колеж и българите, София: Изд. „Изток-Запад“, 2015, 38–39.

³⁹ НБКМ, Ор. отд., S 22, 84–85.

⁴⁰ НБКМ, Ор. отд., S 23, л. 82а, 91б.

чиито имена са добавени титли като *сейид* или *хаджи*. Срещат се шест лица с титлата *сейид*, каквато впрочем има и сред притежателите на по-големите колекции от книги. Титлата означава принадлежност (или поне претенция за принадлежност) към родословието на пророка Мохамед, което само по себе си предполага по-голяма религиозност у тези лица. Принадлежност към рода на Пророка е засвидетелствана и сред три от жените, притежателки на книги, като при тях титлата е *шерифе* (*şerife*).

Що се отнася до хаджиите, каквито има и сред посочените професионални групи на еснафската прослойка, и на военната и гражданска администрация, самият акт на придобиване на титлата след предприето не само дълго, но и скъпо струващо поклонническо пътешествие до Мека, е показателно за финансовите им възможности. Общо 17 мъже са посочени като хаджии. Трима от тях са починали по време на поклонничество (*tarik-i hac*) през 1815 г. Сред лицата, чието имущество в края на XVIII и през първата половина на XIX в. е оценено в грошове и пари, именно хаджиите оставят най-големи наследства и най-скъпите корани (от 18 до 50 гроша). Това се отнася и за един син на хаджия – Халил, син на Хаджи Абди, от софийското село Саранци (*Taşkesen*), поч. 1815 г.⁴¹

При жените с по една–две книги от особено значение е фактът, че четири от тях са дъщери на хаджии, една – на *сейид*, и три – на лице с титла *ага*. Едва ли е случайно, че именно те са жените с по-големи наследства и че притежават по-скъпи екземпляри на Корана, чиято цена стига до над 2400 акчета или пък 200 гроша. С други думи, жените от по-заможни фамилии имат и по-скъпи ръкописи. С малки изключения, жените по принцип не притежават повече от една–две книги и това са на първо място Коранът, следван от поемата „Мухамедие“ на Язъджьоглу Мехмед. Може да се допус-

⁴¹ НБКМ, Ор. отд., S 309bis/2, л. 12b.

не, че тези книги вероятно са били наследени от родителите или съпрузите им, но че и самите им притежателки са били достатъчно грамотни, за да ги ползват в определена степен. Макар и полето на социална активност на мюсюлманката да остава силно ограничено в рамките на семейството, това не означава, че грамотността ѝ е била чужда. Обикновено дъщерите на представители на улемата са били обучавани на четмо и писмо от бащите им⁴². Но и момичетата от по-обикновени семейства са имали възможност да получат някаква грамотност. Все пак от 34-те мюсюлманки в София, в чиито наследства се откриват по една–две книги, за половината липсват индикации за по-специално потекло (в имената на бащите им не са посочени титли). Техните наследства са с по-малка стойност, а цената на кораните, които са притежавали, е под 1000 акчета. Възможности за ограмотяване на момичетата са предоставяли османските начални училища, в които се е наблягало предимно на наизустяването на Корана и придобиването на елементарни познания за исляма и молитвените практики. Някои от тези мектеби са били специализирани за момичета и обучението в тях се е водело от жени.

Данните за жени преподавателки в османски мектеби са по-скоро изключение, отколкото правило, но има такива податки тъкмо за жена преподавателка (*муалиме*) в мектеб в София от края на XVIII в. В софийски сиджил, започнат да се води през 1790 г., е вписан документ от типа *шукка* (бележка) от 1207/1792 г., подписан от Хаджи Осман ага, в който се споменава и неговата „тъща (*kaın-valide*) Хадж Кадън, муалим в мектеба към текето Кара медресе“⁴³. Изглежда в училището се ограмотявали и момичета⁴⁴, но е трудно

⁴² Вж. İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık, 2001, 54–57.

⁴³ НБКМ, Ор. отд., S 311/6, л. 11а.

⁴⁴ В смесени мектеби и в мектеби за момичета учебните занимания са се водели от жени преподаватели, вж. İhsanoğlu, *Osmanlı Eğitim ve Bilim Muesseseleri*, p. 231.

да се прецени дали споменатият мектеб е бил предназначен само за момичета или пък е бил от смесен тип. Както и дали преподавателите тук са били по принцип жени или случаят с Хадж Кадън е изолирано явление. За съжаление, единственият друг известен ни документ за същия мектеб – съдебно решение (*хюджет*) от 1175/1761 г. за назначение на муалим, който би могъл да хвърли светлина върху този въпрос, е изгнил и не може да се ползва⁴⁵.

Въпросът за османските начални училища е свързан изобщо с възможността за поне елементарно ограмотяване на мюсюлманското население. Не може да се обясни присъствието на книгата в бита на определено общество, ако не се познава неговото образование и институциите, които го осигуряват. От османотурската документация от различен тип можем да възстановим, макар и не в цялост, мрежата от османски начални училища, функционирала в София. Регистър на вакъфите в Софийския санджак от времето на султан Сюлейман I Кануни (1520–1566) описва седем начални училища в София по това време: мектебите на Мевляна Алаеддин, син на Хаджи Байрам (който разкрил и медресе), на Мевляна Абдулкадир, син на Ахмед, на Мевляна Сейфуллах (при джамията „Баня баши“), на Иляс бей, на Хаджи Муса, на Кятиб Мустафа, син на Кятиб Шуджа, и на самия Кятиб Шуджа бей⁴⁶. През 954/1547–1548 г. Софу Мехмед паша издигнал в София комплекс от джамия, имарет, кервансарай, медресе и мектеб⁴⁷. Регистър от времето на султан Мехмед III (1595–1603) сочи други два мектеба в София – на Джалим ага, син на Абдуллах, и на Хаджи Ибрахим, син на Хъзър⁴⁸. Данни за по-късно разкрити османски начални училища в София се

⁴⁵ BOA, Cevdet Maarif 3791 (1761 г.).

⁴⁶ BOA, Tapu Tahrir Defteri 409, p. 600, 602–604, 606, 609.

⁴⁷ Вж. Eren, Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmeyen Eseri.

⁴⁸ Nevin Genç, XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1988, p. 664, 673.

съдържат в единични документи от XVIII в. Молба (*арзухал*) от 1701 г. се отнася за назначение на муалим в мектеба на Мустафа ага⁴⁹. В донесение (*арз*) от 1724 г. се споменава за мектеба на Ахмед ефенди⁵⁰. Подобен документ от 1760 г. се отнася за назначението на преподавател в мектеба на Ханъм бей⁵¹. Берат от 1763 г. дава правото на неговия приносител да преподава в мектеба на Хаджи Али⁵². Сведения от XIX в. има за мектеб на Яхя паша (1853)⁵³, на Язъджъзаде, Аттар сейид Ахмед ефенди и Исмаил паша⁵⁴, както и сведения без ясна датировка за мектеби на Хаджи Исмаил, Халил бей, Камер хатун, Кара Хюсеин и мектебите при джамията „Мензилхане“ и т.нар. „Ташмектеб“⁵⁵. Или по документални данни през периода XVI–XIX в. в София са функционирали поне 24 османски начални училища. Османският пътешественик Евлия Челеби, който посещава града през 1652 г., сочи наличието на 40 мектеби в София⁵⁶, но вероятно този брой е преценен „на око“. Не е ясно колко от мектебите от XVI в. продължават да функционират и през следващите векове, по-специално през XVIII и първата половина на XIX в., защото, поне сред достъпните документи от този период, липсват сведения за мектебите, регистрирани през XVI в. Все пак, мрежата от начални училища изглежда достатъчно развита, за да обхване по-широко мюсюлманското население и да му осигури поне елементарна грамотност. Това важи особено за онези мю-

⁴⁹ BOA, Cevdet Maarif 3255; също: BOA, Cevdet Maarif 8016 (1837–1838 г.).

⁵⁰ BOA, Cevdet Maarif 4397.

⁵¹ BOA, Cevdet Maarif 7724.

⁵² BOA, Cevdet Maarif 7117; също: BOA, Cevdet Maarif 6920 (1773 г.).

⁵³ BOA, Cevdet Maarif 624.

⁵⁴ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, V. 4. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982, 99–100 (№ 2323, 2328, 2335).

⁵⁵ Ibidem, p. 100 (№ 2331, 2334, 2337, 2338, 2340, 2343).

⁵⁶ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, ed. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, V. 3–2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006, p. 518.

сюлмани с по една–две книги според наследствените описи от XVIII и първата половина на XIX в., чиято професия не е пояснена (43). Що се отнася до еснафската прослойка, нейните представители обикновено наследяват професията от бащите, на които дължат и специализираното си образование, без да е изключена възможността те също да са посещавали начални училища. Образованието пък на представителите на военната и гражданска администрация с по една–две книги със сигурност не е останало на нивото на началната грамотност. Това са лица, които получават достатъчно висока и профилирана подготовка или в медресетата, или в училищата при султанските дворци в Истанбул и Одрин (т.нар. *ендерун мектеби*).

Именно подготовка, получена в системата на османските медресета, проличава при тематичния преглед на книгите в по-големите колекции, притежание на лица, представители на улемата, чиито професионални ангажименти са свързани с религиозното образование или с основаващата се на религиозния закон (*шерият*) съдебна система в Османската империя.

По-големите колекции от книги са притежание на лица, професионално ангажирани с писаното слово – мюфтии, кадии, преподаватели, имами, кятиби. Тематичният профил на личните им сбирки от книги ясно следва традиционните приоритети в програмата на османските медресета. Видимо преобладават заглавията по шериятско право и арабска граматика. Значително присъствие отбелязват и сборниците с хадиси, а в някои колекции и на съчиненията по ислямска догматика и богословие, както и по логика и реторика. Типична в това отношение е личната библиотека на Мехмед ефенди, син на Мурад, описана в наследствен опис от 15 рамазан 1169/13 юни 1756 г. (вж. Таблица 5 и Приложение 2). Според описа той бил преподавател (*дерсам*) и жител на софийската махала „Сиявуш

паша“. В случая може да предположим, че става дума за преподавател или в медресето на Сиявуш паша, или в джамията му (всъщност църквата „Св. София“)⁵⁷.

Таблица 5.
Тематика на книгите на *дерсам* Мехмед ефенди от София (1756)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (<i>накли</i>)	Коран	1
	Екзегетика	2
	Хадиси	6
	Ислямско право и източници	3
	Исл. догматика и богословие	2
	Общо	14
Рационални (<i>акли</i>)	Арабски синтаксис	10
	Арабска морфология	1
	Реторика	6
	Логика	8
	Диалектика	1
	Общо	26
	Неуточнени	2
Общо		42

⁵⁷ Вж. Събев, Османски училища, с. 232 (№ 65).

Две лични библиотеки се отличават с някои заглавия, които нарушават общата картина на представеност на традиционните религиозни и помощни клонове на научно познание в исляма. Това са личните сбирки на Абдулазиз ефенди, син на Мустафа ефенди (1793)⁵⁸, и на мюфтията на София Сейид Хаджи Ебубекир ефенди, син на Сейид Мехмед ага, чиито книги са вакфирани с акт за дарение от 1777 г.⁵⁹ Наред със силно изразения превес на заглавия от областта на ислямското право и арабската граматика, две традиционни направления в задължителната учебна програма на османските медресета, в тези колекции има и съчинения по философия („Hikmetü'l-ayn“), както и заглавия по астрономия и математика. В библиотеката на Абдулазиз ефенди се среща и едно известно съчинение на Кятиб Челеби, озаглавено „Везни на справедливостта“ („Mizanü'l-hakk“), в което авторът критично отбелязва, както посочих в първа глава, че след управлението на султан Сюлейман I (1520–1566) философията е била изключена от програмата на медресетата⁶⁰. Сред книгите, които мюфтията Ебубекир вакфирал, има и заглавия на автори, които са живели в София или близки селища. Това са коментар по ислямска догматика („Şerh-i Adud“) на известния халветийски шейх от XVI в. Бали ефенди (поч. 1553)⁶¹ и съчинения (resail) на прочутия автор от Самоков Кешфи ефенди (поч. 1747)⁶². Наличието на тези книги в библиотеката на мюфтията на София показва заинтересоваността му не само от класическите

⁵⁸ НБКМ, Ор. отд., S 23, л. 100а.

⁵⁹ НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 39а–40а.

⁶⁰ Mehmet İpşirli, Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI–XVII. Asırlar). – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 7–8, 1988, 272–285.

⁶¹ По-подробно вж. Мария Калицин, Красимира Мутафова, Исторически реалии за халветийския шейх Бали Ефенди Софийски в новооткрито житие от XIX в. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 212–243.

⁶² По-подробно вж. Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 90–94.

съчинения в областта на традиционното ислямско познание, но и от местни автори. Единствено в неговата библиотека се среща и съчинение по география – „Описание на р. Нил“ („Risale fi Beyan-ı Nil“). Има и четири заглавия по история (на Караманския бейлик, на Крит, на везирите и хронологическите таблици на Кятиб Челеби).

Изобщо от светската литература по-често срещани са единствено съчиненията по история, каквито има в осем наследства. Среща се само едно съчинение по медицина („Kitabü't-tib“) – в библиотеката на Хаджи Осман, син на Хаджи Мустафа (1806)⁶³. Може би е интересно да спомена, че в наследството на хирурга (cerrah) Хаджи Мехмед, син на Абдуллах (1762), ако и да има „хирургически инструмент“ (cerrah alati), няма нито една книга по медицина, както и каквито и да било други книги⁶⁴.

Някои лични библиотеки са характерни и с подчертано предпочитание към литература с мистично религиозно съдържание. Такива са колекциите с книги на Сюлейман челеби, син на Йомер (1756)⁶⁵, и на Мехмед Саид ага (1804)⁶⁶.

Наследствените описи дават и представа за съдбата на книгите след смъртта на притежателите им. В някои случаи имуществото на починалия, в т.ч. и книгите му, се е разпродавало на търг, а получената сума се е разпределяла между наследниците. В други случаи книгите са преминавали в наследство у брачния партньор и децата на починалия. Например през 1804 г. книгите на споменатия Мехмед Саид ага, капуджибашия при Високата Порта, който починал в София, били предадени чрез упълномощено лице на наследниците

⁶³ НБКМ, Ор. отд., S 27, 102–103.

⁶⁴ НБКМ, Ор. отд., S 21, с. 97.

⁶⁵ НБКМ, Ор. отд., S 312/9, л. 8а.

⁶⁶ НБКМ, Ор. отд., S 164, л. 32б.

му в Истанбул⁶⁷. По същия начин е постъпено и с книгите на кадията Биргиви Мехмед Саид ефенди (1806)⁶⁸, както и с трите тома книги на Шерифе Айше, дъщеря на Ахмед ага, която починала през 1777 г., докато пребивавала временно или била на гости в София⁶⁹.

Както подчертахме, макар и доста масов извор, наследствените описи съвсем не отразяват абсолютния брой на притежателите на книги. Запазени кодекси с надписи за лично притежание от лица, на които не е изготвен наследствен опис или ако е бил изготвен, не е достигнал до наши дни, разкриват фигурите и на други библиофили⁷⁰. Един ръкопис, съхраняван в НБКМ, съдържа подобен надпис от 1732 г. за притежание от Осман, писар в съдилището на София⁷¹.

2. Притежатели на книги в Русе

Подобно проучване за частните колекции книги може да бъде направено и за Русе. За периода от 1656–1657 до 1878–1879 г. са запазени 42 бр. сиджили от местния шериатски съд, съхранявани в НБКМ. За целите на настоящото изследване са подбрани 25 бр. сиджили с наследствени описи, които покриват същия хронологически отрязък като софийските сиджили (втората половина на XVII–30-те години на XIX в.). И тук са налице три по-дълги времеви интервала от над 10 г., за които не разполагаме с описи (1717–1733; 1755–1777; 1787–1801). Сходни са не само периодите, за които се

⁶⁷ НБКМ, Ор. отд., S 164, л. 326.

⁶⁸ НБКМ, Ор. отд., S 27, 100–101.

⁶⁹ НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 486.

⁷⁰ Вж. например: Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси.

⁷¹ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 310.

отнасят сиджилите от двата града, но и техният брой (29 сиджила от София и 25 – от Русе), както и броят на включените в тях наследствени описи на мюсюлмани – 1111 от София и 1004 от Русе. Сходни са и броят на описите на наследства на мъжете (752 от София и 734 от Русе) и донякъде на жените (358 от София и 269 от Русе). Това позволява да бъдат направени достатъчно надеждни от методологическа гледна точка сравнения между профила на притежателите на книги сред мюсюлманите в двата града (вж. Таблица 6).

Таблица 6.

Брой наследствени описи на мюсюлмани в русенските сиджили, XVII–XIX в.

№	Година	Сиджил	Общо описи			Описи с книги		
			Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
1	1686–1688	R 3	9	6	3			
2	1695–1696	R 4	31	20	11	8	6	2
3	1698–1699	R 2	24	20	4	4	4	
4	1709–1710	R 5	25	15	9	6	4	1
5	1715–1716	R 51	34	27	7	5	3	2
6	1734–1735	R 52	4	4				
7	1736–1737	R 6	35	24	11	6	5	1
8	1738	R 36	49	37	12	8	5	3
9	1738–1739	R 7	45	34	11	9	5	4
10	1741–1743	R 38	44	32	12	7	4	3
11	1753–1754	R 37	21	13	8	2	2	
12	1778–1779	R 8	27	22	5	6	5	1

№	Година	Сиджил	Общо описи			Описи с книги		
			Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
13	1786	R 9	9	7	2	4	4	
14	1802–1803	R 10	48	37	11	14	12	2
15	1805–1810	R 53	62	50	12	14	13	1
16	1812–1814	R 12	63	46	17	8	7	1
17	1816–1817	R 13	14	12	2	3	3	
18	1818–1820	R 14	23	16	7	5	3	2
19	1820–1824	R 15	32	24	8	2	1	1
20	1824–1826	R 16	81	59	22	4	4	-
21	1826–1827	R 18	21	15	6	1	1	
22	1827–1828	R 19	29	16	13			
23	1829–1831	R 20	86	59	27	11	7	4
24	1831–1833	R 21	97	71	26	9	8	1
25	1833–1839	R 22	91	68	23	5	5	
Общо			1004	734	269	141	111	29

В 25-те сиджила за Русе, датиращи от втората половина на XVII до 30-те години на XIX в. се съдържат общо 1004 наследствени описи на мюсюлмани, от които 734 на мъже, 269 на жени и един опис, в който името на починалия липсва. Броят на наследствените описи, в които са посочени и книги, е 141. Сред притежателите им 111 са мъже, 29 жени, и споменатият починал без посочено име.

Следователно 14 % от мюсюлманите в Русе, с чиито наследствени описи разполагаме днес, са имали книги. Този процент е близък до съответния процент за мюсюлманите с книги в София – 16 %. Делът на мъжете мюсюлмани в Русе с книги е малко над 15 %, а на жените – съответно почти 11 %. И тези данни са приблизително сходни с данните за София – 18,5 % са мъжете мюсюлмани в София с книги, а мюсюлманките с книги – 11,2 %. Тези данни могат да се съпоставят с аналогични данни за притежателите на книги в Истанбул (1595–1668)⁷², Трабзон (1795–1846)⁷³ и Солун (1828–1905)⁷⁴. Таблица 7 дава представа доколко софийската и русенската ситуации са типични и дали се надблюдават специфики.

Таблица 7.

Дял на мюсюлманите с книги в Истанбул, Русе, София, Трабзон и Солун

Период	Град	Брой описи			Описи с книги		
		Общо	Мъже	Жени	Общо	Мъже	Жени
1595–1668	Истанбул	1003	790 (79 %)	213 (21 %)	239 (24 %)	208 (26 %)	31 (15 %)
1671–1833	София	1111	752 (70 %)	358 (30 %)	180 (16,2 %)	139 (18,5 %)	40 (11,2 %)
1686–1839	Русе	1004	734 (73 %)	269 (27 %)	141 (14 %)	111 (15,1 %)	29 (10,8 %)
1795–1846	Трабзон	369	236 (64 %)	133 (36 %)	81 (22 %)	65 (27.5 %)	16 (12 %)
1828–1905	Солун	835			54 (6,5 %)	46	8

Сравнението между количествените показатели за мюсюлманите притежатели на книги в различни селища на Османската

⁷² Öztürk, Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri, 174–176.

⁷³ Вж. Saydam, Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi.

⁷⁴ Вж. Anastassiadou, Des défunts hors du commun.

империя показва, че мястото на книгата в ежедневието на русенските мюсюлмани е общо взето идентично с това на мюсюлманите в столицата на империята Истанбул и в София, която е тогавашният център на главната административна област (*еялет*) в европейските османски владения – Румелия. Все пак в самата столица процентът на мюсюлманите с книги е малко по-висок, което е разбираемо, като се има предвид, че там е бил съсредоточен интелектуалният живот на империята. По-голямо сходство се наблюдава при показателите за София и Русе, които са за периоди, които в най-голяма степен се припокриват хронологически. По-значителни разлики са налице при данните за мъжете с книги в София и Русе, от една страна, и в Трабзон, от друга. Оказва се, че делът на мюсюлманите в Трабзон, притежатели на книги, е с ок. 10 % по-голям, докато данните за жените са почти сходни. Данните за Трабзон обаче не покриват изцяло периода за София и Русе, а само една трета (половин век срещу век и половина), и броят на наследствените описи от Трабзон е една трета от съответния брой в София и Русе. По принцип има обратно пропорционална зависимост между общия брой на наследствените описи и броя на описите с книги – колкото по-голям е броят на наличните в сиджилите описи, толкова по-малък е делът на описите с книги. Така например, в едно по-ранно мое изследване върху личните сбирки в Русе, но за по-кратък период от един век (1686–1786), показателите за притежателите на книги се оказаха по-високи: 17,9 % при мъжете и 17,8 % при жените. В това изследване подчертах, че високият показател за жените, който е дори по-голям в сравнение с тези в Истанбул и София, не би следвало да служи за извеждане на по-категоричен извод относно евентуално по-голяма роля на книгата в живота на русенските мюсюлманки в сравнение с други селища на империята, защото

данните за отделните селища се отнасят за различни хронологически периоди⁷⁵.

Повечето мюсюлмани в Русе са притежавали една или две книги – техният брой е 106 от общо 141 мюсюлмани с книги, или ок. 75 %. Делът при жените с една–две книги е по-голям, отколкото при мъжете – съответно близо 90 % (26 от общо 29) и 72 % (80 от общо 111). Разликата в това съотношение става още по-голяма с увеличаването на броя притежавани книги: 19 мъже и три жени имат между три и десет книги, а лични колекции от над десет книги притежават само мъже мюсюлмани – 12 души. Различието между двата пола в полза на мъжете по отношение на притежаването на повече книги е лесно обяснимо с това, че книгата е важно пособие в професионалните занимания предимно на религиозни функционери като кадии, мюфтии, имами и ходжи в джамии, преподаватели в мюсюлманските училища – сфера, запазена изключително за мъжете.

Данните в наследствените описи дават възможност да се очертае в общи линии социалния профил на лицата, притежатели на книги. Това се отнася основно за мъжете, тъй като те са професионално ангажирани и ако не винаги, то често в описа е посочена тяхната професия или поне титла, която може да служи като ориентир за сферата на професионалните им ангажменти. От 80-те мюсюлмани с една–две книги 37 лица са без определени индикации за професия или титла, петима са занаятчии или търговци, 14 лица принадлежат към религиозната прослойка (с титли като молла, ефенди, челеби, хафъз и ходжа) и 24 души са военни: изпълняващи задълженията на комендант на крепост (dizdar), адмирал на Дунавската речна флотилия (kapudan), охрана (çavuş), или с посо-

⁷⁵ Вж. Събев, Книгата в ежедневието на мюсюлманите в Русе

чена военна титла като *ага*, *бей* и *беше* (последното е използвано за еничарите). Мюсюлманите с една–две книги са притежавали основно Корана. Тя е и най-скъпа – цената ѝ в описите е доста висока и е съпоставима дори със стойността на едрия рогат добитък, както вече споменах. Цените на останалите книги също не са много ниски, така че в онези времена само по-заможните са могли да си позволят да притежават книги. И тук общата оценка на наследството на лицата, притежавали книги, е относително по-голяма в сравнение с лицата без книги. Освен това, трябва да се има предвид, че под „книги“ следва да се разбират предимно ръкописи, защото печатната и по-евтина книга навлиза по-масово сред мюсюлманите в Османската империя през XIX в., макар че първата османска печатница е функционирала в периода 1726–1746 г. Тя обаче не оказва особено влияние върху книжния пазар поради ограничения тираж и относително високата цена на изданията ѝ⁷⁶.

И тук по популярност Коранът е следван от сборника „Енам“, религиозната поема „Мухамедие“ на Язъджъоглу Мехмед и молитвеника на Шейх Джезули („*Delailü'l-Hayrat*“).

Ако използвам една подходяща метафора на Жак льо Гоф за ролята на книгата в средновековния Запад като идол за вярващите и като инструмент за професионално ангажираните с нея (преподаватели и студенти)⁷⁷, Коранът за мюсюлманите е идол, както Библията за християните. Тя е книгата на книгите и е почитана като реликва.

Книгата инструмент е тази, която служи в професионалните занимания на хората на познанието. В Османската империя това са

⁷⁶ По-подробно вж. Събев, Първото османско пътешествие, 268–285.

⁷⁷ Жак льо Гоф, Цивилизацията на Средновековния Запад, прев. Тереза Михайлова, Калина Тодорова, Мариана Стругарова, научна ред. и предг. Иван Божилов, София: Изд. „Агата-А“, 1999, с. 101.

религиозните дейци и именно сред тях делът на лицата с лични колекции от книги е най-голям. Тук можем да добавим още една функция на книгата – като вещ, като ценност сама по себе си, като обект на колекциониране, както и на интелектуално занимание без конкретни професионални подбуди. Това се отнася предимно за военните лица, които също често се явяват притежатели на големи колекции от книги.

В русенския случай делът на религиозната прослойка (*улема*) и на военните лица сред притежателите на 3–10 и повече книги нараства. Сред мъжете мюсюлмани в Русе, които имат между три и десет книги, петима са без професионална индикация, деветима са религиозни дейци и шестима – военни. Макар че и при тях Коранът и сборникът „Енам“ са добре застъпени, наред с религиозната литература (освен Корана и кораничните сури има и книги по ислямска догматика, сборници с хадиси и молитви, мистически трактати) тук се срещат и поезия, съчинения по история и астрономия, както и книги на турски език, сборници и трактати (*рисале*) с неуточнена тематика.

Подобна е ситуацията и при жените. Ако трябва да се потърси индиректна индикация за социалното положение на мюсюлманките, които притежават книги, като ориентир може да ни послужи например социалният статус на техните бащи, който нерядко е отбелязван в описите. Бащите на четири от жените с една–две книги са военни лица (титлувани като *ага* или *бей*), за 15 липсват каквито и да е индикации, а бащите на пет носят титлата *хаджи*. Последното показва, че бащите им са изпълнили едно от петте религиозни задължения на мюсюлманина – поклонничество до Мека. Това свидетелства не само за голямата им религиозност, която несъмнено е имала отражение и във възпитанието на техните деца, но и за доброто им материално положение, позволило им подобно скъпо

струващо пътешествие. И при жените, както и при мъжете мюсюлмани, книги са притежавали по-заможните. Посочихм вече, че сред притежателките на една–две книги най-популярен е Коранът – от общо 20 заглавия 11 са копия на свещеното мюсюлманско писание. Тук отново се среща сборникът „Енам“, както и поемата „Мухамедие“. Подчертано религиозна е и литературата у мюсюлманките с 3–10 книги, които в русенския случай са три. Наред с Корана и „Мухамедие“, сред техните книги има още три заглавия по ислямска доктрина, две съчинения от областта на ислямския мистицизъм и други две неуточнени заглавия. Така в общи линии читателският профил на мюсюлманката в Русе следва основно религиозното познание. При нея книгата подчертано е идол. Както посочих, липсата на професионална изява при жената в традиционното мюсюлманско общество обуславя и ограничената роля на книгата в нейния живот. Книгата като инструмент и като колекционерска страст си остава прерогатив на мъжете мюсюлмани, което е особено видно при лицата с големи колекции, съдържащи книги, чийто брой далеч надхвърля условната граница от десет тома.

Мюсюлманите в Русе, притежатели на по-значими сбирки от книги в периода 1695–1839 г., са 12. По титулатура осем от тях могат да бъдат причислени към религиозната прослойка или поне би могло да се допусне, че са получили религиозно образование. Това са Сейид Мехмед ефенди, син на Шейх Ибрахим ефенди, в чийто наследствен опис (1716) са включени 46 тома книги⁷⁸, Сейид Ибрахим ефенди, син на Хаджи Мехмед ефенди, който бил жител на Русе, но починал в Одрин и чиято лична колекция е включвала 52 заглавия (1736)⁷⁹, Шейх Ахмед ефенди, син на Мехмед, който бил от Гюргево (Йергьоги), но временно пребивавал в Русе и е прите-

⁷⁸ НБКМ, Ор. отд., R 51, л. 276.

⁷⁹ НБКМ, Ор. отд., R 6, 206–21а.

жавал 29 тома книги и още 21 неподвързани ръкописа (1737)⁸⁰, Хаджи Али ефенди (по произход от Тунис) с 20 тома книги, между които шест корана (1805)⁸¹, Еюб ефенди с 19 тома (1818)⁸², Сейид Мемши ефенди с 36 заглавия (1826)⁸³, Сейид Хаджи Ахмед ефенди, преподавател в медресето при джамията на Хюсеин ходжа, с 42 книги (1832)⁸⁴ и съименникът му Сейид Ахмед ефенди с 46 заглавия (1832)⁸⁵. По тематика книгите, които тези лица са притежавали, са свързани в голяма степен с правно-религиозното познание и като цяло следват плътно характерната учебна програма в медресетата. В самия Русе през XVII и XVIII в. са разкрити четири такива учебни заведения, което превръща града в значим мюсюлмански образователен център в региона⁸⁶.

Колекцията от книги на първия от посочените 12 лица е малко по-особена – в нея напълно отсъстват съчиненията, които се изучават в задължителната учебна програма на медресетата, а за сметка на това има 11 сборника, чието съдържание не е известно, както и пет заглавия по астрономия и едно по аритметика. Наличието на подобна литература може да е индикация не просто за специфичен читателски интерес у това лице в областта на астрономията, но и за професионална ангажираност в качеството му например на *мува-кит* – служба в джамия, свързана с наблюдение на движението на небесните тела, за да се определят часовете за мюсюлманска молитва, както и датите на религиозните празници (*байрам*). Все пак трябва да се посочи, че едно такова допускане е твърде условно,

⁸⁰ НБКМ, Ор. отд., R 6, л. 42б.

⁸¹ НБКМ, Ор. отд., R 53, л. 20а.

⁸² НБКМ, Ор. отд., R 14, л. 24б.

⁸³ НБКМ, Ор. отд., R 16, 93а–93б.

⁸⁴ НБКМ, Ор. отд., R 21, л. 26б.

⁸⁵ Пак там, 39б–40а.

⁸⁶ Вж. Събев, Османските медресета в Русе.

още повече ако се има предвид, че 18 от книгите на въпросното лице са посочени само с простото определение „книга“ (kitab), без заглавие или автор, които биха могли да ни ориентират за тяхната тематика.

Други двама от русенските мюсюлмани с големи колекции от книги са военни лица – Ахмед ага, син на Яхя, в чийто наследствен опис (1709) има 23 тома книги⁸⁷, и Осман ага, син на Мехмед, който е притежавал 18 тома книги (1738)⁸⁸. По тематика личните библиотеки на двамата са доста различни – първият е притежавал предимно пособия по арабска морфология и синтаксис, докато вторият е имал няколко тома съчинения по астрономия и ислямско право, както и поезия. И двамата притежават по един трактат по медицина, но нямат копия на Корана. Като цяло тематичната характеристика на личните сбирки от книги на двете военни лица не кореспондират пряко с евентуално изпълняваните от тях професионални задължения. Както вече посочих, тук ролята на книгата не е нито на идол, нито на инструмент (както например при религиозните дейци), а по-скоро на обект на колекционерска страст и средство за интелектуално занимание. На пръв поглед изглежда малко странно присъствието на съчинения по астрономия и медицина в библиотеките на военни лица, но може да се каже, че не само в Русе, но и по принцип в тематично отношение колекциите на военните са по-разнообразни. Доста съчинения по астрономия и медицина е притежавал например Чавушзаде Али ага, отговорник (*емин*) за рудника Сидерокапса близо до Солун, чийто наследствен опис от 1751 г. е вписан в солунски сиджил⁸⁹. Подобни книги е притежавал

⁸⁷ НБКМ, Ор. отд., R 5, л. 66.

⁸⁸ НБКМ, Ор. отд., R 36, с. 11.

⁸⁹ Македонски исторически архив–Солун, S. 79, 60–66 (ползвано е фотокопие на документа, съхранявано в НБКМ със сигнатура S 1).

и Софу Хасан ага (по-късно паша), турнаджъбашия на Белград, впоследствие еничарски ага, който преди 1718 г. дарил цялата си лична колекция за ползване от религиозните служители и учениците⁹⁰. Все пак интересът у военните към медицината може да бъде обяснен с това, че при тях рискът от раняване при военни действия е бил по-голям, а това е изисквало и повече познания за лечение.

Любопитен ракурс в тази връзка е, че открих два наследствени описа на професионални османски лекари хирурзи – на споменатия в предходния параграф Хаджи Мехмед, син на Абдуллах, от София (1762) и на Емин ефенди от Русе (1803)⁹¹. И в двата описа са посочени хирургически инструменти, но няма вписани съчинения по медицина. Тези описи представят случаи, в които изглежда книгите по медицина не са присъствали в професионалния живот на двама медици. Тук книгата все още не е заела място сред инструментите им. Въпросните медици очевидно са разчитали повече на практически опит, отколкото на теоретични познания. Разбира се, тези случаи не бива да подвеждат по логиката на италианската поговорка, съгласно която две случайности правят закономерност. В наследствения опис от 1640 г. на лекаря (tabib) Хаджи Сюлейман от Одрин, например, е била включена и една книга по медицина⁹².

В русенските сиджили се срещат и наследствени описи на лица, чиято професия е пряко свързана с книгата. В описа на имуществото на Али, син на Осман (1698)⁹³, не е посочена професия, но е описан инструмент за подвързване на книги (mücellid alatı), голямо количество различна по тип хартия, както и най-различни видове конци. В случая несъмнено става дума за подвързвач. Кни-

⁹⁰ Събев, Османски училища, с. 159, 163–164.

⁹¹ НБКМ, Ор. отд., R 10, с. 68.

⁹² Barkan, Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri, p. 297 (№ 57).

⁹³ НБКМ, Ор. отд., R 2, л. 58а.

гите в неговия опис са 43 на брой. Наследството изглежда на друг подвързвач (Хафъз Махмуд) е описано в русенски сиджил през 1847 г. То е включвало ок. 50 заглавия на книги и „подвързвачески комплект“ (mücellid takımı)⁹⁴.

Наследственият опис Юсуф челеби, син на Абдуллах (1742)⁹⁵, е още по-интересен, защото в началото на описа е посочено, че е бил търговец на книги (sahhaf), жител на Одрин, но временно пребивавал в Русе, в хана на Хаджи Ахмед на градското пазарище (suk), с цел търговия. Смъртта заварила книжаря в Русе, без да са известни наследниците му, заради което почти цялото му имущество е предадено на упълномощения представител на държавната хазна Хаджи Ахмед ага⁹⁶. Всъщност описът, изготвен на 1 Реджеб 1155/1 септември 1742 г., съдържа само книги⁹⁷, ок. 640 заглавия и над хиляда тома. 22 тома били продадени на търг, а всички останали били прибрани в полза на държавата. Особен интерес пораждат продадените книги, защото те пряко отразяват, макар и не в пълна степен, проявения читателски интерес. От 22 продадени тома шест

⁹⁴ НБКМ, Ор. отд., R 23, л. 496.

⁹⁵ НБКМ, Ор. отд., R 38, 956–966.

⁹⁶ НБКМ, Ор. отд., R 38, л. 956 („*Fi'l-asl mahmiye-i Edirne ahalisinden olub medine-i Rusçuk sukunda vak' El-hac Ahmed nam kimesnenin hanında ticaret ve misafiret vechi üzere sakin iken bundan akdem vefat eden sahhaf Yusuf Çelebi ibn-i 'Abdullah ibn-i 'Abdurrahman'ın zahirde varis-i m'arufı olmıyub bi'l-cümle terekesi canib-i beytü'l-mala 'aid ve raci' olmagın medine-i mezburede ve emin-i beytü'l-mal olub bila varis-i m'aruf olanların terekelerini canib-i beytü'l-mal için ba ferman-ı 'ali ahz ve kabza me'mur olan El-hac Ahmed Ağa ibn-i Mehmed Ağa taleb ve ma'rifetiyle müteveffa-yı mezburun tahrir ve huzur-i Müslimin tahmin-i sahih ile tahmin ve takvim olunub bi-a'yan-ha emin-i müma-ileyhe teslim olunan terekesi defteridir ki ber vech-i ati zikr olunur. Fi gurre-i Recebü'l-ferd li-sene hems ve hemsin ve mi'e ve elf.*“).

⁹⁷ Според Исмаил Ерюнсал на 15 рамазан 1155/13 ноември 1742 г., т.е. два месеца и половина по-късно, в Одрин бил изготвен друг опис, на книгите в дюкяна и имуществото вероятно на същия книжар (Юсуф ефенди, син на Шабан). Тъй като намерените в дюкяна му книги били малко на брой, той изглежда е отнесъл със себе си в Русе почти всички книги, които е имал. Вж. Erünsal, *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*, 67–68.

са копия на Корана, три са трактати и съчинения по логика, два са посветени на мюсюлманската проповед. Продадени са още по един том от областта на ислямското право, ислямската теология, кораничната рецитация, както и една история на Османската държава, част от арабски речник, един сборник, съчинение, посветено на храните и напитките, както и един том по арабска морфология (вж. Приложение 3).

Доколкото ми е известно, досега не са били публикувани други аналогични данни за османски търговци на книги, както и изобщо за наследствени описи с толкова голям брой книги⁹⁸. Огромното количество книги обаче не бива да изненадва особено, защото става дума за търговец на книги, а в случая книгата е стока. В първия том на своя пътепис Евлия Челеби представя еснафите в Истанбул през 1631 г., като се спира и на търговците на книги (sahhaf). Той отбелязва, че техният еснаф е включвал 300 души с 50 дюкяна, в които имало „хиляди“ книги⁹⁹.

Наследствата на двамата подвързвачи и търговеца на книги са интересни от гледна точка на това, че в тях книгата присъства като търговска вещ. Тук тя не е нито идол, нито инструмент, нито дори обект на колекционерска страст. Тук тя е обект на продан, а защо не и на покупка в случая с търговеца на книги. Във всеки случай двете сбирки са, така да се каже, пазарно ориентирани, защото тяхното тематично разнообразие отразява в най-пълна степен търсенето и предлагането на тогавашния османски книжен пазар. Бидейки пазарно ориентирани, книгите в тези колекции са с най-широк темати-

⁹⁸ Вж. Sievert, *Eavesdropping on the Pasha's Salon*, 189–190 (Според данните, цитирани тук, изключение е броят на книгите на Атъф Мустафа ефенди, вакфирани за обществени нужди след смъртта му, 1741 г. – 3449 тома. Но според печатан каталог на библиотеката от 1888 г. книгите тук били 1238, вж. Таблица 18, № 32 в пета глава).

⁹⁹ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, ed. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, V. 1–2, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003, p. 481.

чен обхват в сравнение с по-големите лични библиотеки, тъй като по презумпция те е следвало да задоволят разнообразен читателски интерес. Те включват повече токове в определени научни области, към които търсенето е било по-голямо. Затова в тези сбирки най-много са съчиненията, посветени на ислямското право, арабската граматика и логиката. Нека припомним, че това са и трите основни дисциплини в програмата на османските медресета. Сред книгите на книжаря значително място заемат също така произведенията на персийската поезия. Не са малко и сборниците с хадиси и с друго съдържание, както и заглавията, свързани с екзегетиката, астрономията, реториката и медицината. Сравнителният анализ на книгите на въпросния книжар Юсуф челеби с книгите, описани в наследствата на книжари от Истанбул от същия период, потвърждава тези наблюдения (вж. Таблица 8)¹⁰⁰.

Таблица 8.
Тематика на книгите на османски книжари, XVIII в.

Тематика	Хаджи Хюсеин 1730	Ибрахим ефенди 1734	Юсуф Челеби 1742	Мехмед ефенди 1745	Абдуллах ефенди 1746	Хафжи Мустафа 1747
Коран	18	2	9		7	4
Екзегетика	2	9	19	4	2	
Хадиси		9	35			
Ислямско право	1	39	102	30	17	8
Исл. догматика и богословие		5	29	3		2

¹⁰⁰ Orlin Sabev, *Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları*. – In: XV. Türk Tarih Kongresi Ankara, 11–15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler, Vol. 4–3 (Osmanlı Tarihi–C), Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2010, 1809–1853.

Тематика	Хаджи Хюсеин 1730	Ибрахим ефенди 1734	Юсуф Челеби 1742	Мехмед ефенди 1745	Абдуллах ефенди 1746	Хафжи Мустафа 1747
Исл. проповед	1	2	12	2	1	2
Исл. молитви	1	1	9		2	
Коранична рецитация	1	1	10			1
Дидактика			2			
Арабска граматика		6	59	3	2	3
Речници		1	14	1		2
Логика		4	26	4		
Реторика		1	21	5	1	2
Диалектика			3	2		
Философия		1	5	3		
Астрономия		4	2	1	1	1
История		5	11	4	3	3
Биографии	3		10	1	3	
География		1	7			
Медицина		3	12	1	4	1
Геометрия			2			
Мистицизъм		4	25	7	1	4
Поезия и метрика		4	50	8	5	9

Тематика	Хаджи Хюсеин 1730	Ибрахим ефенди 1734	Юсуф Челеби 1742	Мехмед ефенди 1745	Абдуллах ефенди 1746	Хафжи Мустафа 1747
Епос/приказки			12			
Енциклопедии		1			1	
Писмовници			4			
Съновници			1			
Сборници		2	36		2	3
Трактати			14			
Книги на турски език (неуточнени)			15		1	
Книги на арабски език (неуточн.)			13			
Книги на перс. език (неуточнени)			23			
Неуточнени		50	51	35	12	5
Общо	27	155	643	114	65	50

За сравнение, в наследствения опис на един английски търговец на книги от гр. Линкълн – Идън Уилиямс (1671), са описани почти две хиляди тома (1991). Тук, разбира се, става дума за печатни книги, което обяснява значително по-големият брой толове, но

по отношение на тематиката им те са основно издания на Библията, Новия завет, молитвеници и граматика¹⁰¹.

Изобщо ситуацията с притежаването на книги от мюсюлмани в османските градски центрове може да бъде съпоставена с тази в европейските страни, в повечето от които също е била разпространена практиката да се водят регистри с наследствени описи. Тук ще представя данни от XVI–XVIII в. за някои градове в Англия, където с решение на парламента през 1521 г. е било въведено задължително описване на имуществото на починалите непосредствено след смъртта им¹⁰².

В Таблица 9 са включени данни от наследствени описи за английските градове Саутхамптън, Ипсуич, Бъкингам, Линкълн, Уитби (графство Йоркшир), Евингтън, Гленфилд, Ратби, Кърби Мъкслоу и четири града в графство Телфорд¹⁰³. В изследванията се подчертава

¹⁰¹ Probate Inventories of Lincoln Citizens 1661–1714, ed. J. A. Johnson, Woodbridge: The Lincoln Record Society, the Boydell Press, 1991, lviii–lix, 35–37.

¹⁰² Sears Jayne, *Library Catalogues of the English Renaissance*, Berkely–Los Angeles: University of California Press, 1956, p. 9.

¹⁰³ Probate Inventories of Lincoln Citizens 1661–1714; The Ipswich Probate Inventories 1583–1631, ed. Michael Reed, Woodbridge: The Boydell Press, 1981; Noreen Vickers, *A Yorkshire Town of the Eighteenth Century. The Probate Inventories of Whitby, North Yorkshire 1700–1800*, Studley: K. A. F. Brewin Books, 1986; *Yeomen and Colliers in Telford. Probate Inventories for Dawley, Lilleshall, Wellington and Wrockwardine, 1660–1750*, ed. Barrie Trinder, Jeff Cox, London: Phillimore, 1980; *Buckinghamshire Probate Inventories 1661–1714*, ed. Michael Read, Bucks: Buckinghamshire Record Society, 1988; *Southampton Probate Inventories, 1447–1575*, ed. Edward Roberts, Karen Parker, V. 1–2, Southampton: The University of Southampton Press, 1992; *Glenfield Probate Inventories 1512–1831*, ed. Jonathan Wilshire, Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1983; *Ratby Probate Inventories 1621 to 1844*, ed. Jonathan Wilshire, Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1984; *Evington Probate Inventories 1557 to 1819*, ed. Jonathan Wilshire, Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1982; *Kirby Muxloe Probate Inventories 1547–1783*, ed. Jonathan Wilshire, Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1983.

почти пренебрежимият брой на жените, притежателки на книги, и то основно такива, останали като наследство от съпрузите им¹⁰⁴.

Таблица 9.

Дял на притежателите на книги в Англия, XVI–XIX в.

Период	Град	Брой описи	Описи с книги
1447–1575	Саутхамптън	125	17 (14 %)
1542–1831	Гленфилд	52	4 (8 %)
1547–1783	Кърби Мъкслоу	46	2 (4,3 %)
1557–1819	Евингтън	88	4 (4,5 %)
1621–1844	Ратби	93	2 (2 %)
1583–1631	Ипсуич	72	21 (29 %)
1651–1750	Графство Телфорд	846	97 (11.5 %)
1661–1714	Линкълн	590	139 (24 %)
1661–1714	Бъкингам	159	65 (41 %)
1700–1800	Уитби (графство Йоркшир)	102	7 (7 %)

Процентът на притежателите на книги в по-големите английски градове като Бъкингам, Ипсуич, Линкълн и Саутхамптън е по-висок. Освен това към XVII и XVIII в. тенденцията е към повишаване дела на притежателите на книги, което безспорно е следствие от развитието на печатното дело. Повечето са имали в дома си една–

¹⁰⁴ Jayne, Library Catalogues of the English Renaissance, p. 46.

две книги, предимно Библия или други популярни религиозни съчинения. През XVII в. гражданите на Париж също са притежавали основно религиозна литература и образци на старогръцката и латинската класическа литература, но почти в същата степен в дома им са присъствали и заглавия по история (в т.ч. пътеписи) и природни науки. Далеч по-слабо застъпени са били съвременните литературни произведения като поезия, романи, драма¹⁰⁵.

По-масовото навлизане на книгата в бита на западноевропейците през XVII–XVIII в. се дължи и на факта, че са се разпространявали адаптирани евтини печатни издания, като най-илюстративният пример е т.нар. „синя библиотека“ (bibliothèque bleue) във Франция¹⁰⁶. Интересен пример за един от начините за разпространение на книгата в Англия е завещанието на Стивън Тери от графство Хемпшир (1739). Той заделил 50 паунда, с които да бъдат закупени 200 библии, и още 50 паунда за евтини издания на молитвеници и други популярни сред населението религиозно-етични съчинения като „Голямото значение на религиозния живот“ („The Great Importance of a Religious Life“) на Гоудж, от които можело да се закупят „далеч над хиляда“ екземпляра. Закупените книги трябвало да се разделят по равно между изпълнителя на завещанието и двете му сестри, които „за десет години да ги подарят на бедни хора“¹⁰⁷.

По-големи и специализирани библиотеки се срещат при хора с професии, които предполагат по-чест контакт с книгата като „ин-

¹⁰⁵ Henri-Jean Martin, *Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701)*, Vol. 1, Genève: Librairie Droz, 1969, 494–514.

¹⁰⁶ Дарнтън, Първи съпки към „история на четенето“, с. 281.

¹⁰⁷ Diana K. Coldicott, *A Long Sutton Miscellany Including a Study of the Wills (1502–1856) and Probate Inventories (1558–1709) from the Parish of Long Sutton and Well, Hampshire*, London: Diana K. Coldicott, 1979, p. 37.

струмент“ – преподаватели, лекари и др.¹⁰⁸ Личните библиотеки на преподавателите в университетските центрове Кеймбридж и Оксфорд са включвали средно около 20 книги в началото на XVI в. и около 70 книги към края на века¹⁰⁹. Това увеличение също се дължи на развитието на книгопечатането. При това, ако литературата, която са ползвали образованите османци, е била преимуществено на арабски (класическият научен език в ислямския свят), то през XVI в. в библиотеките на английските университетски преподаватели е имало основно книги на латински, старогръцки и иврит¹¹⁰. Към XVIII в. обаче делът на книгите на роден език се учеличава. Например, в наследствения опис на Джон Сомърс (1760), „младши декан“ (junior dean) в колежа „Тринити“ в Кеймбридж, са описани 36 книги, половината на английски език, 14 – на старогръцки и латински, и четири – неуточнени¹¹¹. За сравнение, от 40 тома книги в наследствения опис на споменатия по-горе преподавател (*дерсам*) в София Мехмед ефенди (1756) 39 са били на арабски и само една – на турски. При това всичките ръкописи. Всъщност само в три от изследваните от мен описи има печатни книги, и то по една. Става дума за русенските сиджили, в които сред вещите на Зейнеб, дъщеря на Йомер (1829), има печатен катехизис със заглавието „Уникален бисер“ (basma Dürr-i Yekta)¹¹², а сред книгите в описите на мюдериса Сейид Хаджи Ахмед ефенди (1832)¹¹³ и съименника му Сейид

¹⁰⁸ Jayne, Library Catalogues of the English Renaissance, p. 46.

¹⁰⁹ Ibidem, p. 52; Пасторът и учителят (schoolmaster) Джон Хърлок от Саутхамптън (1574) имал 79 книги, основно религиозна литература, вж. Southampton Probate Inventories, 397–400, 435–441 .

¹¹⁰ Jayne, Library Catalogues of the English Renaissance, 52–53.

¹¹¹ Elisabeth S. Leedham-Green, Books in Cambridge Inventories. Book-lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods, V. 1. The Inventories, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 592–593.

¹¹² НБКМ, Оп. отд., R 20, л. 416.

¹¹³ НБКМ, Оп. отд., R 21, л. 266.

Ахмед ефенди (1832)¹¹⁴ е посочена и по една печатна книга без конкретно заглавие или автор.

Според наблюденията на Робърт Дарнтън и други изследователи, краят на XVIII в. е повратна точка в природата на четенето в някои западни общества като френското и английското например. През втората половина на XVIII век романите, пътеписите и книгите, свързани с природните науки, започват да надделяват над класическите съчинения и религиозната литература. От друга страна се наблюдава и съществена „демократизация“ на читателската аудитория, в която вече се включвали и по-нисшите социални слоеве, а четенето придобивало все по-масови размери. Наред с това вестниците и списанията вече били много популярни. Накратко, изследователите говорят за „революция в четенето“ – не само се увеличил драстично броят на читателите, но и природата на четенето – от „интензивно“ (многократно четене на ограничен брой книги) то станало „екстензивно“ (еднократно четене на значително повече книги), благодарение и на своеобразния бум в книгопечатането именно по това време¹¹⁵.

По-трудно е да се направи сравнително статистическо проучване на притежателите на книги мюсюлмани и немюсюлмани в Османската империя, тъй като, както вече посочихме, много малък е процентът на починали немюсюлмани, чието имущество е описано в кадийските сиджили. Все пак, дори и от някои отделни случаи е

¹¹⁴ НБКМ, Ор. отд., R 21, 396–40а.

¹¹⁵ Дарнтън, Първи стъпки към „история на четенето“; Красимира Даскалова, Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време, София: Изд. „ЛИК“, 1999, 155–159; Thomas Laqueur, The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850. – Oxford Review of Education, 2/3, 1976, 255–275; Tim C. W. Blanning, The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660–1789, Oxford: Oxford University Press, 2002, 132–161.

възможно да се изведат определени, макар и в известна степен условни заключения.

В четири от наследствените описи на немюсюлмани, вписани в софийските сиджили, се съдържат книги: арменецът Гарабед (1675) имал една книга¹¹⁶, евреинът кръчмар Авраам (1762) – „еврейска книга“ (kitab-ı Yahud)¹¹⁷, а българите Яни, син на Стойо (1762) – „разпилени книжа“ (evrak-ı perişan)¹¹⁸, и поп Анастас, син на Павел (1790) – две книги за 6 гроша и още 18 книги за 9 гроша без посочени заглавия или автори¹¹⁹. От наследствените описи на немюсюлмани, съдържащи се в русенските сиджили от периода 1695–1839 г., единствено в наследството на свещеника поп Георги (1836) са посочени пет книги (без уточнени заглавия)¹²⁰. Подобен опис, но на български език, е запазен за „колкото пари, вещи и посуда“, намерени „подир смъртта на покойния духовник Епифаний: на 10 април 1858 г., от Пазарджик“. Описът е изготвен на 29 декември с.г. от Харитон И. Зографски по модела на наследствените описи в сиджилите. Той включва и 20-ина книги с посочени заглавия, автори или тематика, представляващи религиозна и богослужебна литература¹²¹. В османските наследствени описи книгите на немюсюлманите са описвани обикновено без заглавия, тъй като османският чиновник не е познавал книжнината им, докато книгите в опис на споменатия духовник Епифаний са описани конкретно по заглавия и

¹¹⁶ НБКМ, Ор. отд., S 12, с. 91.

¹¹⁷ НБКМ, Ор. отд., S 21, с. 147. Публикувано в ТИБИ, Т. 6, 94–95.

¹¹⁸ НБКМ, Ор. отд., S 21, с. 126.

¹¹⁹ НБКМ, Ор. отд., S 174, с. 30. Публикувано в ТИБИ, Т. 6, с. 119–120 (в превода са отбелязани само първите две книги).

¹²⁰ НБКМ, Ор. отд., R 22, л. 53а.

¹²¹ НБКМ, БИА, II А 1228. Благодаря на доц. д-р Ангел Николов, който ми обърна внимание на този опис. Книгите са литургия, пасхалия, каноник, требници, четвероевангелие, апостол, часослов, части от съчинение на известния руски теолог и книжовник Димитрий Ростовский (1651–1709), „Алфавит духовный“ от същия книжовник и др.

автор, тъй като е изготвен от друг християнски духовник. По-същественото е, че дори и от тези спорадични примери се вижда, че при мюсюлманите профилът на притежателите на книги е подобен на този на мюсюлманите в империята, а изобщо в другите европейски страни. Ако са имали книги, те са били една–две, а повече книги е имало у духовниците, за които книгата е била професионален „инструмент“. Трябва да се има и предвид, че докъм 30-те години на XIX в., когато се основават първите български светски училища, образованието на българите, например, е било организирано основно в т.нар. килийни училища, където са преподавали духовници. Неслучайно у килийните учители често е имало по-богати сбирки от книги основно в областта на християнската религия и славянската граматика¹²².

* * *

Списъкът на книгите на починалия в Русе одрински книжар са добра възможност да заключа рамката на настоящата глава, като се върна към нейното начало, където отбелязахме кои били книгите, които според един трактат от края на XVII или началото на XVIII в. мюсюлманите трябвало да четат. Сред книгите на починалия книжар е имало и едно копие на заклеямената от анонимния автор на трактата поема „Хамзанама“. Освен този приказен епос, въпросният книжар е притежавал още осем сборника с приказки. Към тях обаче на проведения търг очевидно не бил проявен интерес. За липсата на подчертан интерес на русенските мюсюлмани към подобна литература говори и фактът, че тя напълно отсъства в личните им колек-

¹²² Например вж. Недко Недев, Библиотеката на двама тревненски килийни учители. – Литературна история, 5, 1979, 84–93.

ции с изключение на споменатия по-горе Сейид Ибрахим ефенди от Русе (1736), който е притежавал и един том с приказки. Ако припомним от една страна написаното от незнайния автор, според когото мюсюлманите трябвало да четат Корана, трактати и религиозна история, и от друга, най-разпространените книги в София и в Русе, ще видим, че в общи линии мюсюлманите в двата града са следвали общоприетите норми. Ако през XVIII и първата половина на XIX в. европейският читател вече бил склонен да чете повече и по-разнообразни книги, то мюсюлманинът все още е черпел знания в традиционната палитра от заглавия и автори.

ТРЕТА ГЛАВА

ПОДСЛОН ЗА КНИГАТА

БИБЛИОТЕКИ КЪМ МЕДРЕСЕТА, ДЖАМИИ И ДЕРВИШКИ ОБИТЕЛИ

Османските обществени библиотеки са функционирали обикновено към медресета или джамии, особено през ранните векове¹. Нещо повече, генезисът на османските библиотеки е в пряка връзка със системата на медресетата². Трудно е да си представим, че е имало медресета без някаква поне основна учебна литература, необходима за нормалното протичане на учебния процес. В медресетата със сигурност е имало книжни сбирки, в повечето случаи без формално да са били обособени като библиотека в отделни помещения или сгради и с библиотечен персонал. Самият мюдерис поне е имал книги, по които е преподавал и които учениците му вероятно също са ползвали. Освен това честа практика е преподавателите и учениците в медресетата да преписват съчинения, използвани в учебния процес. Например доста стар препис от 1344 г., направен в медресе в анадолския град Кастамону, попада впоследствие във фонда на библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша, основана в Русе през 1839 г.³ През 1160/1747 г. е завършен препис на съчинение по арабски синтаксис („Molla Cami“), според колофона, „в Никопол, махалата Кадъ Иваз при медресето“⁴. Вероятно се

¹ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 93; Ahmet Altay, The Libraries in the Ottoman State. – Journal of Balkan Libraries Union, 3/2, 2015, 48–53.

² Например вж. Faruk Bilici, Les bibliothèques vakıf-s à Istanbul au XVIe siècle, prémices de grandes bibliothèques publiques. – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 87–88, 1999, 39–59.

³ Из сбирките на османските библиотеки, с. 133 (№ 61).

⁴ НБИВ, Инв. № 759, л. 169а.

има предвид, че преписът е направен в едноименното медресе, основано непосредствено след османското завоевание на града⁵. През 1753 г. в т.нар. *Старо медресе* (Medresetü'l-atike) в Кюстендил е направен препис на съчинение по ислямска догматика (*акаид*)⁶. През 1764 г. в медресето на Сиявуш паша в София било преписано популярно в османските медресета съчинение по източници на хадисознанието⁷. През 1780 и 1781 г. Мустафа Хасан от София направил два преписа на едно и също коментарно съчинение по хадисите в софийското медресе „Кара теке“⁸. В колофона на ръкопис по ислямско право е посочено, че трактатът е преписан през 1200/1785–1786 г. от Хасан, син на Мехмед, от смолянското село Могилица (Тозбурун) „в свещеното медресе“ в Пловдив⁹. Също в края на XVIII в. Мехмед, син на Хюсеин, мюдерис във Варна, преписал сборник с хадиси¹⁰.

Често били дарявани и частни колекции или отделни книги за нуждите на определени медресета. Например Тосунзаде Хаджи Мехмед, син на Хаджи Халил, от махалата „Иса ходжа“ в Търново вакфирал 23 книги. От тях, според условията във вакъфнамето от последната десетдневка на джемазиюлеввел 1182/октомври 1768 г., два подвързани тома коментарно съчинение от Дамад по ислямско право („Mülteka şerhi“) са дарени за т.нар. *Старо медресе* (Medrese-i Atike) в Търново, дело на Мустафа кетхуда. Други два подвързани тома на същото коментарно съчинение по право с речника на Ванкулу (изглежда печатното издание), както и останалите 21 книги

⁵ Вж. Събев, Османски училища, с. 221 (№ 2).

⁶ Из сбирките на османските библиотеки, с. 131 (№ 52).

⁷ Кендерова, Хадисната литература, с. 366.

⁸ НБКМ, Ор. отд., Ор 403 и Ор 2610, вж. Kenderova, Catalogue of Arabic Manuscripts, 339–340 (№ 221, 222).

⁹ НБИБ, инв. № 849, л. 4196.

¹⁰ Из сбирките на османските библиотеки, 122–123 (№ 11).

са дарени за медресето, построено от Осман ага в търновската махала „Шехрекюстю“¹¹. Един сборник с фетви от сбирката арабографична литература в с. Чепинци (Смолянско), съдържа недатирана приписка, показваща, че е била от книгите, вакфирани за медресето на Кюстендили Гурушчузаде Хаджи Ахмед ага в Кюстендил¹².

1. Библиотеки към медресета

Най-ранната известна библиотека или по-скоро сбирка с книги към медресе в българските земи, за която разполагаме с по-сигурни данни, е принадлежала към комплекса от джамия, имарет и медресе, изграден в Пловдив през 848/1444–1445 г. от управителя (*бей-лербей*) на Румелия Шехабедин паша¹³. За такава библиотека споменава Осман Н. Перемеджи¹⁴. Единствените засега архивни податки, които потвърждават това, са два ръкописа, съхранявани в Ориенталския отдел на НБКМ. От наличните в тях приписки за вакфиране научаваме, че през 1731 г. мютевелията на вакъфите на Шехабедин паша ги е добавил като свое дарение към книгите, вакфирани по-рано от пашата. Според Ст. Кендерова, която съобщава за

¹¹ VGMA, Defter 988, p. 78; Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları. Vakfiyeler, Bulgaristan, ed. Halit Eren, Önder Bayır, Mustafa Oğuz, Zekai Mete, V. 2, İstanbul: IRCICA, 2012, 673–676.

¹² Стоилова, Иванова, За две нови сбирки от арабографични книги, с. 393.

¹³ За комплекса вж. Grigor Boykov, The Waqf and the Complex of Şihabeddin Paşa in Filibe. – Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul–Edirne 9–10–11 Mayıs 2012, Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü–T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2012, 181–190.

¹⁴ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, p. 191; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, p. 276.

тези ръкописи, споменатите книги, вакфирани от Шехабеддин паша, са били предназначени за медресето в комплекса му¹⁵.

Без да цитират източник, турските историци Исмаил Ерен и Осман Кескиоглу посочват и наличието на библиотека при комплекса от джамия, медресе и кервансарай, построени в София от следващия бейлербей на Румелия Махмуд паша (1444–1456)¹⁶. От комплекса е оцеляла единствено сградата на джамията, функционираща днес като Национален археологически музей. Засега не са ми известни документални данни, потвърждаващи, че такава библиотека действително е съществувала.

Към комплекса от джамия, имарет и медресе, построен от Софу Мехмед паша (възпитаник на дворцовото училище *ендерун*) през 954/1547 г. в София, обаче е имало библиотека. Тя е била част от медресето¹⁷. Софийски сиджил от 1550 г. е съдържал опис на книгите в нея, но за съжаление самият сиджил днес не е запазен¹⁸. В счетоводен баланс на вакъфа за 1109/1697–1698 г. е посочена и заплатата на библиотекаря – едно акче на ден¹⁹. Библиотекарският пост се споменава и в други османски извори, свързани с назначения на вакъфски служители²⁰. Представа за съдбата на част от книж-

¹⁵ Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки, с. 117–118; Срвн. Стоилова, Арабските ръкописи, с. 318.

¹⁶ Eren, Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmiyen Eseri, p. 67; Osman Keskiöglü, Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 8, 1969, 303–308; Idem, Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri, İstanbul: Hilâl Yayınları, s. a. [1986], p. 70.

¹⁷ Eren, Mimar Sinan'ın Sofya'da Bilinmiyen Eseri, 68–69; Abdülkadir Özcan, Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dâir. – Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21–23 Nisan 2000, İstanbul: IRCICA, 2002, 267–276; Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, p. 42, 290. Текстът на вакъфнамето е публикуван в: Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları, V. 2, 525–551.

¹⁸ Die Protokollbücher des kadiamtes Sofia. Bearbeitet von Gălăb D. Gălăbov, herausgegeben von Herbert Wilhelm Duda, München: R. Oldenbourg, 1960, p. 59 (№ 225).

¹⁹ BOA, Nezaret Öncesi Evkaf Defterleri 982, f. 1b.

²⁰ Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, p. 136 (footnote 714).

ния фонд на библиотеката (а може би и на целия фонд) дава Ахмед Ариф Хикмет, предприел инспекционна обиколка в Румелия през 1840–1841 г. В доклада си той отбелязва, че към джамията на Сейфуллах Ефенди в София („Баня баши“) е имало библиотека, чиито най-хубави книги били „на Софу Мехмед паша“²¹.

В няколко кюстендилски медресета също е имало библиотечни сбирки. Споменахме вече за т.нар. *Старо медресе*. То е идентично с медресето на Мурад челеби²², което се споменава в османска документация от 1660 г.²³ Според някои автори това медресе, макар и да е известно с името на Мурад челеби, било построено от Гурушчузаде Хаджи Ахмед ага²⁴. Както посочихме, медресето на Кюстендили Гурушчузаде Хаджи Ахмед ага се споменава в приписки за вакфиране на книги²⁵. Така или иначе, по-късно книгите от *старото* медресе били включени във фонда на самостоятелната библиотека, построена в Кюстендил към 1271/1854–1855 от капуджибашията при Високата порта Моллазаде Мехмед ага, син на Челеби ага (поч. 1876). В нея били прибрани и книгите от т.нар. *ново медресе*²⁶. То било разкрито от Моллазаде Хасан ефенди (поч. 1752)²⁷, който вероятно е бил от рода на Моллазаде Мехмед ага, съдейки по фамилията му. За медресето има документални сведения от периода 1796–1830 г.²⁸

²¹ Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği, p. 164.

²² Стоилова, Иванова, За две нови сбирки от арабографични книги, с. 393.

²³ Събев, Османски училища, с. 228 (№ 40).

²⁴ Из сбирките на османските библиотеки, с. 33; Стоилова, Иванова, За две нови сбирки от арабографични книги, с. 393; Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки, с. 132.

²⁵ Стоилова, Иванова, За две нови сбирки от арабографични книги, с. 393.

²⁶ Вж. Стайнова, Османските библиотеки, 120–142; Из сбирките на османските библиотеки, 32–37.

²⁷ Ivanova, Bulgaristan'da Vakıf Kütüphaneleri, p. 19.

²⁸ Събев, Османски училища, с. 246 (№ 155).

Всъщност, именно през XVIII в. се разкриват най-много библиотеки към медресета в българските земи. Библиотечни фондове са сформирани при медресетата на Шериф Халил паша в Шумен (1744), Хаджи Бешир ага в Свищов (1745), Хаджи Осман ага (1751), Сейид Йомер ага (1779) и Хафъз Исмаил ага в Пловдив (1784), Сатуризаде в Силистра (втората половина на XVIII в.). Библиотеки към медресета се разкриват и през XIX в., но с много по-слаба интензивност. Вероятно към края на същия или началото на XX в. книжни сбирки се натрупват и в някои селски медресета – например в смолянските села Елховец и Чепинци²⁹.

Библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен (1744)

Библиотеката е част от архитектурния комплекс на Томбул джамия. Освен мюсюлманския храм и библиотеката той включва още начално училище (*мектеб*) и медресе. За разлика от други подобни комплекси (например на Софу Мехмед паша в София и на Ибрахим паша в Разград) този е запазен до наши дни в първоначалната си цялост (ил. 6).

Поради наличието на публикации за комплекса, в изследването си М. Стайнова не разглежда тази библиотека, макар че е спомената от Дж. Чулпан, и отбелязва, че няма опис на съхраняваната в нея литература³⁰. Запазени са обаче както вакъфнамето за комплекса от 1744 г., така и препис на описа на книгите, които формират първоначалния фонд на библиотеката. Това позволява да бъде направен анализ на фонда предвид пряката обвързаност на книж-

²⁹ Иванова, Стоилова, Сбирка от арабографични книги в с. Чепинци; Същите, За две нови сбирки от арабографични книги, запазени в България.

³⁰ Стайнова, Османските библиотеки, с. 14.

нината, съхранявана в библиотеката, и учебната програма в медресетата. Досега в научната литература не е правен такъв сравнителен анализ. Причината е, че в нашите архиви са намерени каталози на османски библиотеки (в Самоков и Видин), които представляват самостоятелни институции, въпреки че задоволяват основно нуждите на преподаватели и ученици в съответното селище, и липсват (или поне засега не са открити) каталози на османски библиотеки към определени учебни заведения.

Ил. 6. Комплексът на Томбул джамия в Шумен (с мектеб, медресе и библиотека) в началото на XX в.

Тук ще се спра именно на връзката между учебната програма в едно османско медресе и книжния фонд на библиотеката към него и ще се опитам да установя доколко той е бил съобразен с изискванията на учебната програма. Преди обаче да пристъпя към по-конкретното представяне на този фонд, е нужно да дам някои основни данни за комплекса и неговия основател.

Архитектурният комплекс на Томбул джамия в Шумен е дело на Шериф Халил паша. Вакъфнамето за разкриването на комплекса е от 21 рабиюлеввел/4 май 1744 г. Оригиналът на акта се съхранява в Историческия музей в Шумен³¹. Факсимиле на оригинала, както и статия с подробен коментар върху него, са публикувани от австрийския учен Херберт Дуда³². Върху тази публикация се основават и първите сведения в българската историческа наука за комплекса на Томбул джамия³³. Препис на оригиналния документ се намира в Архива на Главната дирекция на вакъфите на Република Турция в Анкара. Този прелис е публикуван в периодичното издание на дирекцията в транслитерация на съвременна турска латиница³⁴.

Според местни предания Шериф Халил паша бил родом от шуменското село Мадара³⁵. Дядо му Шабан бей и баща му Али ага вероятно са прекарвали голяма част от живота си, ако не целия, в Шумен и региона. На тази мисъл ме навеждат сведенията от учредителния акт, според които Шериф Халил паша реконструирал джа-

³¹ ИМ–Шумен, инв. № 397.

³² Herbert Wilhelm Duda, Moschee und Medrese des Šerif Halil Pascha in Schumen. – In: Idem. Balkantürkische Studien, Wien: Rohrer Verlag, 1949, 63–89, 115–126 (Die Stiftungsurkunde des Šerif Halil Pascha).

³³ Вж. Борис Недков, България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията“ на Идриси, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1960.

³⁴ Osman Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi. – Vakıflar Dergisi, 19, 1985, 25–31.

³⁵ Недков, България и съседните ѝ земи през XII век, с. 23.

мията на дядо си Шабан бей в Шумен (познатата днес като Томбул джамия), а освен това издигнал и малка джамия (*месджид*) в памет на баща му Али ага в с. Мадара, което в онези времена е спадало към административната единица *каза* с център Нови пазар (Йени пазар)³⁶.

В сравнение с предците му, кариерата на Шериф Халил паша е била по-впечатляваща. Според наличните биографични данни той е заемал различни длъжности в централната османска администрация в Истанбул, най-високата от които е помощник (*кетхуда*) на великия везир. Той заемал този пост два пъти – веднъж през 1736–1737 и втори път през 1743–1745 г. След това е бил назначаван за валия на различни османски провинции в Анадола и на Балканите, както и за комендант на различни крепости. Шериф Халил паша умрял през 1752 г., застигнат от внезапна смърт на път от Егрибоз (където бил комендант) за Босна във връзка с назначението му за неин управител.

Шериф Халил паша се отличавал не само с качества на администратор и управител, но и с образованост и ерудиция в характерните за ислямската научна традиция клонове на познанието. Той бил също и изкусен калиграф и талантлив поет. С тези си качества Шериф Халил паша се превърнал в един от ярките представители на *Епохата на лалетата* в османската история (1718–1730), когато сред висшите османски среди се възродил интересът към пренебрегвани преди това сфери на познанието като история, география, физика и се формирал нов по-различен от традиционния естетически вкус под влияние на зачестилите дипломатически и културни контакти със Западна Европа. Шериф Халил паша участвал в една от назначените от султан Ахмед III (1703–1730) и великия везир Нев-

³⁶ ИМ–Шумен, инв. № 397, л. 86, 11а–116; Kesioğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, p. 27, 28.

шехирли Ибрахим паша (1718–1730) комисии, на които била възложена задачата да превеждат от арабски и персийски на турски редки и ценни съчинения³⁷.

Както се разбира от текста на учредителния акт, Шериф Халил паша реконструирал основно джамията на дядо си Шабан бей в Шумен, докато заемал поста на *кетхуда* на великия везир³⁸, т.е. по време на втория му мандат на тази длъжност. След реконструкцията джамията придобива вид, олицетворяващ новия прозападен естетически вкус на османския елит, предимно в интериорната декорация с подчертани барокови елементи³⁹. Според строителния надпис, поставен над входа на джамията, реконструкцията била завършена през 1744 г.

Комплексът на Томбул джамия включва медресе с десет килии за ученици, библиотека и мектеб. Съгласно условията, поставени в учредителния акт, в медресето трябвало да бъде назначен учител (*дерсам*), който да преподава три дни в седмицата с дневно възнаграждение от 20 акчета⁴⁰. Размерът на учителската заплата определя в голяма степен йерархичната структура на османската

³⁷ Биографични данни за Шериф Халил паша се съдържат в: İzzî Târîhi, V. 1, Kostantiniye: Darü't-tıba'atı'l-ma'mure, 1199 [1783–1884], 31–32; Mehmed Süreyyâ, Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye, V. 3, ed. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996, p. 158; Osman Keskiöğlu, Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri. – Vakıflar Dergisi, 7, 1968, p. 134.

³⁸ ИМ–Шумен, инв. № 397, л. 8б; Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, p. 27.

³⁹ За архитектурните особености на Томбул джамия вж. Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, V. 4, 111–112; Михаила Стайнова, „Томбул джамия“ в Шумен – влияние на стила „Ляле“. – В: Същата. Османски изкуства на Балканите XV–XVIII век, София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1995, 128–132; Орлин Събев, Джамията на Шериф Халил паша (Томбул джамия) в Шумен: следи от диалога между Запада и Ориента. – В: Културните взаимодействия на Балканите и турската архитектура. Международен симпозиум. Сборник от доклади (17–19 май 2000, Шумен–България), съст. и отг. ред. А. Акташ Яса, Зейнеп Зафер, Т. 2, Анкара: Културен център „Ататюрк“, 2001, 611–625.

⁴⁰ ИМ–Шумен, инв. № 397, л. 9а; Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, p. 27.

система на медресетата, както посочих в първа глава, и в конкретния случай въпросните 20 акчета поставят това медресе в най-нисшата категория. Освен това е предвидено назначаването и на втори преподавател, чиято функция е да обучава учениците по коранична рецитация два дни в седмицата в джамията. Неговата дневна надница била 10 акчета⁴¹. Назначен бил и трети учител със задължението да обучава учениците по калиграфия. За него е било предвидено дневно възнаграждение също от 10 акчета, като занятията по краснопис следвало да се провеждат в библиотеката към комплекса⁴².

Библиотеката е разположена веднага вдясно след входа на вътрешния двор на комплекса. Дворът е с квадратен план, оформен от трите страни от килиите на медресето и от четвъртата страна – от една от страничните фасади на джамията. За разлика от килиите, които са разположени на един етаж, двете помещения на библиотеката – преддверие и книгохранилище с функции и на читалня, са обособени като самостоятелен втори етаж. Стената на библиотеката откъм външната фасада е еркерно обособена и така тя изпъква като самостоятелен елемент в архитектурния силует на комплекса. Освен двата реда прозорци, по стените на библиотеката има и вентилационни прорези. Според Любомир Миков, изграждането на библиотеката върху едноетажния ред килии на медресето е „колкото оригинално, толкова и практично“, защото по този начин се е осигурявала изолацията на книгите от влага, отопление от намиращите се под нея килии и естествено осветление⁴³ (ил. 7).

⁴¹ ИМ–Шумен, инв. № 397, л. 9а; Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, p. 27.

⁴² ИМ–Шумен, инв. № 397, 9а–9б; Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, p. 27.

⁴³ Миков, Османски библиотечни сгради в България, 196–203.

Ил. 7. Библиотеката при Томбул джамия, вътрешна фасада към двора на медресето (вляво) и външна фасада към улицата (вдясно).

За библиотеката били предвидени двама библиотекари, които трябвало да я държат отворена за читатели четири дни в седмицата „от сутрин до здрач“. Те били задължени да предоставят на учениците нужните им съчинения за четене и преписване, да съхраняват книгите според реда, по който са описани в библиотечния каталог (*дефтер*), и да не позволяват изнасянето на книги извън библиотеката. Единият библиотекар бил главен и за него била определена заплата от 10 акчета дневно, като освен тази служба той бил натоварен и с функцията на *мувакит*, т.е. служител, който определя точния час на петкратната мюсюлманска молитва, както и дните на ре-

лигиозните празници (*байрам*). Дневното възнаграждение на втория библиотекар е било в размер на шест акчета⁴⁴.

Оригиналът на споменатия в учредителния акт библиотечен каталог засега не е открит. Копие на каталога обаче е приложено към преписа на вакъфнамето, съхраняван в Архива на Главната дирекция на вакъфите на Република Турция в Анкара⁴⁵. Към оригинала на учредителния акт на Шериф Халил паша, съхраняван в Шуменския исторически музей, липсва такова приложение, което означава, че каталогът действително е бил изготвен като самостоятелен кодекс подобно на каталозите и на други османски библиотеки⁴⁶.

Каталогът съдържа заглавията на книгите, които Шериф Халил паша дарил за тези, които имат желание да се изучат в религиозните и други науки, и които били поставени в построената от него библиотека при Томбул джамия в Шумен. В края на въпросния препис се посочва, че Шериф Халил паша е *кетхуда* на великия везир⁴⁷. Следователно самият опис е изготвен през 1744 или 1745 г. и това е първият каталог на библиотеката, който отразява обема и тематичния характер на първоначалния ѝ книжен фонд⁴⁸. С изключение

⁴⁴ ИМ–Шумен, инв. № 397, 96–10а; Keskiöğlu, Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi, 27–28.

⁴⁵ VGMA, Haremeyn 4: Defter 737, 135–137 („*Tahsil-i ‘ulum-i diniye ve tekml-i fūnun-i edebiyeye talib ve sa’i olan erbab-ı isti’dad-i kütüb-i tehiye-i esbab ifade ve istifadesi için mukarinet-i ‘inayet ve tevfik-i cenab-ı malikü’l-mülk ve’r-rikab ile cem’i ve i’dad kılınub medine-i Şum-ni’de binasına muvaffak oldığım kitabhaneye hisbeten lillah ve taleben li-merdatihi bi-tarikü’l-vakf vaz’ı olunan kütübün defteridir.*“).

⁴⁶ Вж. Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 13–14.

⁴⁷ VGMA, Haremeyn: Defter 737, p. 137 („*Ahvecü’l-vera ila’l-Meliki’l-latif Halil Şerif ket-hüdayü’s-sadri’l-‘ali-i haliya.*“).

⁴⁸ Надписите и печатите за вакфиране, които са положени на книгите в тази библиотека също са датирани с годината 1157/1744–1745. Вж. Стоилова, Арабските ръкописи, с. 324.

на разпределението на книгите по научни клонове и дисциплини⁴⁹, досега не са давани други сведения за този каталог. Тук ще представя общ анализ на съдържанието му от гледна точка на тематичната, езикова и съдържателна характеристика на книгите. Ще се има предвид и спецификата на библиотеката като училищна, което налага сравнителен анализ между тематичната характеристика на книгите в каталога, от една страна, и дисциплините, застъпени в програмата на османските медресета, от друга. Не на последно място трябва да се вземе предвид и личността на самия Шериф Халил паша, чиито читателски интереси и интелектуални занимания неминуемо оставят отпечатък върху литературата, формирала първоначалния фонд на основаната от него библиотека.

В каталога са описани 198 заглавия в общо 222 тома. Според обичайната практика⁵⁰ съчиненията са разделени в няколко групи по теми. Те отразяват характерните за ислямската научна традиция дисциплини и основните задължителни предмети, изучавани в османските медресета, които разгледахме подробно в първа глава. В началото са описани книгите от религиозните дисциплини (*накли*), а след това тези, които са от областта на рационалните науки (*акли*). Накрая в отделен раздел са описани и книгите на турски език. По този начин при описа на книгите в тази библиотека са смесени два принципа на каталогизация – по тема и по език⁵¹.

⁴⁹ Keskiöğlu, *Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri*, p. 136.

⁵⁰ За особеностите при изготвяне на каталози на османските библиотеки вж. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, 213–235; Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları*; Кендерова, *Книги, библиотеки и читателски интереси*, 150–174.

⁵¹ Осман Кескиоглу не посочва раздела с книги на турски език, когато представя тематичното разпределение на заглавията в каталога на шуменската библиотека, вж. Keskiöğlu, *Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri*, p. 136.

В Таблица 10 са представени разделите, по които са описани книгите в каталога на шуменската библиотека, и броят на описаните заглавия в съответния раздел.

Таблица 10.
Тематика на книгите, вакфирани от Шериф Халил паша, Шумен (1744)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Коран	1
	Екзегетика	7
	Коментари по екзегетика	10
	Хадиси	17
	Ислямско право	22
	Източници на ислямското право	4
	Фетви	10
	Ислямска догматика	15
	Морални наставления, педагогика	3
	Коранична рецитация	2
	Общо	91
Рационални (акли)	Арабска морфология	6
	Арабски синтаксис	27
	Арабски речници	7
	Персийски речници	6

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	Реторика	11
	Логика	6
	Диалектика	4
	Философия/метафизика	4
	Астрономия	2
	Математика	1
	Общо	74
Незадължителни	Арабска поезия и коментар	7
	Персийска поезия	13
	Медицина	2
	География	2
	Общо	24
	Книги на турски език	9
Общо		198

Тъй като разкритата от Шериф Халил паша библиотека е имала за цел да отговори на потребностите от учебна литература предимно на учениците в медресето при Томбул джамия или евентуално на други шуменски медресета, повечето съчинения в нейния фонд са от областта на религиозните науки като ислямско право, екзегетика, хадиси, ислямска догматика, както и такива, свързани с арабската граматика, реториката и логиката от рационалните науки. За нуждите на обучението са предвидени и определен брой арабски и

персийски речници. Заслужава внимание фактът, че относителният дял на образците на арабската и персийската поезия е голям (20 заглавия), въпреки че поезията не е основна дисциплина в богословско-юридическото обучение. Присъствието им може да се свърже с личността на Шериф Халил паша, самият изявен поет.

Арабският е основният език на съчиненията, които се използват в образователния процес на османските медресета, и затова логично помагалата по арабска граматика имат подчертано голям относителен дял, а и като цяло 85 % от описаните в каталога заглавия са на арабски език, докато книгите на персийски са 10 % (поезия и речници), а на османотурски – едва 5 %.

Друга характерна особеност на обучението в османските медресета е изучаването на дисциплините първо по оригинални текстове на съчинения, написани обикновено от предосмански мюсюлмански учени класици, а след това по коментари (*шерх*) на тези съчинения и последващи коментари на първоначалните коментари (*хашие*), дело както на предосмански, така и на османски учени. Като се изключи от ползрение Коранът, речниците и сборниците с правни мнения (*фетва*), приблизително половината от книгите в каталога са оригинални текстове, а другата половина – коментарни съчинения.

От особен интерес е да се види доколко първоначалният фонд на библиотеката е отговарял на задължителната учебна програма в османските медресета и на предвидените за изучаване съчинения. За целите на сравнителния анализ най-подходящи са двете описания на учебната програма в османските медресета, които разгледахме в първа глава – т.нар. „Седем звезди“ (1741), изготвено по молба на тогавашния френски посланик при Портата маркиз дьо Вилньов, и недатираният списък, поместен в ръкопис от библиотеката при медресето на Томбул джамия в Шумен, съхраняван в

НБКМ (Шм Р 307). Сравнението между посочените в тях съчинения и автори и включените в каталога на шуменската библиотека заглавия показва, че Шериф Халил паша е дарил книги, които са били съобразени с изискванията на учебната програма в османските медресета (вж. Приложение 1).

Тъй като Шериф Халил паша е бил и изявен калиграф, вероятно някои от дарените от него книги са представлявали образци на краснописа. Коранът, с който започва каталогът, е описан като калиграфски образец (*hüsn-i hatt*). Освен това колекцията на шуменската библиотека е известна с един от малкото преписи на популярното географско съчинение на Идриси (поч. 1165) „Развлекателна книга от копнеещия да стигне хоризонта“ („*Nüzhetü'l-muştak fi ihtiraki'l-afak*“), който Шериф Халил паша дарил. Преписът (от 1556 г.) се съхранява в Ориенталския отдел на НБКМ (Ор 3198)⁵². В представения тук каталог съчинението не е описано с това заглавие, а вероятно под заглавието „Развлекателна книга от [копнеещия да стигне] там, където изгрява слънцето“ („*Nüzhetü'l-meşarik*“), вписано в раздела с географските съчинения.

Най-ярка изява на привързаността на Шериф Халил паша към калиграфията е предвиденото в учредителния акт назначение на учител по краснопис в библиотеката. Вероятно именно заемалите впоследствие този пост калиграфи са допринесли за формирането на калиграфска школа в Шумен, която през първата половина на XIX в. добила популярност с преписи на Корана със специфичен стил на украса. Тези преписи били особено ценени и в османската столи-

⁵² Keskiöglu, *Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri*, p. 136; Недков, България и съседните ѝ земи през XII век, 22–23; Стоянка Кендерова и Боян Бешевлиев, Балканският полуостров, изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване. Част 1, София: НБКМ, 1990.

ца⁵³. Може би именно заради привързаността му към калиграфията Шериф Халил паша не дарил за шуменската библиотека издания от първата османска печатница, на която е съвременник, с изключение вероятно на арабско-турската редакция от Ванкулу на речника „Истинният“ от Джаухари („Sihah-ı Cevheri“) и персийско-турския речник от Шуури („Ferheng-i Şu‘uri“), присъстващи в каталога на библиотеката, но без да са споменати изрично като печатни.

Представеният тук препис на каталога на първоначалния фонд на библиотеката при Томбул джамия в Шумен от 1744–1745 г. (вж. Приложение 4) разкрива не само степента на пряко съотнасяне на съхраняваната в нея литература с учебната програма в османските медресета, но и ядрото, около което впоследствие нейният фонд се разраства и обогатява. През 1993 г. от тази библиотека за временно съхранение в Ориенталския отдел на НБКМ са пренесени ок. 800 ръкописа и ок. 1500–1600 печатни книги⁵⁴. Евентуално кодиколожко описание на запазените до днес екземпляри от шуменската библиотека ще даде възможност за сравнителен анализ на състоянието на фонда ѝ по теми, автори и заглавия в самото начало на нейното разкриване и в заника на дейността ѝ в годините преди Освобождението.

⁵³ Süheyl Ünver, Şumnu’da Türk Hattatları ve Eserleri. – Belleten, XLVII/185, 1983, 31–36; Tim Stanley, Shumen as a Centre of Qur’an Production in the 19th Century. – In: M. Uğur Derman 65 Yaş Armağanı, ed. İrvin Cemil Schick, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2000, 483–512; Тим Стенли, Шумен като център за изработка на корани през XIX век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 100–135.

⁵⁴ Вж. Из сбирките на османските библиотеки, 15–17; Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, с. 122, 124, 142–143.

Библиотеката към медресето при джамията „Солак Синан“ в Шумен

Сред томовете, пренесени от Шумен в НБКМ през 1993 г., освен ръкописи и печатни книги, принадлежали към библиотеката на Шериф Халил паша при Томбул джамия, се намират и доста книги, дарени за медресето към шуменската джамия „Солак Синан“⁵⁵. В две публикации Осман Кескиоглу дава различни датировки на строежа на джамията: 1007/1598–1599⁵⁶ и 1077/1666–1667, или 1087/1676–1677 г.⁵⁷ Във всеки случай, последната година не е вярна, тъй като според едно вакъфнаме от 1671 г., тогава в Шумен вече е съществувала махала „Солак Синан“, оформила се преди това около едноименната джамия⁵⁸. Медресето, както и мектебът при джамията са построени вероятно през XVII в. от Яхя бей⁵⁹. Медресето фигурира в списък на медресетата, дервишките обители и хамамите в Шумен, датиращ най-вероятно от 1839 г.⁶⁰ Според списъка, то се е състояло от 11 килии. Не може да се каже със сигурност кога тази

⁵⁵ Вж. Из сбирките на османските библиотеки, с. 17; Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, с. 124.

⁵⁶ Osman Keskiöglü, Şumnu'da Türk İslâm Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 20, 1988, p. 390.

⁵⁷ Osman Keskiöglü, Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri, p. 133. Тук Кескиоглу е посочил 1087/1667 г., но 1087 г. обаче отговаря на 1676–1677 г.; другият вариант е да е дал неправилна година по мюсюлманския календар и да е имал предвид 1077 г., която отговаря на 1666–1667 г.

⁵⁸ Гълъб Д. Гълъбов, Вакъфнаме от 1671 г. на Хаджи Мехмед ага, син на Реджеб ага от гр. Шумен, махала „Солак Синан“. – В: Шумен–Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града, кн. 2, Коларовград: Исторически кръжок при Окръжния народен музей и Дружество „Български старини“, 1962, 175–188.

⁵⁹ Вж. Събев, Османски училища, с. 237 (№ 98).

⁶⁰ BOA, Nezaret Sonrası Evkaf Defteri 10267, f. 1a. За датировката на списъка вж. Гергана Георгиева и Орлин Събев, Мюсюлманските мистични братства в Шумен, XVII–XIX век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 300–323.

библиотечна сбирка се е сформирала – дали още с разкриването на медресето, или на по-късен етап.

Библиотеката на Хаджи Бешир ага в Свищов (1745)

В средата на 40-те години на XVIII в. Хаджи Бешир ага, главен черен евнух, пазител на харема в султанския дворец (*darü's-sa'ade aḡası*, 1717–1746), построил в Свищов библиотека. Той бил изявен благодетел, особено в областта на образованието и книжовното дело. По негова инициатива в османската столица били построени комплекс от джамия, мектеб, медресе, библиотека, теке и пункт за вода при резиденцията на великия везир – Високата порта (1745), мектеб, медресе с библиотека и чешма в кв. Еюб (1735), малка еднокуполна библиотека в южноанадолския град Хадим, медресе и библиотека в Медина (1738, с първоначален фонд от 72 тома книги), мектеб и пункт за вода в Кайро. Отделно вакфирал книги за Багдад (1734) и отпуснал заплата за библиотекар в библиотеката към джамията „ал-Азхар“ в Кайро⁶¹.

Библиотеката в Свищов била разкрита по молба на местните религиозни дейци, които се оплакали, че в града няма библиотека и книги, които да се ползват и преписват от многобройните желаещи да четат Корана и да преподават свещените науки⁶². Във вакъфнаме от 1158/1745 г. Хаджи Бешир ага определил 10 акчета дневно възнаграждение за библиотекаря, а за преподавателя по коранична рецитация (*şeyhü'l-kurra*) в учебната зала (*dershane*) в библиотеката

⁶¹ İzzet Sak, Şehdî Osman Efendi'nin Hâdim Kütüphanesi'ne Vakfettiği Kitaplar. – Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 2003, p. 90; Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 186, 192–195.

⁶² Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, s. 86; Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, s. 211; Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 194.

и за мюдериса – по 20 акчета⁶³. Разкриването на медресе в Свищов именно към средата на XVIII в. вероятно не е случайно. През 1751 г. мюсюлманските домакинства тук наброявали вече 154⁶⁴, а медресе е функционирало обикновено в селища с над 100–150 такива домакинства⁶⁵. Изпратени били и 98 тома книги (94 заглавия), получени на 1 реджеб 1158/30 юли 1745 г. заедно с опис (изготвен две седмици по-рано – на 15 джемазиюлахир 1158/15 юли 1745 г.) в съдилището в Свищов. Там, „със съдействието на мюдериса, преподавателя по коранична рецитация и на всички знатни хора от вилаета“, книгите били описани и в местния сиджил и след това предадени на назначения за библиотекар Абдуррахман ефенди, за да ги сложи в библиотеката⁶⁶. Подобно на книгите в библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен, основана една година по-рано, 98-те тома, изпратени за библиотеката в Свищов, също представляват заглавия, изучавани по това време в османските медресета според „Седем звезди“. За разлика от обичайния начин на описване на книгите от по-висши към по-нисши научни дисциплини, тук те са описани във възходящ ред (вж. Таблица 11 и приложения 1 и 5). Единственото пособие по аритметика е описано сред книгите по ислямско право (вж. Приложение 5, № 43) и неслучайно след трактат по наследствено право (вж. Приложение 5, № 42), тъй като последното включва пресмятане на активите и пасивите на имуществото на починали лица и изчисляване на наследствените дялове на законните им наследници. Сред книгите е и първото издание на печатницата на Ибрахим Мютеферика – двутомният речник на Ванкулу.

⁶³ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 194.

⁶⁴ Махиел Кил, Свищов и районът през XV–XIX в. Поселищна история, историческа демография и последици от войните в една равнинна област на Дунавска България. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, с. 553.

⁶⁵ Вж. Събев, Османски училища, 66–67.

⁶⁶ VGMA, Defter 638, 141–142.

За него е отбелязано, че е „с печатно писмо“ (basma hatt ile) – оксиморон, до който прибъгва и самият Мютеферика, който, търсейки подкрепа за печатарското си начинание, се опитвал да внуши, че печатането е просто разновидност на писането (вж. Приложение 5, № 94)⁶⁷.

Таблица 11.

Тематика на книгите, вакфирани от Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Екзегетика	3
	Хадиси и източници	16
	Ислямско право и източници	28
	Ислямска догматика и богословие	8
	Коранична рецитация	4
	Общо	59
Рационални (акли)	Арабска морфология	5
	Арабски синтаксис	8
	Речници	3
	Реторика	5
	Логика	7

⁶⁷ Събев, Първото османско пътешествие, с. 128.

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	Философия/метафизика	4
	Математика	1
	Общо	33
Незадължителни	Ислямски мистицизъм	2
Общо		94

Библиотеката на Хаджи Осман ага в Пловдив (1751)

С учредителен акт от 6 реджеб 1164/31 май 1751 г. Хаджи Осман ага, писар (*кятиб*) на вакъфите на покойния Шехабеддин паша, дарил имоти и пари в брой, с приходите от които да се построят медресе и мектеб в Пловдив. Дневното възнаграждение на мюдерисите, които щели да преподават в медресето и мектеба, било определено на 18 акчета⁶⁸. Медресето наистина било разкрито. То се споменава в документ от 1212/1797–1798 г.⁶⁹ От наличните си книги (*kütüb-i mevcudumdan*) Хаджи Осман ага вакфирал за нуждите на медресето и близо сто заглавия книги (92 тома), вписани в текста на вакъфнамето⁷⁰. По тематика те кореспондират с програмата на медресетата, но доста от тях отразяват изглежда и някои лични чита-

⁶⁸ VGMA, Defter 629, 445–449; Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, p. 228; Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları, V. 1, 189–197; Mehmet Bulut, Mehmet Tuğrul, Osmanlı Filibesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumuna Genel Bir Bakış. – ADAM Akademi, 6/1, 2016, p. 94.

⁶⁹ BOA, Cevdet Maarif, 5558.

⁷⁰ VGMA, Defter 629, p. 447.

телски интереси на благодетеля в областта на историята, географията, медицината, ислямския мистицизъм и персийската поезия (вж. Таблица 12 и Приложение 6). В учредителния акт не е предвидена заплата за библиотекар, а книгите вероятно е трябвало да се съхраняват в една от килиите на медресето или в учебната му зала (*дерсхане*).

Таблица 12.

Тематика на книгите, вакфирани от Хаджи Осман ага, Пловдив (1751)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (<i>накли</i>)	Коран и показалец на сурите	2
	Екзегетика	1
	Хадиси	4
	Ислямско право и източници	10
	Ислямска догматика, етика и биографии на пророци	13
	Ислямски молитви	5
	Коранична рецитация	2
	Общо	37
Рационални (<i>акли</i>)	Арабска морфология	10
	Арабски синтаксис	11

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	Речници	5
	Реторика	1
	Диалектика	1
	Математика	1
	Общо	29
Незадължителни	Художествена литература	6
	Ислямски мистицизъм	9
	История	6
	География	2
	Медицина	3
	Политически трактат	1
	Земеделие	1
	Енциклопедия	1
	Общо	29
	Неуточнени	2
Общо		97

Библиотеката на Сейид Йомер ага в Пловдив (1783)

Според вакъфнаме от 16 зилкаде 1197/13 октомври 1783 г. Сейид Йомер ага основал медресе с библиотека до джамията на Анбер Кадъ в Пловдив. За библиотекаря било предвидено дневно възнаграждение от 10 акчета⁷¹.

Библиотеката на Хафъз Исмаил ага в Пловдив (1784)

През 1784 г. Хафъз Исмаил ага разкрил в Пловдив медресе с 16 килии. Според учредителния акт освен мюдерис, в учебното заведение трябвало да бъде назначен и библиотекар с годишна заплата в размер на 12 гроша⁷².

Библиотеката на Сатуризаде в Силистра (втората половина на XVIII в.)

От османски документи от 20 реджеб 1144/18 януари 1732 г. и по-късни дати става ясно, че в Силистра е имало джамия на Сатуризаде Хаджи Мехмед ага⁷³. С вакъфнаме от 15 зилхидже 1175/7 юли 1762 г. неговият син, Сатуризаде Хаджи Мустафа, син на Мех-

⁷¹ VGMA, Defter 629, 31–33; Erünsal, Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri, p. 254; Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları, V. 1, 200–204; Bulut, Tuğrul, Osmanlı Filibesi, p. 95.

⁷² Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları, V. 1, 204–207; Bulut, Tuğrul, Osmanlı Filibesi, p. 95.

⁷³ BOA, Cevdet Evkaf Dosya 194, Gömlek 9689; Cevdet Evkaf Dosya 123, Gömlek 6134; Cevdet Evkaf Dosya 282, Gömlek 14384; Cevdet Evkaf Dosya 452, Gömlek 22875; Ali Emiri, SMHD.I, Dosya 225, Gömlek 17853; Hat, Dosya 1630, Gömlek 36.

мед ага, разкрил медресе от степента *Йирмили* (за мюдериса била предвидена дневна заплата от 20 акчета). Той поставил условие след смъртта му мютевелии на вакъфа да бъдат племенникът му Сейид Хаджи Ибрахим и неговите потомци, а след това последователно другите му племенници Сейид Осман ага (брат на Сейид Хаджи Ибрахим) и Ахмед, син на Мехмед⁷⁴.

В Ориенталския отдел на НБКМ се съхранява препис на известно съчинение по реторика от Тафтазани („*Muhtasar fi Şerh-i Telhisü'l-miftah*“), което се е изучавало в медресетата (вж. Приложение 1). На първия лист има приписка, която гласи следното: „През настоящата 1200 (1785–1786) г. благодетелят Хаджи Мехмед, находящ се в гр. Силистра, вакфира тази книга с условието да бъде четена от Молла Лютфуллах, докато е жив, и после незабавно да се сложи в библиотеката на Сатуризаде Хаджи Ибрахим“⁷⁵. Явно последният е споменатият във вакъфнамето племенник на Сатуризаде Хаджи Мустафа. От документ от 1796 г. става ясно, че другият му племенник Сатуризаде Осман, син на Халил, е имал медресе и мектеб в Силистра⁷⁶. Вероятно обаче, в случая става дума за медресето, основано от чичо му, защото два хатихумаюна от 1253/1837 г. се отнасят за ремонта на джамията на „Сатури Хаджи Мехмед“, както и на мектеба и медресето при нея, пострадали сериозно по време на руско-турската война през 1828–1829 г.⁷⁷ В инспекционния си доклад от

⁷⁴ VGMA, Defter 732, 30–31.

⁷⁵ Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век, с. 133 (№ 63); НБКМ, Ор. отд., Ор 2909, л. 1а („*Sebeb-i tahrir-i huruf budur ki: işbu bin iki yüz senesinde medine-i Silistre'de vaki sahibü'l-hayrat ve'l-hasenat El-Hac Mehmed bu kitabı habs ü vakf eylemiştir ve şöyle şart etmiştir ki Molla Lütfullah hal-i hayatta olunca (?) mutala'a edüb bu'd-akreb ve ba'dü'l-inkiraz Saturizade El-Hac İbrahim'in kütübhanesine vaz' oluna.*“).

⁷⁶ Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, № 2017, № 2018; Събев, Османски училища, с. 252 (№ 199).

⁷⁷ Ahmet Köç, 1828–1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti. – Vakıflar Dergisi, 43, 2015, 65–66.

1840–1841 г. Ахмед Ариф Хикмет също я споменава⁷⁸. В счетоводни дефтери за вакъфите в Силистра от 1845 и 1851 г. са включени „вакъфът на библиотеката на Сатуризаде Хаджи Мустафа ага“, както и вакъфът на джамията на Сатуризаде Хаджи Мехмед ага и вакъфът на Сатуризаде Хаджи Осман ага⁷⁹.

От цитираните документи може да се изведе предположението, че различни представители на фамилията Сатури са построили в Силистра първо джамия (преди 1732 г.), после медресе (1762 г.) и мектеб (преди 1796 г.) при нея, които през 1837 г. били ремонтирани. Отделно, според документи от 1845 и 1851 г., е имало и вакъфска библиотека на Сатуризаде Хаджи Мустафа ага. В неговото вакъфнаме от 1762 г. се говори за медресе, но не и за библиотека. Тя вероятно е била формирана по-късно, по всяка вероятност от Сатуризаде Хаджи Ибрахим, когато вече е бил мютевелия на вакъфа на чичо му. Споменатата приписка от 1785–1786 г. за дарение на ръкопис свидетелства, че по това време библиотеката е била известна с неговото име, но изглежда официално се е водела на името на чичото Сатуризаде Хаджи Мустафа ага, поне според счетоводните дефтери от 1845 и 1851 г. Така или иначе, очевидно е, че библиотеката е функционирала като част от култово-образователния комплекс, дело на различни представители на фамилията Сатури в Силистра.

В споменатите счетоводни дефтери не се споменава вакъф, към който е имало и друга библиотека, макар в обемното си изследване за османските вакъфски библиотеки Исмаил Ерюнсал да твърди, че Сейид Хаджи Абдуллах ага построил в Силистра библиотека за съхранение на 495 тома книги, вакфирани от баща му

⁷⁸ Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği, p. 134.

⁷⁹ Köç, 1828–1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre, 73–74.

Халил ага⁸⁰. Във вакъфнамето, датирано 1 рабиюлеввел 1239/5 ноември 1823 г., е отбелязано обаче, че библиотеката е била не в Силистра, а в истанбулската махала „Синан ага“⁸¹. Това обяснява и отсъствието ѝ в двата счетоводни дефтера.

Библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1839)

В сиджил за вакъфите в Русе, съхраняван в Историческия музей на Русе, е вписано вакъфнамето на Мирза Мехмед Саид паша, датирано от 1 зилхидже 1254/15 февруари 1839 г.⁸² В него Мирза Мехмед Саид паша е представен като управител (*валия*) на Силистренския еялет и комендант (*мухафъз*) на крепостите Русчук и Варна⁸³. Съдейки по биографичните бележки за него, пашата с татарски произход построил комплекса от джамия, мектеб, медресе и библиотека в Русе по време на първото си валийство на Силистра от 1833 до 1839 г. По-късно той още три пъти е бил силистренски валия и след като се пенсионира през 1860 г., близо единадесет години по-късно, на 8 януари 1871 г. починал⁸⁴. Подобно на познатата практика за възстановяване на пострадали от военни действия джамии, така и тази джамия, според текста на учредителния акт, била издигната на празния парцел на опожарена и разрушена в резултат на руската окупация (през 1811 г.) джамия в местността,

⁸⁰ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 251.

⁸¹ VGMA, Defter 746, 255–259.

⁸² ИМ–Русе, инв. № В/2922, 1346–136а.

⁸³ ИМ–Русе, инв. № В/2922, л. 135а („*Halen Silistre eyaleti müşir-i müşteri-i tedbiri ve Varna ve Rusçuk kal’aları muhafız-ı ser ‘uhde-i müşirilerine müfevvaz ve mukarrer buyurulmuş olan sa-hibü’l-hayrat ve’l-hasenat ve rağibü’s-sadakāt ve’l-meberrāt vezir-i ‘ali tebar feridden vakar dev-letlü ‘inayetlü Mirza Mehmed Sa’id Paşa...*“).

⁸⁴ Süreyya, Sicill-i Osmanî, V. 3, p. 52.

позната като *Голямата чаршия* (Büyük çarşı). Според инспекционния доклад на Ахмед Ариф Хикмет от 1840–1841 г. изгорялата джамия била известна като „Боялъ“⁸⁵. Мирза Саид паша закупил парцела, прибавил към него друг празен парцел и върху разширената площ издигнал джамия с мектеб, а върху закупен парцел зад джамията построил килии за медресе с учебна стая (*дерсхане*) и библиотека⁸⁶. Освен заплатата за библиотекаря, определена на 30 гроша месечно⁸⁷, вакъфнамето не засяга въпроси относно организацията на работата на библиотеката, чиято цел очевидно е била да бъде в услуга на учениците в медресето.

Надписът, поставен над входната врата на молитвената зала на джамията на Мирза Мехмед Саид паша, единствената запазена днес джамия в Русе от османския период, носи много по-късна дата от тази на вакъфнамето. Той е датиран от 1292/1875 г. и пояснява, че джамията на Мирза паша и прилежащите ѝ сгради били изпепелени от пожар. Впоследствие джамията била възстановена⁸⁸, този път изглежда без медресето и библиотеката. Според Осман Кески-

⁸⁵ Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği, p. 141.

⁸⁶ ИМ–Русе, инв. № В/2922, л. 135а („*Mahruse-i Rusçuk'da Büyük Çarşı demekle şehir mahallde vaki' kadimi camii' olub istila takribiyle muhterik ve münhedim olmagla nukud-i mevkufe ve müsakkafat-ı sa'iresi dahi binasına vefa etmediğinden 'arsa-i camii'-i muhterike muttasıl-ı ahırdan iştira ile bu devletlerinden mülki olan bir mikdar 'arsa-i haliyeyi 'arsa-i camii'-i mezkûre ilave ve tevsii' ile bir camii'-i şerif-i 'ali-şan ve ma'bed-i latif-i sutude-i bunyan ve civarında ta'lim-i sıbyan için bir mükellef-i mekteb-i rasinü'l-erkan bina ve icad ve vera-yı camii'-i şerif-i mezkûrde kezaalik ahırdan iştira ile ba-hüccet-i şeri'ye yed-i müşiranelerinde mülk dahi olan ma'lûmü'l-hudud 'arsa üzerine hüccerat-ı muta'addide ve dersane ve kütübhane ve müştemilat-ı sa'ire inşasıyla ihya buyurdıkları medrese-i münif...*“).

⁸⁷ ИМ–Русе, инв. № В/2922, л. 135б („*Kütübhane-i mezkûrede mevcud kütüb-i m'üteberatı hıfz ve hirasat iden hafız-ı kütüb efendiye hizmet-i hafızayı eda ide şehriye otuz guruş vazifeye mutasarrıf ola...*“).

⁸⁸ Благодаря на Т. Бакърджиева и М. Шекерова, фотограф в ИМ–Русе, за предоставената снимка на надписа. Самият надпис с арабска транскрипция и превод на английски е публикуван от мен, вж. Sabev, Ottoman Medreses in Rusçuk-Rousse.

оглу, който представя мюсюлманските храмове в Русе към 1930 г., джамията била известна като „Паша джамия“, към която имало и мектеб⁸⁹.

В споменатия сиджил за русенските вакъфи, съхраняван в музея в Русе, е вписан и опис от 15 рамазан 1275/18 април 1859 г. на книгите, които русенският мюфтия Хафъз Осман ефенди дарил на библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша. След смъртта на мюфтията книгите били пренесени в библиотеката под контрола на мюдериса Салих ефенди⁹⁰. В описа са включени 68 заглавия (81 тома) предимно в областта на шериатското право (трактати и сборници с фетви), коментар на Корана или отделни сури, сборници с хадиси, както и някои съчинения по арабска граматика, догматика, логика и др., чиято тематика е свързана както с професията на техния притежател, така и с традиционната учебна програма в османските медресета (вж. Таблица 13 и Приложение 7).

Таблица 13.
Тематика на книгите, вакфирани за библиотеката
на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1859)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Екзегетика	7
	Хадиси	5

⁸⁹ Keskiöğlu, Bulgaristan'da Bazı Türk Abideleri ve Vakıf Eserleri.

⁹⁰ ИМ–Русе, инв. № В/2922, л. 4а („*Rusçuk müftisi olduğu halde vefat iden Hafız 'Osman Efendi'nin yedinde olub vakf olan kitaplar efendi müma-ileyh teressümesinden ifraz ve müderrisin-i kiramdan mekremetlü Salih Efendi nezaretiyle sa'adetlü Mirza Sa'id Paşa hazretlerinin bina ve ihya buyurmuş oldukları medresesinde vaki' kütübhanesine vaz' olunan vakıf kitaplarının defteridir ki ber vech-i ati zikr olunur...*“).

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	Ислямско право и източници	20
	Ислямска догматика и етика	8
	Ислямска проповед	3
	Коранична рецитация	3
	Ислямски ритуал	1
	Общо	47
Рационални (акли)	Арабска морфология	3
	Арабски синтаксис	3
	Речници	2
	Реторика	1
	Диалектика	1
	Логика	3
	Общо	13
Незадължителни	Художествена литература	3
	Енциклопедия	1
	Ислямски мистицизъм	2
	Медицина	1
	Общо	7
	Неуточнени	1
Общо		68

Първоначалният фонд на библиотеката, разбира се, е бил формиран от книги, дарени от нейния основател, каквато е обичайната практика. В ориенталския отдел на НБКМ има ръкописи и печатни издания, вакфирани през 1254/1839 г. в полза на библиотеката⁹¹ или джамията⁹². Част от арабографичните ръкописни и печатни книги, съхранявани днес в Историческия музей в Русе, също носят надпис за вакфиране и печат от Мирза Мехмед Саид паша⁹³.

В инспекционния си доклад от 1840–1841 г. Ахмед Ариф Хикмет не споменава библиотеката към медресето на Мирза Мехмед Саид паша, тъй като вероятно в архитектурно отношение тя не е била обособена, но отбелязва, че е имало библиотека при джамията на „Гюмрюкчю Хаджи Мехмед ага в близост до митницата“⁹⁴. И в двата запазени сиджила за вакъфите в Русе – в НБКМ (от 1805 г.)⁹⁵ и в Русенския исторически музей (от 1821–1880 г.)⁹⁶, липсва посочена заплата за библиотекар сред персонала към джамията на Хаджи Мехмед ага при митницата. А според историята на Перемеджи, в Русе е имало една османска библиотека, без да е уточнено коя е тя⁹⁷.

⁹¹ НБКМ, Ор. отд., Ор 2926 – коментар на Корана (препис от 1344 г.) и О II 176 – арабски тълковен речник (печатно издание от 1756 г.), вж. Из сбирките на османските библиотеки, с. 133 (№ 61, 62); Стоилова, Арабските ръкописи, 330–331 (Ор 2858).

⁹² НБКМ, Ор. отд., Ор. 2922 – ръкописен Коран от 727/1326 г., вж. Петкова-Божанова, Опис на арабските ръкописи, 55–56 (№ 3).

⁹³ Например препис от 1171/1757–1758 г. на съчинението „Шифа-и Шериф“, посветено на хадисите, с надпис за вакфиране от 15 джемазиеввел 1255/27 юли 1839 г., съхраняван в ИМ–Русе, инв. № В/3262, л. 1а, както и печатни издания на речници, пособия по арабска граматика и логика (инв. № В/3013, В/3025, В/3114, В/3129, В/3139, В/3156).

⁹⁴ Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği, p. 141.

⁹⁵ НБКМ, Ор. отд., R 11, 366–37а.

⁹⁶ ИМ–Русе, инв. № В/2922, 85а–86б.

⁹⁷ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, p. 191; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, p. 276.

2. Библиотеки към джамии

Джамиите са не само култови сгради, където мюсюлманите извършват предписаните от свещените им писания религиозни обреди. В ранните години на исляма джамиите са представлявали средоточие на всички обществени прояви. В тях властите известявали населението за своите решения, провеждали се съдебни заседания, а проповедници, кадии и учители, заобиколени от слушатели и ученици, изнасяли проповеди и религиозни беседи⁹⁸. След преселването на пророка Мохамед в Медина през 622 г., в града бил изграден месджид, част от който функционирал като образователен център. В построените по-късно джамии също се водели курсове за изучаване на ислямските постулати⁹⁹. Така още в самото начало образованието при мюсюлманите е било свързано с религиозната пропаганда и логично се е институционализирано първо в храмовете. Макар впоследствие да били разкрити и училища, в много джамии по традиция също се е осъществявал учебен процес, особено по коранична рецитация. За нуждите на учащите се са били дарявани и колекции с книги. Добра илюстрация е един каталог от 1230/1814–1815 г., съхраняван в Британската библиотека в Лондон

⁹⁸ Johannes Pedersen, *Camîin Tâlim ve Terbiye Yeri Olarak Kullanılması*. – In: *İslâm Ansiklopedisi*. *İslâm Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lügatı*, V. 8, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1960, 47–71; Abdul Latif Tibawi, *Islamic Education. Its Tradition and Modernization into the Arab National Systems*, London: Luzac, 1972, p. 24; *The International Encyclopedia of Education*, V. 5, Pergamon Press, 1985, p. 2712.

⁹⁹ İbrahim Ateş, *Vakıflarda Eğitim Hizmeti ve Vakıf Öğrenci Yurtları*. – *Vakıflar Dergisi*, 24, 1982, 29–101; Cahit Baltacı, *XV–XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilât. Tarih*, İstanbul: İrfan Matbaası, 1976, p. 3; Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, p. 16; Pedersen, *Camîin Tâlim ve Terbiye Yeri Olarak Kullanılması*.

(Or. 14878). В него в низходящ ред от висши към нисши науки са описани 230 заглавия на „книгите на Мустафа паша в джамията на Хасан паша“ (местоположението не е посочено), като за 135 от тях е посочено, че са на място, а 95 – заети от ученици¹⁰⁰.

В някои джамии в българските земи също са се провеждали учебни курсове, т.нар. *дерсие* (от *дерс* – ‘урок’). Тази форма на обучение е била по-широко разпространена през XVII–XVIII в. По документални и наративни данни *дерсиета* е имало в джамии в Плевен, София, Силистра, Стара Загора, Разград, Видин, Търново, Пазарджик, Пловдив¹⁰¹. Както се разбира, в някои джамии, където се провеждали подобни курсове, са сформирани и библиотеки, което отново свидетелства за тясната им функционална обвързаност с учебния процес. В джамиите на Михалоглу Али бей в Плевен, „Ибрахим паша“ в Разград, Махмуд паша („Голямата джамия“, днес Археологически музей), „Мевляна Сейфуллах („Баня баши“) в София, султан Мурад II („Джумая“) в Пловдив, султан Ахмед II във Видин и Фируз бей в Търново е имало учебни курсове, водени от *публични лектори*, както и библиотеки (или колекции от книги без специално назначен библиотекар).

Тук ще разгледам по-подробно неизследвани досега библиотеки в Разград, Видин и Търново, както и в някои други градски центрове.

¹⁰⁰ Muhammad Isa Waley, An Ottoman Turkish Mosque Library Register. – <http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2013/07/an-ottoman-turkish-mosque-library-register.html> (10.01.2017).

¹⁰¹ По-подробно вж. Събев, Османски училища, 221–268.

Библиотеката в джамията „Ибрахим паша“ в Разград

В статията, посветена на турските библиотеки на Балканите, Дж. Чулпан споменава за една неуточнена библиотека в Разград по данни от историята на Перемеджи¹⁰². По-късните изследвания на М. Стайнова¹⁰³ и Ст. Кендерова¹⁰⁴ не предлагат опити за нейната идентификация. Исмаил Ерюнсал пръв цитира документи от турския държавен архив, които се отнасят за тази библиотека¹⁰⁵. Тя е била част от комплекса, включващ джамия, имарет, медресе и мектеб, построени първоначално от великия везир Макбул (Мактул) Ибрахим паша (1523–1536) в Разград. В пространна статия, посветена на Разград, Махиел Кил споменава и вакъфнамето за комплекса, датирано от септември 1533 г.¹⁰⁶ Наскоро арабският текст на учредителния акт, както и превод на български, дело на арабиста Анка Стоилова, бяха публикувани за първи път в монографията на Любомир Миков, посветена на тази джамия в Разград¹⁰⁷. В него обаче не се споменава за медресе и библиотека. Споед Л. Миков медресето е построено скоро след смъртта на Ибрахим паша през 1536 г., вероятно към края на 30-те години на XVI в.¹⁰⁸ Във всеки

¹⁰² Çulpan, *Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri*, p. 421; Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, p. 191; Peremeci, *"Hayatı-Kişiliği" ve Tuna Boyu Tarihi*, p. 276.

¹⁰³ Стайнова, *Османските библиотеки*.

¹⁰⁴ Кендерова, *Големите обществени (вакъфски) библиотеки*.

¹⁰⁵ Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, p. 42 (BOA, Cevdet Maarif 100; BOA, Ruus 84, s. 201).

¹⁰⁶ Machiel Kiel, *Hrazgrad–Hezargrad–Razgrad. The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes)*. – *Turcica*, 21–23, 1991, p. 525–526, 528. Вакъфнамето се съхранява в Topkapı Sarayı Arşivi (№ 7029).

¹⁰⁷ Любомир Миков, *Джамията на Ибрахим паша и „Ибрахим паша“ джамия в Разград*, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015, 40–67.

¹⁰⁸ Миков, *Джамията на Ибрахим паша*, 148–149.

случай към 1552–1553 г. тук вече е имало назначен мюдерис¹⁰⁹. Джамията, построена през 1533 г. от великия везир Ибрахим паша, е просъществувала до края на XVI в., когато по неизяснени засега причини е била разрушена до основи. През 1025/ 1616–1617 г. на мястото ѝ била построена нова по-голяма джамия, която Л. Миков нарича „Ибрахим паша“ джамия, тъй като не е дело на самия велик везир, но е част от учредения от него вакъф¹¹⁰.

Евлия Челеби, посетил града през 1651 г., отбелязва, че комплексът е включвал джамия, шадраван, имарет, медресе, *дарю'л-курра* (училище или курс за кораничната рецитация), мектеб и хамам¹¹¹. В запазените документи, отнасящи се за комплекса – подробни регистри от XVI в., както и счетоводен баланс на вакъфските приходи и разходи за 1091/1680 г., се споменават длъжности на имами, мюезини, мюдериси, муалими и пр., но не и библиотекарите¹¹². Един от тези документи обаче дава по-ясна представа за библиотеката. Това е донесение (*арз*) от 9 джемазиюлеввел 1247/ 16 октомври 1831 г. В него мютевелията на вакъфа, Айше ханъм, известява за молбата на Сейид Ибрахим Халифе, син на Сейид Мехмед, да заеме поста на библиотекар с пет акчета дневна плата поради смъртта на дотогавашния библиотекар Мехмед Халифе, син на Абдуллах. В донесение (*мааруз*) от надзорника (*назър*) на вакъфа, тогавашният велик везир, се уточнява, че библиотекарският пост е към джамията, където очевидно, а не в отделна сграда, е бил съхраняван книжният фонд. В справката от финансовото ведомство се посочва, че починалият библиотекар Мехмед Халифе, син на Абдуллах, е бил назначен на този пост с брат от 21 джема-

¹⁰⁹ Събев, Османски училища, с. 226 (№ 27).

¹¹⁰ Миков, Джамията на Ибрахим паша, 27–28, с. 71.

¹¹¹ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. 3–2, p. 408.

¹¹² Kiel, Hrazgrad–Hezargrad–Razgrad, p. 529, 540, 554.

зиюлахър 1205/25 февруари 1791 г. Новият библиотекар получил заповед (*бююрулту*) за назначение на 28 шабан 1247/1 февруари 1832 г.¹¹³ Очевидно е, че в джамията е назначен библиотекар някъде в периода между 1680 и 1791 г. Прави впечатление твърде ниското за края на XVIII и първата половина на XIX в. заплащане на библиотекаря в размер на пет акчета дневно. По времето на султан Сюлейман I (1520–1566) заплатите на „книгопазители“ в по-малките библиотеки (обикновено към медресета) са били между едно и пет акчета дневно, през XVII в. между три и осем акчета, по времето на султан Махмуд I (1730–1754) между две и 15 акчета, а през втората половина на XVIII в. – обикновено над 20 акчета¹¹⁴. В основни линии това се наблюдава и в османските библиотеки в българските земи. Докато заплатата на библиотекаря в библиотеката на Софу Мехмед паша (1547) в София е била едно акче на ден, служителите в библиотеката на Шериф Халил паша (1744) в Шумен са получавали по десет и шест акчета¹¹⁵, служителят в библиотеката на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди в София, за която ще стане дума в следващата глава, е получавал към 70-те и 80-те години на XVIII в. – десет акчета дневно, а библиотекарят в библиотеката на Хаджи Али ага в Търново (1764) – 30 акчета. Месечната заплата на „книгопазителя“ в библиотеката при медресето на Мирза Мехмед Саид паша в Русе, която функционира от 1839 г. нататък,

¹¹³ BOA, Cevdet Maarif 100 („*Ma'ruz-i bendeleridir ki: Nezaret-i Evkaf-ı Hümayun'a müstahhak sadr-i 'ali nezareti evkafından ber manzume-i der kenar merhum Makbul İbrahim Paşa vakfından Hezargrad kasabasında ka'in cami'-i şerifde yevmi beş akçe vazife ile hafız-ı kütüblük cihetine mutasarrıf Mehmed Halife bin 'Abdullah bila-veled fevt olduğu beyanıyla mahlulünden erbab-ı istihkakdan Seyyid İbrahim Halife bin Mehmed'e tevcihini vakf-ı mezburun bi'l-meşruta mütevelliyesi 'Ayşe Hanım inha idüb mucebince cihet-i mezkûre merkumun mahlulünden merkum Seyyid İbrahim Halife'ye bi'n-nefs eda-yı hizmet itmek ve terk ve tekasül ider ise ref'inden ahara verilmek şartıyla ba-ru'us-i hümayun tevcih ve yedine beratı i'ta olunmak babında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. [Mühür:] Es-Seyyid Mehmed Tahir.*“).

¹¹⁴ Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, 171–174.

¹¹⁵ ИМ–Шумен, инв. № 397, 96-10а.

е била 30 гроша, които се равняват на един грош или 120 акчета дневно според тогавашното съотношение между тези парични единици.

Трябва да се отбележи, че най-ранните данни за назначение на библиотекар към джамията „Ибрахим паша“ в Разград съвпадат хронологически с данните за назначение на мюдерис в джамията, които датират от 1772–1798 г.¹¹⁶ Учебният курс (*дерсие*) в джамията може да датира още от XVII в., ако приемем, че това е същият споменат от Евлия Челеби през 1651 г. *дарю'л-курра* (училище или курс за коранична рецитация). Според Л. Миков тази форма на обучение е въведена в новата джамия¹¹⁷.

Един важен архитектурен детайл от интериора на новата джамия, на който пръв внимание обръща Л. Миков, а именно наличието на две библиотечни ниши, може да хвърли повече светлина върху историята на тази библиотека. Нишите се намират в североизточната и югозападната стени и са вградени в подбалконното пространство (ил. 8). Според Миков тези ниши са направени по проект, оригинални са, а не приспособени впоследствие за ползване като библиотечни ниши. Всяка ниша е разделена с каменен плот на две части. Горните части са високи 0,93, а долните – 0,77 м. Широки са 0,78 м, а дълбочината им е различна – 0,69 и 0,79 м. Миков отбелязва, че този обем на нишите, каквито не се срещат в нито една от запазените до наши дни османски джамии в България, е позволявал съхраняването на „немалък брой книги, които най-вероятно са използвани за провеждане на коранични курсове в джамията от типа дерсие¹¹⁸.“ Следователно, идеята за библиотечен фонд е била заложена изглежда още при самото проектиране и построяване на

¹¹⁶ Вж. Събев, Османски училища, с. 226 (№ 27).

¹¹⁷ Миков, Джамията на Ибрахим паша, с. 152.

¹¹⁸ Пак там, с. 91.

новата джамия „Ибрахим паша“ през второто десетилетие на XVII в. Но дали в самото начало е бил назначен библиотекар или по-късно, когато се е натрупала определена критична маса книжнина, е въпрос, чийто отговор се крие в шанса да бъдат намерени нови документални източници.

Ил. 8. Джамията „Ибрахим паша“ в Разград, състояние в началото на XX в. (вляво) и библиотечна ниша (вдясно).

Библиотеката на султан Ахмед II във Видин (1691–1695)

Недатирано писмо (*шука*), съхранявано в турския държавен архив, се отнася за двама дърводелци (*дюлгери*), които били натоварени с ремонта на някои места от мувакитхането (сграда, предназначена за астрономически изследвания във връзка с определяне часовете за молитва и дните на религиозните празници) и библиотеката към джамията, построени по заповед на „султан Ахмед“ във Видинската крепост¹¹⁹. Вероятно става въпрос за султан Ахмед II (1691–1695), защото в друг документ (*тахрират*), изпратен от коменданта (*мухафъз*) на Видин до султан Ахмед III (1703–1730) през 1137/1724–1725 г., се споменават две джамии на „предишния султан Ахмед хан“ във Видин – едната в града, а другата в крепостта. Според същия документ Хаджи Али ефенди бил назначен да води учебни курсове (*дерсие*) и в двете джамии с дневно възнаграждение от 30 акчета¹²⁰. Съдбата на тази библиотека засега не е ясна – в ориенталската книжнина от Видин, постъпила в НБКМ, няма книги

¹¹⁹ BOA, Cevdet Maarif 7057 („Futuvvetlü Efendi, Vidin’de kal’a derununda vaki’ cennet-mekan Sultan Ahmed han tabe sera-hu hazretlerinin bina ve ihya buyurdukları cami’-i şerifin kütübhanesiyle muvakkithanenin b’az mahallatı t’amir ve termim için iki nefer dülgelerin zab-tiyeyle terfikan göndürüldüğüne ve mersumlerin işleri hitama reside olduğunda bila-tevkif i’adeleri hususuna da’ir isra kılınan şukka-i behiyeleri vusul bulmuş ve bu vechle husuluna gelen himmetlerinden doğrusu pek mahzuz oldum mersumlerin işleri tekmilinde heman taraf-ı şerifinize i’ade etdirileceği ifadesi babında şukka tahririne ibtidar olundu.“).

¹²⁰ BOA, Cevdet Maarif 7489, датировката на документа е по каталога в BOA („El-Hac ‘Ali Efendi ve Feyzullah Efendi da’ileri bir medinede birü Vidin kal’ası derununda vaki’ cennet-mekan-i firdevs esbak Sultan Ahmed han ‘aleyhü’r-rahmet ve’l-fikrun hazretlerinin cami’-i şeriflerinde hasebce tedris ve v’az ve nesâih ile evgat-güzar ve her halde müstahak ve merhamet ve şevkete layık ve sezavar olduklarına binaen Vidin cizyesi evraklarına elli evrak zammıyla müma-ileyhüma El-Hac ‘Ali Efendi da’ilerine yevmiye otuz akçe dersiyе ve Feyzullah Efendi da’ilerine yevmiye on akçe v’aziye sadaka ve inayet ve ihsan buyurulub...“).

с надписи или печат за принадлежност към тази библиотека¹²¹. Във видински сиджил е вписан списък от 21 джемазиюлахир 1242/20 януари 1827 г. за изплатени заплати на служителите в джамията на Ахмед II във видинската крепост със съдействието на мухафъза на Видин Ибрахим паша (1824–1827) и шериатското съдилище: хатиб и първи имам, втори имам, шестима мюезини, седем четци на религиозни текстове (един на „Мухамедие“), четирима сираци, мувакит (астроном), водоносец и двама портиери, но не и библиотекар¹²². В изготвения през 1837 г. каталог на библиотеката на Осман Пазвантоглу, който включва инкорпорирани в нея петнадесетина видински колекции, не е включена сбирка, която да е била вакъф на султан Ахмед II¹²³.

Строителството на две джамии (едната с библиотека) от един султан в един и същи град прави впечатление и вероятно обяснението може да се потърси във важната за Османската империя война с Хабсбургите през 1683–1699 г. След нея по силата на Карловацкия мирен договор империята загубила контрола си над унгарските земи и тогава Видин възвърнал стратегическото си значение на предния фронт на *дома на исляма* – неслучайно в кадийските регистри от XVIII в. укрепеният град е наричан „свят на свещената война и на борците за правата вяра“ (*darü'l-cihad ve'l-mücahidin*)¹²⁴. Дали с това е свързано основаването и на друга библиотека тук от видинския мухафъз Кара Мехмед паша (1719–1722), за която ще стане дума в следващата глава, е трудно да се каже. Заради обсадата на Белград през 1718 г. от австрийски войски в края на поредната война между османците и Хабсбургите (1715–1718), през

¹²¹ Вж. Стайнова, Османските библиотеки, 81–102; Stainova, Ottoman Libraries in Vidin.

¹²² НБКМ, Ор. отд., S 84, л. 49а, док. II.

¹²³ Вж. Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, с. 474.

¹²⁴ Например във Видински кадийски сиджил от 1726 г. в НБКМ, Ор. отд., S 160а.

1728 г. една друга колекция от книги е била пренесена оттам във Видин, за да се използва от видинските ученици и религиозни дейци. На този случай ще се спра по-подробно също в следващата глава, а тук е важно да подчертая, че водовъртежът на военнополитическите обстоятелства в края на XVII и първата половина на XVIII в. отново превръща Видин в стратегически значим град.

Може би подобни мотиви са накарали и султан Махмуд I (1730–1754) да построи по една библиотека в Белград през 1156/1743 г. и във Фетхюлислам (дн. Кладово, Сърбия) през 1161/1748 г.¹²⁵, т.е. след като османците възстановяват предишните си сръбски владения по силата на Белградския мирен договор от 1739 г. Така, изглежда, *домът на исляма* бил отбраняван не само с оръжие, но и с протяжния глас на мюзина и с писаното слово на ислямската мисъл.

Библиотеката в джамията на Фируз бей в Търново

В едно предание, чуто от Петко Р. Славейков през 1850 г. и озаглавено условно „Турската библиотека в Търново“, на което ще се спрем по-подробно в следващата глава, се разказва, че „преди триста или двеста и петдесет години изгоряло Търново“ и тогава „една богата турска библиотека изгоряла с много книги и други стари работи“¹²⁶. В коментар към разказа Славейков допуска, че е изгорял само Царевец, наричан в османско време Хисаря (Хисар-

¹²⁵ Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, 98–99

¹²⁶ Петко Р. Славейков, Как се превзело Търново без цар. – СЧУНК, 11, 1894, с. 120 (в съвременен български правопис легендата е отпечатана в: Българско народно творчество, Т. 11. Народни предания и легенди, ред. Цветана Романска и Елена Огнянова, София: Изд. „Български писател“, 1963, с. 198).

лък)¹²⁷ и че изгорялата османска библиотека вероятно е свързана с намиращата се там джамия на Фируз бей. Тя, според популярното тогава мнение, била средновековната църква „Св. Петка“¹²⁸. Археологическите проучвания показват, че джамията не е построена на мястото на църква, а строителният ѝ надпис, датиран от 839/1435 г., представя Фируз бей като син на Абдуллах¹²⁹. Последното уточнение като че ли документално подкрепя, както изглежда, общоизвестния за съвременниците факт, че той и неговите наследници, по думите на П. Р. Славейков, били „потурнаци в Шишманово време“. Самият той в разговор с наследниците на Фируз бей разбрал, че имали задължението да поддържат джамията („тя им била мир аз от дяда им Феруз бея да я правят“), за което имали ферман, както и „два, три други, от които единът бил български“¹³⁰. Очевидно тук става въпрос за ферман, гарантиращ правата на наследниците за потомствено управление (*тевлиет*) на вакъфите на Фируз бей¹³¹. Славейков така и не успял да види тези документи, вкл. и този на български език. Вакъфнамето на Фируз бей – документ, в който би трябвало да е посочена формата на управление на вакъфа, не е запазено (или поне засега не са известни такива данни). Заповед от 6 сафер 1143/21 август 1730 г. за назначение (*руус емри*) на Ибрахим бей за управител (*мютевелия*) на джамията и имарета на Фируз бей в Търново, в която той е представен като негов потомък

¹²⁷ Славейков, Как се превзело Търново без цар, с. 120 (бел. 15).

¹²⁸ Пак там, с. 120 (бел. 16).

¹²⁹ Соня Георгиева, Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 2, 1967, 27–31.

¹³⁰ Славейков, Как се превзело Търново без цар, с. 120 (бел. 16); Българско народно творчество, Т. 11, с. 462.

¹³¹ За вакъфите на Фируз бей вж. Откъс от подробен регистър на мюлкове и вакъфи в Северна България от средата на XVI век (прев. Бистра Цветкова). – В: ТИБИ, Т. 3 (Документи от XVI в.), съст. и ком. Бистра Цветкова, София: Изд. на БАН, 1972, 430–436.

обаче¹³², потвърждава формата на потомствено управление. По свидетелството на Бачо Киро, преди Освобождението управител на вакъфа е бил Ехтем бей, един от наследниците на Фируз бей¹³³. Според Веселин Начев, търновският художник Н. Каранешев, изрисувал къщата на Ехтем бей в Търново, свидетелствал, че „Ехтем бей е държал в една малка стаица стари пергаментови книги и знакове на болярско достойнство, а също така и една икона.“¹³⁴ Приписка в едно запазено евангелие информира, че кожената му подвързия е откъсната от някой си дядо Цветко от една голяма книга в къщата на Ехтем бей (споменат като Етели бей) при нейното боядисване през 1871 г.¹³⁵ Приписката потвърждава наличието на ръкописи у Ехтем бей, а известията на П. Р. Славейков и Н. Каранешев (предадено от В. Начев) внушават наличието на съхранени може би още от предосманската епоха български ръкописи, дори и такива с официален характер. В самата джамия на Фируз бей на Царевец, запазена до земетресението през 1913 г., също са се съхранявали ръкописи (по всяка вероятност османски). Впоследствие те били прибрани от Първото археологическо дружество в България (със седалище в Търново) и са се намирали в къщата на неговия секретар Васил Берон. При възникнал в къщата пожар обаче, те били унищожени¹³⁶. Наличието на въпросните ръкописи в джамията на Фируз бей може да се обясни и с това, че според османски документ от 1830 г. тук също е бил организиран учебен курс (*дерсие*)¹³⁷.

¹³² BOA, Cevdet Evkaf 31672.

¹³³ Бачо Киро Петров, Материали и документи, съст. Александър Бурмов и Стойко Стойков, София: Народен комитет „Бачо Киро“, 1937, с. 139. Цит. по Писахме да се знае, с. 256 (бел. 802).

¹³⁴ Писахме да се знае, с. 256 (бел. 802).

¹³⁵ Пак там, с. 185.

¹³⁶ Георгиева, Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец.

¹³⁷ Вж. Събев, Османски училища, с. 221 (№ 4).

Библиотеките в София, Пловдив, Стара Загора, Никопол, Плевен, Варна, Провадия и Ямбол

В публикацията на Дж. Чулпан (по данни на О. Н. Перемеджи) се споменават библиотеките на султан Мурад II (1421–1451) и Исфендияроглу Исмаил бей в Пловдив, на Хамза бей в Стара Загора, на Гази Михалоглу Али бей в Плевен, както и библиотеки в Никопол, Варна и Провадия¹³⁸. Макар и засега да не са открити документални данни, може да се допусне, че ако не обособени като отделни сгради или помещения, поне в джамиите на споменатите лица и в някоя от джамиите в тези селища е имало библиотечни сбирки. При това, в някои от тях са се провеждали и учебни курсове (*дерсие*), при други е имало мектеби или медресета.

Според Евлия Челеби, който посещава Пловдив през 1652 г., в „Улу джамия“ (построена от султан Мурад I и реконструирана от султан Мурад II, известна днес като „Джумая“) е имало училище за коранична рецитация (*дарю'л-курра*)¹³⁹.

Документалните сведения за учебен курс (*дерсие*) в джамията на Михалоглу Али бей в Плевен са от 1767 г.¹⁴⁰ По-късни османски документи от 1888 г. потвърждават наличието на библиотека в Плевен, без да уточняват чия е била. В тях става дума за получени от османските власти сведения за пренасянето в НБКМ на фондовете на библиотеката на Мехмед Хюсрев паша в Самоков и на „плевен-

¹³⁸ Çulpan, *Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri*, 420–421.

¹³⁹ Вж. Събев, *Османски училища*, с. 236 (№ 91).

¹⁴⁰ Пак там, с. 226 (№ 25).

ската библиотека“ (Plevne kütüphanesi)¹⁴¹. По всяка вероятност „плевенската библиотека“ е била *подслонена* в джамията на Михалоглу Али бей. Според печат, датиран 1248/1832–1833 г. и поставен върху ръкопис, съхраняван в НБКМ, томът бил вакъф на Мехмед Рифат, син на Али, „за потомците“ на Гази Михал¹⁴².

Възможно е да е имало библиотечни сбирки и при джамиите на Исфендияроглу Исмаил бей в Пловдив и на Хамза бей в Стара Загора. Джамията и мектебът на Хамза бей се споменават в пътеписа на Евлия Челеби (1652 г.)¹⁴³. Що се отнася до Исфендияроглу Исмаил бей, преди да бъде назначен от султан Мехмед II за управител на Пловдив (1462–1479), той бил потомствен управител на владенията (*бейлик*) на фамилията Джандароглу в северноцентралната част на Анадола (1443–1461). Там той проявил щедростта си към местните учени, като разкрил в Кастамону медресе, в което да преподава изявеният учен Никсарлъ Мухиддин Мехмед, на когото дарил и книжна сбирка от 300 тома. В Пловдив, където дори написал съчинение, посветено на ислямските ритуали („Hulviyyat-ı Sahi“), Исфендияроглу построил джамия и мектеб (вакъфнамето за тях е от 1467 г., с допълнение от 1477 г.), които просъществували до 30-те години на XX в.¹⁴⁴ Има документални данни за мектеба (от 1768 и 1770 г.), както и наративни сведения за медресе (от 1941 г.)¹⁴⁵, но за библиотека не се споменава нито във вакъфнамето и

¹⁴¹ BOA, Maarif Mektubi: Dosya 99, Gömlek 109; Hariciye Sefaret 04: Dosya 318, Gömlek 107; Hariciye Sefaret 04: Dosya 329, Gömlek 103; Hariciye Tahrirat: Dosya 81, Gömlek 44.

¹⁴² Стоилова, Арабските ръкописи, с. 330 (според превода на Анка Стоилова лицето дарило книгата „за“ потомците на Гази Михал, но според нас в случая по-коректният превод е „от“ потомците на Гази Михал).

¹⁴³ Вж. Събев, Османски училища, с. 236 (№ 96).

¹⁴⁴ Вж. Grigor Boykov, Anatolian Emir in Rumelia: Isfendiyaroglu Ismail Bey's Architectural Patronage and Governorship of Filibe (1460s–1470s). – Bulgarian Historical Review, 1–2, 2013, 137–147.

¹⁴⁵ Вж. Събев, Османски училища, с. 222 (№ 9).

допълнението, нито в наличните архиви. Все пак е възможно с течение на времето в джамията или мектеба да се е натрупал някакъв фонд ориенталска книжнина, чието начало да е било поставено дори и от самия Исфендияроглу, който, както става ясно, е имал подчертано отношение към писаното слово.

По устна информация М. Стайнова пише, че библиотеката в Провадия „се е намирала в специална пристройка от 3–4 стаи към разрушената в последните години на османското владичество (около 1872 г.) Махкеме джамия.“¹⁴⁶

За библиотеките в Никопол и Варна липсват по-конкретни податки. И в двата града е имало много джамии, медресета и мектеби, към някои от които вероятно е имало по-значими библиотечни сбирки¹⁴⁷. Споменах вече, че има и преписи от XVIII в., извършени във Варна¹⁴⁸ и Никопол¹⁴⁹. Възможно е тези библиотеки да са били и самостоятелни.

В османските поземлени описи (регистри) има сведения за библиотеки, за които липсват други податки. В регистър от 937/1530 г. за Румелия е вписан вакъфът на „покойния Хаджи Мехмед, син на Синанеддин, в град София“. Вакъфът му е за заплати на персонала в месджида (малка джамия, където не е извършвана петъчна молитва) на Мухиддин, както и за поддръжка на шадравана и чешмите при джамията на Махмуд паша. В месджида се съхранявали вакфирани от Хаджи Мехмед осем тома (един Коран, съчинения по право

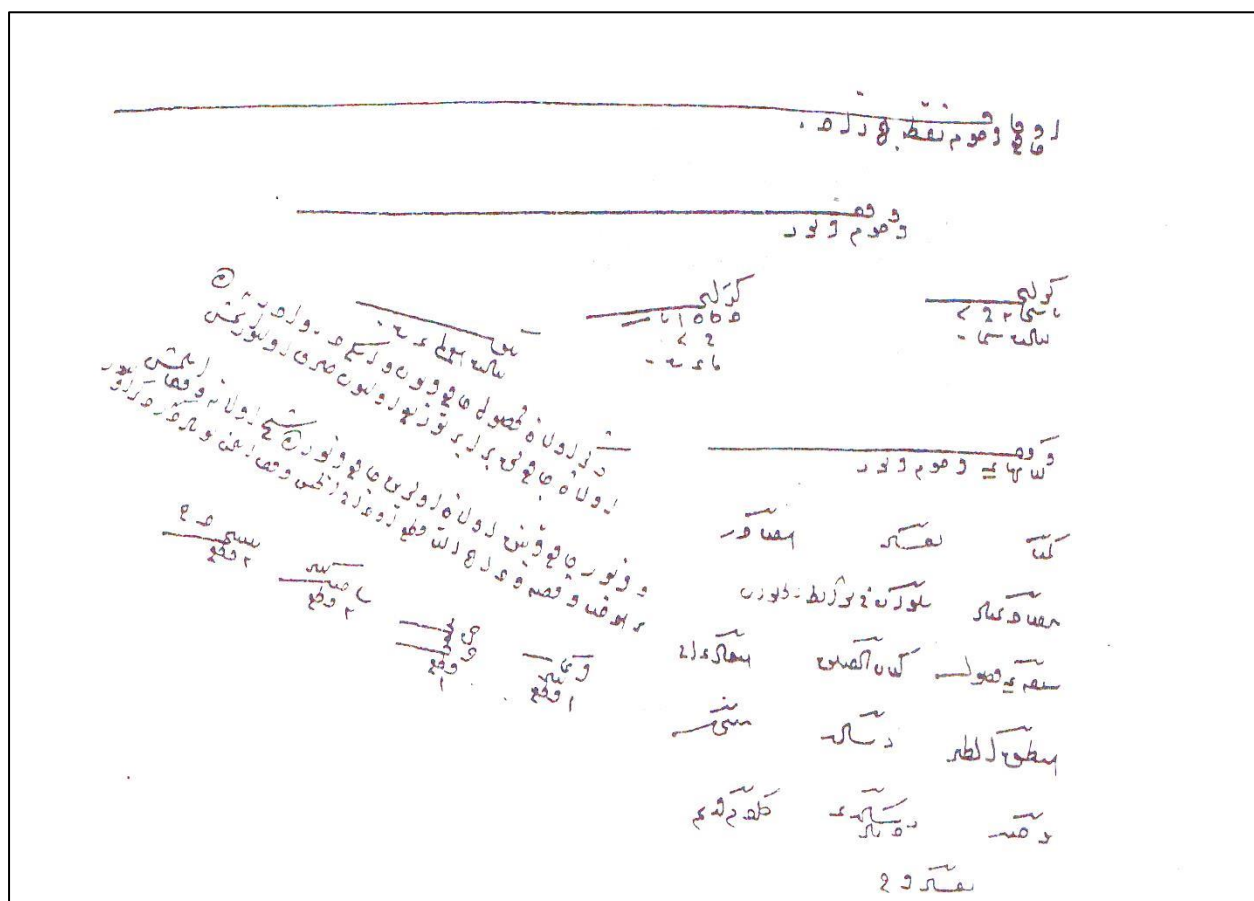
¹⁴⁶ Вж. Стайнова, Османските библиотеки, с. 162.

¹⁴⁷ Вж. Събев, Османски училища, с. 221 (№ 2), 226 (№ 26), 228 (№ 37), 230 (№ 52), 237 (№ 99), 238 (№ 105), 240 (№ 125), 242 (№ 134), 249 (№ 174), 254 (№ 208), 263 (№ 282, 283).

¹⁴⁸ Из сбирките на османските библиотеки, 122–123 (№ 11).

¹⁴⁹ НБИБ, Инв. № 759.

Коран в три екземпляра, както и „различни книжа“) са надлежно описани¹⁵¹. В друг регистър на вакъфи в Силистренския санджак от 1566–1569 г. са вписани вакъфите на джамията на „покойния Ноктаджъзаде“ в Ямбол. Сред тях е и списък от 15 книги, вакфирани от „споменатия покойник“¹⁵² (ил. 10).

Ил. 10. Списък на книги (1566–1569), вакфирани от Ноктаджъзаде Шейх Мехмед за джамията му в Ямбол (BOA, Tapu Tahrir Defteri 542, p. 513).

¹⁵¹ M. Tayyib Gökbilgin, XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952, 468–469.

¹⁵² BOA, Tapu Tahrir Defteri 542, p. 513.

Според Евлия Челеби, който минал оттук през 1667 г., при „суфийската джамия“ на Ноктаджъзаде Мехмед имало медресе, както и дервишка обител (*теке*)¹⁵³, каквито не се споменават в описите от XVI в. Голяма част от заглавията в одринския списък представляват мистична литература¹⁵⁴, а сред ямболските заглавия също има съчинения по ислямски мистицизъм, едно от които е посветено на учението на ордена Халветия. Шейх Ноктаджъзаде изглежда е бил последовател именно на това учение, тъй като в условията, които поставил при учредяването на вакъфа, посочил, че след изчерпване на потомството му шейхове на дервишката обител в Одрин можели да бъдат „достойните да сочат правилния път от праведните халветии“¹⁵⁵.

Най-известната библиотека на мистик в Османската империя е тази на селджукския шейх Садреддин в Коня. Тя била построена непосредствено след смъртта му през 1274 г. до джамията, гробницата и медресето, построени още приживе по негова инициатива. Тук били съхранявани както вакфираните от него ръкописи, така и книги, дарени от негови ученици и последователи, което се отразило и на тематиката на нейния фонд – основно мистична литература¹⁵⁶.

¹⁵³ Евлия Челеби, Пътепис, превод, съст. и ред. Страшимир Димитров, София: Институт за балканистика при БАН, Изд. на ОФ, 1972, 80–81.

¹⁵⁴ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 120.

¹⁵⁵ Gökbilgin, XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, p. 469.

¹⁵⁶ Altuğ, Sadreddin Konevî Kütüphanesindeki Kitaplar, p. 566.

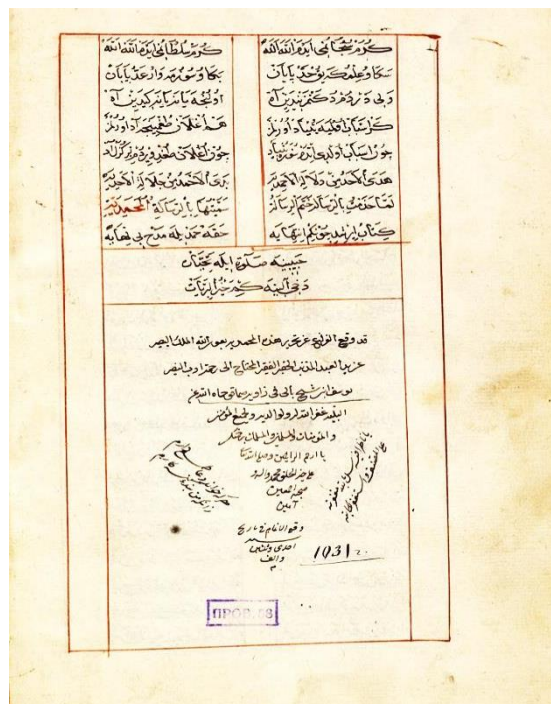
3. Библиотеки към дервишки обители

Освен в джамии и отделни библиотечни сгради, ислямска мистична литература се е съхранявала основно в дервишките обители – центровете на ислямските мистични братства. Най-ранните им представители проникват в българските земи още в хода на османските завоевания през втората половина на XIV в. С течение на времето някои братства – някои с по-изразен сунитски профил, а други с подчертан шиитски уклон, формират по-широка мрежа от дервишки обители. Най-разпрастраненият както тук, така и изобщо на Балканите, е Бекташкият орден, духовен патрон на еничарския корпус. С разпускането на корпуса през 1826 г., е разформиран и орденът, който впоследствие трудно възстановява предишното си влияние. Популярни са също и „градските“ братства, които за разлика от бекташите, които предпочитат високи околности по-далеч от селищата, разполагат своите центрове предимно в чертите на населените места. През по-ранните векове на османското владичество (XVI–XVII в.) това са Мевлевия и Халветия, а в по-късно време (XVIII–XIX в.) – Джелветия, Джеррахия, Рифаия, Накшбандия, Шазилия¹⁵⁷.

Някои дервишки обители са притежавали по-значителни книжни сбирки, други – едва по няколко тома, а трети изглежда никаква. Подобно на медресетата, и тук е била обичайна практиката да се преписват съчинения. Така например, препис на „Мухамедие“ от Язъджъоглу Мехмед, съхраняван в Ориенталския отдел

¹⁵⁷ По-подробно вж. Невена Граматикова, Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност, София: ИК „Гутенберг“, 2011; Любомир Миков, Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI–XX век). Бекташи и къзълбаши/алеви. Трето издание, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012; Натали Клейер, Дервишките братства на Баканите с нарочен поглед към България (някои бележки относно изследването им). – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 283–301.

на НБКМ, е бил извършен от „Юсуф, син на Шейх Бали“, през 1031/1621–1622 г. в дервишка обител (*завие*) в Самоков¹⁵⁸ (ил. 11).

Ил. 11. „Мухамедие“ от Язъджьоглу Мехмед – препис, извършен през 1031/1621–1622 г. в дервишка обител в Самоков (НБКМ, Ор. отд., Ор 781, л. 16, 2206).

В случая може да става дума и за потомък на известния мистик Бали ефенди (поч. 1553), разпространител на учението на ордена Халветия, който основал две обители – една в София и една в Княжево, където се намира и гробницата му (*тюрбе*)¹⁵⁹. Според Евлия Челеби, посетил Самоков през 1072/1661–1662 г., тук Бали ефенди

¹⁵⁸ НБКМ, Ор. отд., Ор 781, л. 2206.

¹⁵⁹ Вж. Любомир Миков, Халветийският шейх Бали ефенди и неговото тюрбе в София. – В: Същият, Суфизъм, архитектура и изкуство на турците в България. Избрани студии, Т. 2, София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2013, 11–32; Калицин, Мутафова, Исторически реалии за халветийския шейх Бали ефенди.

имал ученик последовател в лицето на Шейх Шакири ефенди. Гробът му бил в гробището (*kafristān*) при джамията и тюрбето, построени от Малкоч бей в Самоков¹⁶⁰. Според пътеписеца в града имало и дервишка обител (*теке*), също дело на Малкоч бей¹⁶¹. Както уточнява Махиел Кил, в действителност тези сгради били издигнати не от известния османски пълководец, участвал в Косовската битка (1389) и в завладяването на Никопол (1396) Малкоч бей¹⁶², а от едноименния Малкоч чавуш. Според османски извори от 978/1570–1571 и 1004/1595–1596 г. последният построил в Самоков джамия и халветийска обител¹⁶³. Изглежда именно в нея е бил направен и въпросният препис на „Мухамедие“. Засега няма други данни за посочения в колофона копист – „Юсуф, син на Шейх Бали“. Евлия Челеби споменава за друг син на Бали ефенди – Шейх Исхак ефенди (поч. 1056/1646–1647)¹⁶⁴, както и за Сейид Мустафа Челеби – от рода на Шейх Бали¹⁶⁵. В този смисъл, изразеното по-горе допускане е твърде хипотетично и дали в колофона става дума за самия Бали ефенди или за друг едноименен шейх, е предмет на бъдещи проучвания.

¹⁶⁰ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. 6–1, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, 146–147.

¹⁶¹ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. 6–1, p. 145.

¹⁶² Тюрбето на Малкоч бей се намира в действителност в с. Буря, Севлиевско, познато сред местното население като тюрбето на Малкоч баба. По-подробно вж. Миков, Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България, 345–346.

¹⁶³ Machiel Kiel, Samakov. – İslâm Ansiklopedisi, V. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, p. 63.

¹⁶⁴ Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, V. 3–2, p. 524, 540.

¹⁶⁵ Ibidem, p. 541.

Книгите в текето „Демир баба“ при с. Свещари (XVI–XVII в.)

В една от най-популярните дервишки обители в България – текето „Демир баба“ (или „Тимур баба“), близо до разградското село Свещари, основано вероятно още през XVI в. от последователи на Бекташия, орденът духовен покровител на еничарите, също е имало, макар и скромна, книжна сбирка. Когато през 1826 г. султан Махмуд II (1808–1839) закрил еничарския корпус, за да създаде нова войска, орденът изпаднал в немилост, а повечето му обители унищожени, с изключение на по-големите, които били предоставени за ползване от други ордени. Текето „Демир баба“ също било сериозно засегнато от тези мерки – след период на известно разрушение и западане, то било предоставено на ордена Накшбандия¹⁶⁶. Както при останалите бекташки текета, и тук било описано цялото имущество. В опис от 18 шабан 1243/5 март 1828 г. са посочени заглавията на седем книги – тълкувание на 56-тата коранична сура „Страшният съд“, биография на пророка Мохамед, легенда за мюсюлманския мистик и аскет Ибрахим ибн Едхем (поч. 782), популярно мистично съчинение от Ахмед Биджан (поч. 1466), брат на Язъджъоглу Мехмед (авторът на „Мухамедие“), сборник с жития на мюсюлмански светци от известния персийски мистик Феридюддин Аттар (поч. 1221), както и две съчинения, описващи религиозните войни на особено почитаните в шиизма и бекташизма Али, зетят на пророка Мохамед, и Хасан, син на Али и внук на Мохамед¹⁶⁷ (вж.

¹⁶⁶ По-подробно за текето вж. Миков, Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България, 63–74; Граматикова, Неортодоксалният ислям в българските земи, 507–525.

¹⁶⁷ BOA, Maliyeden Müdevver, 9771, p. 10.

Приложение 8). В описите на имуществото на други закрити бекташки обители също се срещат книги¹⁶⁸, на други – не¹⁶⁹.

Книгите в текето на Селяхаддин баба във Видин (1806)

През 1806 г. по инициатива на видинския мухафъз Осман Пазвантоглу на лобното място (непосредствено извън крепостната стена) на Селяхаддин баба, загинал при австрийската обсада на Видин през 1689 г., били издигнати негова гробница (*тюрбе*) и дервишка обител (*завие*)¹⁷⁰. Михаила Стайнова допуска, че Селяхаддин баба е бил „шейх-бекташит“¹⁷¹, но според Любомир Миков¹⁷² и Светлана Иванова¹⁷³ липсват категорични индикации за това към мрежата на кое точно ислямско мистично братство е принадлежала обителта. В каталога на библиотеката на Пазвантоглу във Видин, изготвен през 1837 г., са посочени 30 книги – вакъф на покойния Пазвантоглу и „взети от завието на Селяхаддин баба“, което дава основание на Св. Иванова да предположи, че в тази обител е имало книжна сбирка, която преди 1837 г. е била пренесена в сградата на видинската

¹⁶⁸ Ibidem, р. 9 (текето „Кара баба“ в Солун – 18 тома), р. 17 (текето „Гьобекли Сараджа баба“ в региона на Фереджик/Ферес – 15 книги), р. 19 (текето „Хъзър баба“ в региона на Макри, Александрополи – четири книги), р. 56 (завието „Абдал Муса“ при с. Теке в анадолския окръг Елмалъ – 141 тома книги).

¹⁶⁹ В описите на имуществото на бекташките текета „Хъзър Али Баба“ и „Хорасани Али баба“ в Русе, изготвени през ноември 1827 и май 1828 г., няма книги (НБКМ, Ор. отд., R 19, 4а–4б, 41а–42а).

¹⁷⁰ Любомир Миков, Два късни османски паметника в Северозападна България. – В: В: Същият, Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии, Т. 1, София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012, 73–78.

¹⁷¹ Стайнова, Османските библиотеки, с. 102 (бел. 48).

¹⁷² Миков, Два късни османски паметника в Северозападна България, с. 78.

¹⁷³ Иванова, За библиотеката към текето на Селяхаддин баба, с. 454.

библиотека¹⁷⁴. По отношение на тематиката им логично най-много са съчиненията по ислямски мистицизъм, макар че те не преобладават в такава степен, както е обичайно в подобен тип библиотеки (вж. Таблица 14)¹⁷⁵.

Таблица 14.

Тематика на книгите в завиеото на Селяхаддин баба във Видин (1837)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Коран	1
	Екзегетика	1
	Ислямско право	5
	Ислямска догматика	6
	Общо	13
Рационални (акли)	Арабска морфология	1
	Арабски синтаксис	5
	Логика	1
	Философия/метафизика	1
	Общо	8
Незадължителни	Ислямски мистицизъм	7
	Персийска поезия	1

¹⁷⁴ Иванова, За библиотеката към текето на Салехеддин баба, 464–468.

¹⁷⁵ Пак там, 470–473.

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	История	1
	Общо	9
Общо		30

Книгите в текето на ордена Шазилия в Русе (1838)

В текето към ордена Шазилия в Русе също е имало книги. То е основано от шазилийския шейх Хаджи Ахмед ефенди, син на Мехмед, с вакъфнаме от 5 рабиюлеввел 1254/29 май 1838 г.¹⁷⁶ Обителта е просъществувала до края на 40-те години на XX в.¹⁷⁷ През 1861 г. вакъфските имоти и вещи на текето, вкл. и книгите, били описани в специален регистър¹⁷⁸. Списъкът с книги съдържа 31 заглавия (36 тома), предимно с мистично-религиозно съдържание (вж. Приложение 6). Някои от тези книги се съхраняват днес в Историческия музей в града и са с печата на текето, датиран 1277/1860 г.¹⁷⁹ Сред книгите има и съчинения, свързани с основателя на ордена, роде-

¹⁷⁶ VGMA, Defter 581, p. 20.

¹⁷⁷ Вж. Теодора Бакърджиева, Дервишките обители в Русе и мястото им в духовното пространство на града. – Известия на Исторически музей–Русе, 5, 1998, 76–77.

¹⁷⁸ ИМ–Русе, инв. № В/2915, 3б–4а („Dergahın vakf olunan kitabların ve risalelerin isim ve şöhretleri beyan olunur, sene [12]77“).

¹⁷⁹ ИМ–Русе, инв. № В/2911 (препис на съчинението „Maksad-ı Aksa“ от мистика Азиз, син на Мехмед, ал-Несефи); В/2916 (сборник с няколко трактата, първият от които е *рисалето* на Биргиви, който според приписка от 1242/1826–1827 г. на л. 1а е бил от „книгите на Шейх Мустафа, син на Абдюсселям ефенди“).

ният в Мароко и починал в Египет Хасан Шазили (1196–1258)¹⁸⁰ – негови молебствия (hizb), с извадки от Корана (Приложение 9, № 6, 7, 8, 10), житие¹⁸¹, както и молебствия от духовния му учител Ибн Машиш (поч. 1228; Приложение 9, № 9). В списъка е отбелязан особено популярният молитвеник на Шейх Джезули (поч. 1465), основател на клона Джезулия на ордена Шазилия (Приложение 9, № 31), както и известният коментар към него от Кара Давуд (поч. 1541, Приложение 9, № 3). Има и съчинения от представители на други ордени като Халветия (Ниязи Мъсри, поч. 1694, Хасан Зарифи, поч. 1576 г.; Бали ефенди, живял в София, поч. 1553, Приложение 9, № 11, 12, 15, 28), Накшбандия (Садък ефенди, поч. 1192/ 1778–1779, Приложение 9, № 14), Халидия – клон на Накшбандия (Халид Багдади, поч. 1827, Приложение 9, 22), Джелветия (Исмаил Хаккъ Бурсеви, поч. 1724–1725, Приложение 9, № 17, 18), Вефаия (Вефа Багдади, известен като Тадж ал-арифин, поч. 1107, Приложение 9, № 25), както и други (Азиз Несефи, поч. 1300, Приложение 9, № 26). Трактатът, посочен в списъка със заглавието „Покачих се на сливовата клонка“ („Pindim erik dalına“, Приложение 9, № 11) е коментар на едноименната поетична творба от мистика Юнус Емре (поч. 1320). Изпълненото му с мистични метафори произведение е било предмет на тълкувания (*шерх*) от мнозина мистици, вкл. и споменатите Ниязи Мъсри и Исмаил Хаккъ Бурсеви.

Като цяло литературата в дервишките обители е била основно с мистично-религиозен характер, а в езиково отношение също се наблюдава специфика – тук е имало много повече книги на персийски език в сравнение с „казионните“ библиотеки при медресетата и

¹⁸⁰ По-подробно вж. А. М. Mohamed Mackeen, The Rise of al-Shadhili (d. 656/1258). – Journal of the American Oriental Society, 91/4, 1971, 477–486.

¹⁸¹ ИМ–Русе, инв. № В/3028 (печатно издание на съчинение, посветено на основателя на ордена Пир-султан Шейх Хасан Шазили).

джамиите, тъй като голяма част от персийската поезия била пропита с мистични идеи.

* * *

Представените в тази глава нови данни и сведения за османски обществени библиотеки към учебни заведения, джамии и дервишки обители не само уплътняват фактологията за историята на османското библиотечно дело в българските земи. Те ясно показват, че по-значителните библиотечни фондове са се формирали основно при османските медресета, за да обслужват нуждите от учебна литература на преподавателите и учениците в тях. Библиотеките към джамии са изпълнявали същата функция – те са били в помощ на учебните курсове, провеждани в мюсюлманските храмове.

С течение на времето личните колекции у по-образованите и влиятелни мюсюлмани се умножават и някои ги даряват, без да са построили преди това медресе или джамия. Така се формират самостоятелни обществени библиотеки, за които се е строяла специална сграда или се е използвала подходяща за целта налична друга. Целите и функциите обаче на самостоятелните библиотеки не били по-различни – те също посрещали основно нуждите на преподавателите и учениците в медресетата или изобщо на религиозните дейци в дадено селище, както ще стане ясно в следващата глава.

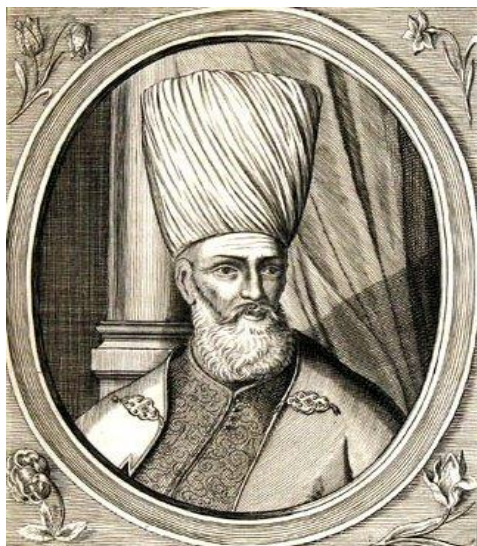
ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

ДОМ ЗА КНИГАТА САМОСТОЯТЕЛНИ БИБЛИОТЕКИ

Тенденцията да се разкриват самостоятелни османски библиотеки се заражда още през XVII в., но е по-изразена през XVIII и особено през XIX в. Макар и да не били обвързани формално с учебно заведение или джамия, те обслужвали потребностите основно на учениците и религиозната прослойка (*улема*). Според някои първата подобна библиотека била построена в Скопие от Качаникли Мехмед паша през 1607 г.¹, но други смятат, че това е библиотеката на великия везир Кьопрюлю Мехмед паша (поч. 1661) в Истанбул. Тя била завършена след смъртта му, през 1678 г.² (ил. 12) Що се отнася до българските земи, тук такива библиотеки се появяват през XVIII в., а връзката им с медресетата и джамииите продължава не само във функционално отношение, но и във физическия смисъл – често такива библиотеки са издигани до вече съществуващи джамии.

¹ İsmail Eren, *Rumeli’de Türk Kültürü*, İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1970, p. 28.

² Şemim Emsen, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi*. – *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, IX/1–2, 1960, p. 18; M. Şakir Ülkütaşır, *Türklerde Kitap, Kütüphane ve Sahaflık Üzerine Küçük bir Araştırma*. – *Türk Kültürü*, 12, 1974, p. 135; Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, 61–62.

Ил. 12. Кьопрюлю Мехмед паша (вляво) и основаната от него самостоятелна библиотека в Истанбул (вдясно).

1. Библиотеки във Видин

Библиотеката на Кара Мехмед паша (1719–1722)

Освен за библиотеките на султан Ахмед II и Осман Пазвантоглу има сведения и за още две османски вакъфски библиотеки във Видин. Едната била основана от Кара Мехмед паша. Според единственото, и то наративно сведение, докато бил мухафъз на Видин (1719–1722), където и починал, той създал библиотека, като вакфирал книгите си. Впоследствие библиотеката му била пренесена в Истанбул и включена във фонда на основаната през 1884 г. „Османска обществена библиотека“ (Kütüphanе-i Umumi Osmani) при

джамията на султан Баязид II (1481–1512)³. За тази библиотека няма никакви други податки с документален характер. Не е и ясно дали библиотеката е била при медресе, джамия или самостоятелна. Тя не присъства и сред колекциите, инкорпорирани към 1837 г. във фонда на библиотеката на Осман Пазвантоглу⁴. Ако действително е съществувала, фондът ѝ вероятно е бил пренесен през 1888 г., когато и повечето книги от библиотеката на Осман Пазвантоглу са били пренесени в Истанбул, за което ще стане дума в следващата глава.

Библиотеката на Софу Хасан ага (1728)

По-подробна информация за библиотеката на Софу Хасан ага се съдържа в документ, вписан във видински сиджил⁵. Според Михаила Стайнова той е един от двата документа „преписи от вакъфнамета за даряване на книги“⁶. Цитирайки М. Стайнова, Стоянка Кендерова също посочва въпросния документ като „вакфие“⁷. Всъщност, документът представлява опис (*дефтер*) на книгите, вакфирани от Софу Хасан ага. В обяснителните бележки към опис, вписан през 1728 г., се отбелязва, че докато бил еничарски командир (*турнаджъбашъ*) в Белград, преди окупацията на града от австрийците (през 1718 г.) той вакфирал 113 тома книги за благо-

³ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, ed. Nuri Akbayan, Seyit Ali Kahraman, V. 4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, p. 1058. Според Исмаил Ерюнсал, който цитира същия източник, библиотеката била основана през 1133/1721 г. (вж. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, 171–172). В източника обаче не е посочена конкретна година.

⁴ Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, с. 474.

⁵ НБКМ, Ор. отд., S 160а, л. 1а.

⁶ Вж. Стайнова, Османските библиотеки, с. 82; Стайнова, Книгата в обществения живот на османските турци, с. 127.

⁷ Вж. Кендерова, Персийската ръкописна книга, с. 134.

родната улема и учениците. След окупацията на Белград библиотекарят Хасан ефенди успял да съхрани книжния фонд и да го пренесе във Видин, където през 1728 г. бил описан в местния шериятски съд с цел да се ползва от учениците и улемата във Видин⁸. Към датата на описа дарителят Софу Хасан ага бил вече еничарски ага в Истанбул (1723–1730)⁹. Описаните книги пряко кореспондират с учебната програма на османските медресета (вж. Таблица 15 и приложения 1 и 10).

Таблица 15.
Тематика на книгите, вакфирани от Софу Хасан ага
за учениците и улемата във Видин (1728)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Коран	1
	Екзегетика	4
	Хадиси и източници	5
	Ислямско право и източници	18
	Коранична рецитация	2
	Ислямска догматика, богословие и биография на пророка Мохамед	15
	Ислямска проповед	1

⁸ НБКМ, Оп. отд., S 160a, л. 16 („*Kablü'l-istila mahruse-i Belgrad'da turnacıbaşı iken 'ulema-yı kıram ve talebe ve ziyü'l-ihdirama vakf idüb badü'l-istila hafızü'l-kütüb olan Hasan Efendi tahlis idüb Vidin'e götürüb vâkıf-ı mezbur bi'l-f'il Dergah-i 'ali dame mahfuf bi'l-mualla Yeniçerileri Ağası Sofu Hasan Ağa Vidin'de hıfz ve Vidin'de olan 'ulema ve talebe intifa itmeleriçün vakf olmak üzere emin eylediği kütüb-i mevkufe defteridir ki ber vech-i ati zikr olunur...*“). Представената от мен анотация на документа се различава в известна степен от тази на М. Стайнова (срвн. Стайнова, Османските библиотеки, с. 82; Стайнова, Книгата в общественния живот на османските турци, с. 127).

⁹ Вж. Süreyya, Sicill-i Osmanî, V. 2, s. 162.

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
	Ислямски молитви	4
	Общо	50
Рационални (акли)	Арабска морфология	10
	Арабски синтаксис	8
	Речници	2
	Реторика	5
	Логика	9
	Диалектика	2
	Астрономия	2
	Математика	1
	Общо	39
Незадължителни	Художествена литература	8
	Медицина	4
	География	1
	Ислямски мистицизъм	5
	Общо	18
	Неуточнени	11
Общо		118

Не е ясно къде са били съхранявани тези книги. Доколкото се споменава за библиотекар (Хасан ефенди), очевидно е, че библио-

теката е имала някакъв институционален статут, а не е представлявала просто сбирка, съхранявана в учебно заведение или джамия. По-късно сбирката е пренесена в библиотеката на Осман Пазвантоглу (построена през 1217/1802–1803 г.) и е описана в каталога от 1837 г. В него са посочени 90 заглавия от сбирката на Хасан ага¹⁰.

2. Библиотеки в Търново

Ситуацията с османските библиотеки в Търново е по-специфична, тъй като (поне според местната историческа памет) тя е била тясно обвързана със съдбата на царските, църковните и манастирските библиотеки в старата българска столица преди падането ѝ под османска власт.

Непосредствената опасност от османска обсада и завладяването на Търново през 1393 г. несъмнено се отразили негативно и върху натрупания български книжен фонд. Една част (вероятно най-ценната от съдържателна и особено от художествена гледна точка) била изнесена извън пределите на покорената столица и на застрашеното от разгром царство. Османското нашествие принудило редица български книжовници да потърсят убежище в съседните сръбски и влашки земи, отнасяйки със себе си и книги. Част от тези ръкописи останали там, други били пренесени във Влашко, Русия, Атон¹¹. Предполага се, че тези ръкописи са принадлежали към фонда на царската библиотека в Търново¹². Освен тази библиотека (с религиозна и летописна книжнина), която вероятно се е намирала

¹⁰ Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, с. 474.

¹¹ По-подробно вж. Куйо Куев, Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете, второ прераб. и доп. изд., София: Изд. „Наука и изкуство“, 1986.

¹² Васил Гюзелев, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, XIII–XIV век, София: Изд. „Народна просвета“, 1985, 179–180.

при дворецовата църква „Св. Петка Търновска“ или в самата нея, в предосманския период най-значими в Търново били библиотеката при Патриаршията на Царевец и манастирските библиотеки (към Великата лавра „Св. 40 мъченици“, „Св. Богородица Пътеводителка“ и др.), съхраняващи предимно богослужебна литература¹³.

Друга част от ръкописите останали в завладения град. Според „Разяснено изложение за буквите“ (писано към 1418 г.) от Константин Костенечки, макар и под османска власт, Търново запазил позициите си на водещ южнославянски книжовен център до възстановяването на Рилския манастир през втората половина на XV в.¹⁴ Осем търновски ръкописа, датиращи от втората половина или края на XIV в., са се съхранявали в библиотеката на манастира и вероятно повечето от тях били пренесени там през 1469 г. заедно с мощите на Иван Рилски¹⁵.

Редица сведения от XIX в. представят и още една любопитна версия за съдбата на старите български ръкописи в Търново през османския период. Ще започна с дословно цитиране на предание, записано от Петко Р. Славейков и озаглавено условно „Турската библиотека в Търново“:

Приказваше ми големият Марко хекиминът на 1850, да е слушал от Хаджи ефендия, осемдесетгодишен турчин, че преди триста или двеста и петдесет години изгоряло Търново, само една къща останала на Исара. В това време една богата турска библиотека изгоряла с много книги и други стари работи. После пожара улемите и бейовете се събрали на съвет, та размислили и приказвали как да възпрат тези загуби, които ги постигнали, и решили да турят няколко писци, за да препишат всичко,

¹³ По-подробно вж. Гюзелев, Училища, скриптории, библиотеки, 166–181.

¹⁴ Пак там, с. 54.

¹⁵ Пак там, с. 163.

що се намервало частно записано, и от каквито книги имало у частни лица преписани съставили нова по възможности библиотека, която е основание на днешната (?) библиотека, в новата, най-голямата турска джамия в чаршията. Хаджи Есат ефенди, син на речения Хаджи Хамза ефенди, който прочел тази библиотека, що била подир падането на Турция, приказвал много любопитни неща за българската история, за превземането и падането на България¹⁶.

Отдалечеността на сведението от събитието, за което се разказва, по всяка вероятност е покрило реалния исторически пласт с натрупан и изменян през вековете исторически спомен и естественото желание да се даде обяснение на промъкналите се през ситото на забвенията събития. Специално внимание на това предание обръща М. Стайнова, която прави опит да открие историческите реалии в него чрез съпоставка с други налични данни¹⁷. Намерението ми е да продължа анализа на Стайнова в светлината на нови извори, които, без да са достатъчни за окончателното дешифриране на историческата достоверност на записания разказ, очертават по-видимо контурите на историята зад булото на преданието.

Хронологически разказът може да бъде разделен на две части – преди и след пожара, изпепелил Търново приблизително три века преди 1850 г., т.е. към втората половина или края на XVI в. В устната традиция, разбира се, времевите отрязъци са твърде относителни – те по-скоро маркират отдалечеността (или древността) на събитието, а не определят точно изминалото време от него. Освен това,

¹⁶ Петко Р. Славейков, Как се превзело Търново без цар, с. 120.

¹⁷ Стайнова, Османските библиотеки, 143–147; Същата, Някои сведения и предания за библиотеки в Търново по време на османското владичество. – В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев по случай 70 год. от рождението му, отг. ред. Бистра Цветкова, София: СУ „Климент Охридски“, 1983, 173–178 (изразявам благодарността си към проф. д.н. Надя Данова за това, че насочи моето внимание към тази статия).

параметрите на визираното събитие могат да бъдат и преувеличени: според разказа изгоряло Търново, т.е. целият град. Прякото му обвързване с други факти (изгаряне и възстановяване на османска библиотека) също може да е по-късна произволна версия.

В случая е налично достоверно сведение, че Търново е изгоряло, но през втората половина на XVII в. Приписка в триод от църквата „Св. Атанас“ в Арбанаси е засвидетелствала следното:

1680 г. 25 март. Цялото Търново изгоря. Само една къща остана. Къщата на стария Ибрахим паша¹⁸.

Очевидно в преданието, което чул П. Р. Славейков, се говори за реални исторически факти и вероятно действително съществувала тогава в града османска библиотека може да е била унищожена от пожара. Нейното идентифициране обаче е предмет само на догадки – засега не са известни конкретни данни за такава преди XVIII в. Както вече посочихме в предходната глава, Славейков допуска, че пожарът е обхванал само Царевец¹⁹ и че изгорялата османска библиотека вероятно е била в намиращата се там джамия на Фируз бей²⁰.

Интерпретацията на П. Р. Славейков за това, че вероятно е изгорял само Царевец, може и да не е коректна. Без да уточнява причините за пожара, цитираната по-горе приписка в арбанашкия триод твърди, че през 1680 г. изгоряло „цялото Търново“, което надхвърля рамките на Царевец. Възможно е пожарът да е засегнал и

¹⁸ Писахме да се знае. Приписки и летописи, съст., ком. и бел. Веселин Начев и Никола Ферманджиев, прев. Веселин Начев, София: Изд. на ОФ, 1984, с. 82.

¹⁹ Славейков, Как се превзело Търново без цар, с. 120 (бел. 15).

²⁰ Пак там, с. 120 (бел. 16).

махалите извън крепостта и евентуално съществуваща османска библиотека там. Освен към джамия, такава библиотека е можело да функционира и при някое от местните медресета. Самият Търново през XV–XVII в. се формира като най-значимия център на мюсюлманското образование в Никополския санджак. Списък на медресетата в Истанбул и Румелия от ок. 1660 г., т.е. две десетилетия преди пожара от 1680 г., представя следните медресета в Търново по това време:

1. Кавак баба;
2. Йълдъръм хан;
3. Сейид Халил;
4. Али паша (в *Топхането*);
5. Иляс Кетхуда²¹.

Медресето на султан Баязид I Йълдъръм (1389–1402) вероятно е първото мюсюлманско богословско училище в града, построено заедно с месджид в първите години след завоюването през 1393 г. Месджидът на Йълдъръм хан се споменава наред със завието „Кавак баба“ (и двете в махалата „Хъзър бей“) и медресето на Сейид Халил (махала при медресето) в запазен откъс от подробен опис на владенията (*хасове*) на Сюлейман паша, чиято последна сигурна датировка се отнася към 40-те години на XVI в.²² Така преди

²¹ M. Kemal Özergin, Eski Bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri. – Tarih Enstitüsü Dergisi, 4–5, 1973–1974, 263–290.

²² Описът се съхранява в НБКМ, Ор. отд., ОАК 4/57. Превод на български е публикуван в ТИБИ, Т. 2 (Документи от XV век), съст. и ред. Николай Тодоров, Борис Недков, София: Изд. на БАН, 1966, 334–347. Съставителите са датирали документа към края на XV в. Стр. Димитров го отнася към началото на XVI в.: 1503–1505 г., вж. Страшимир Димитров,

1680 г. в Търново са функционирали поне пет медресета, към някои от които може да е имало и библиотека. Пострадали от пожара, тези медресета вероятно не са били възстановени, доколкото имената им не се срещат в изворите след това. От XVIII в. нататък в документите вече се споменават други пет търновски медресета: на Осман ага (1172/1760)²³, Хаджи Мустафа ага (1178/1765)²⁴, Мустафа кетхуда (1182/1768, 1205/1790, 1245/1830)²⁵, Хаджи Ибрахим ага (1205/ 1790, 1245/1830)²⁶ и Фейзи (Фейзуллах) ага (1254/1838)²⁷. Наред с последното медресе, турският историк Осман Кескиоглу сочи още медресетата Имарет, Боялъ, Каяалтъ, Орта, Кумлук и Гази Фируз ага²⁸, някои от които изглежда са просто по-популярните имена на срещаните в документите медресета, а „медресето на Гази Фируз ага“ е всъщност *дерсие* в джамията на Фируз бей на Царевец, както вече посочих в предходната глава.

Скритото християнство и ислямизационните процеси в Османската държава. – Исторически преглед, 3, 1987, 18–33. По палеографски особености Стефан Андреев датира опис към 40-те години на XVI в., но преди 1548 г., вж. Стефан Андреев, За датировката на подробните османски регистри (муфасал дефтерите) от XV–XVI в. – Исторически преглед, 1–2, 1992, 156–170.

²³ BOA, Cevdet Maarif 6810 (1760 г.); Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4, p. 118 (№ 2838 – вакъфски опис от XIX в.).

²⁴ BOA, Cevdet Maarif 129 (1765 г.); Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4, p. 118 (№ 2834).

²⁵ VGMA, Defter 988, p. 78 (1768 г.); BOA, Cevdet Maarif 89 (1790 г.); Cevdet Maarif 1998 (1830 г.); Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4, p. 118 (№ 2837 – вакъфски опис от XIX в.).

²⁶ BOA, Cevdet Maarif 89 (1790 г.); Cevdet Maarif 1998 (1830 г.); Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4, p. 117 (№ 2803 – вакъфски опис от XIX в.).

²⁷ BOA, Cevdet Maarif 2294 (1838 г.); Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4, p. 117 (№ 2798 – вакъфски опис от XIX в.).

²⁸ Keskiöglü, Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri, p. 93.

Библиотеката на Хаджи Али ага (1763)

Според втората част от цитираното предание, след пожара (както стана ясно – от 1680 г.) османските богослови и управители решили да възстановят библиотеката с назначаването на кописисти, които да препишат книги, оцелели в частни колекции. Възстановеният чрез преписи от частни колекции фонд станал „основание на днешната библиотека в новата, най-голямата турска джамия в чаршията“. Стайнова допуска, че „новата“ джамия вероятно е т.нар. Куршум (или Куршумлу) джамия²⁹. Посетил за пръв път града през 1871 г., Феликс Каниц отбелязва, че Куршумлу джамия е „най-значителната джамия на Търново“³⁰. Куршумлу джамия се е намирала на мястото, където по-късно е построена мъжка гимназия „Кирил“ (или днешната Хуманитарна гимназия). Джамията е съборена през 1895 г. Смята се, че освен библиотека към нея е имало и медресе³¹, но сигурни сведения за него няма. Използвайки сведенията на Дж. Чулпан за османските библиотеки на Балканите, Стайнова допуска, че единствената спомената от него библиотека в Търново – на Хаджи Али ага³², е идентична с тази при споменатата Куршумлу джамия, построена според нея вероятно в края на XVIII или началото на XIX в.³³

Действително, тук става въпрос именно за библиотеката на Хаджи Али ага. Според вакъфнамето му от 26 шабан 1176/12 март

²⁹ Михаила Стайнова, Османските библиотеки, с. 143.

³⁰ Феликс Каниц, Дунавска България и Балканът, прев. Михаил Матлиев, Т. 1, София: Изд. „Борина“, 1995, с. 205.

³¹ Тодорка Драганова, Търново през XIX в. (градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжен исторически музей–Велико Търново, 5, 1972, 163–215; Стайнова, Османските библиотеки, с. 143.

³² Çulpan, Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri, p. 421.

³³ Стайнова, Османските библиотеки, с. 143.

1763 г., докато бил отговорник по доставката на фураж за султанските обори (*арпа емини* или *емин-и джев*), той построил в Търново библиотека, а в селото Катса или Фатса (неуточн.), в търновската каза – джамия и мектеб. В учредителния акт е отбелязано, че библиотеката е била двукуполна зидана постройка, покрита с олово, намирала се е в махалата „Касъм паша“ и е граничела с т.нар. *Голяма джамия* (Samî-i Kebir)³⁴. Осман Нури Перемеджи също отбелязва, че библиотеката на Хаджи Али ага е била в съседство в Голямата джамия (Büyükc samî)³⁵. В записките си възрожденският деец от Търново Киро Хаджи Пенков Тулешков описва библиотеката, която имал възможността да посети през 1862 г. Според него тя представлявала стая с размери 4,50 на 7,50 м с дебели каменни стени, отрупани с множество томове ръкописи³⁶. В историческия музей във Велико Търново се пази и рисунка на библиотеката, направена от Леон Филипов през 1890 г.³⁷ Изобразената на нея сграда напълно отговаря на описанието във вакъфнамето и в записките на Тулешков – библиотеката е била масивна каменна постройка с правоъгълен план и две кубета (ил. 13).

Трябва да се направи уточнението, че библиотеката, която Хаджи Али ага издигнал, не е била част от комплекса на Куршумлу джамия, към която евентуално е имало и медресе, или поне не е строена заедно с джамията. Преданието, записано от Славейков, погрешно насочва изследователя към заключението, че библиоте-

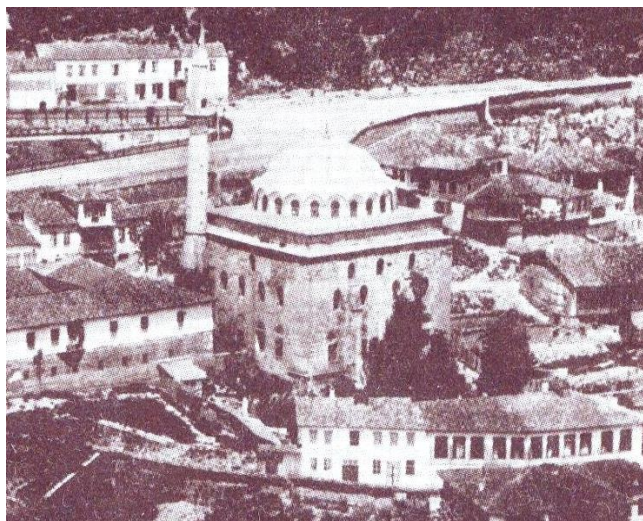
³⁴ İMŞSA, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 4/171, 8a–8b. Исмаил Ерюнсал пръв публикува данни за това вакъфнаме, но обръща внимание на други пасажии от него, вж. Erünsal, *Türk Kütüphaneleri Tarihi*, p. 107.

³⁵ Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, p. 190; Peremeci, „Hayatı-Kişiliği” ve *Tuna Boyu Tarihi*, p. 275.

³⁶ НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2: Киро Тулешков, *Записки*, 1900 г., 2586–259а.

³⁷ ИМ–Велико Търново, Архив–В, инв. № 91, цит. по: Драганова, *Търново през XIX в.*, с. 180, обр. 17.

ката е била „в новата, най-голямата турска джамия в чаршията“. Всъщност, както се разбира от цитираното по-горе вакъфнаме, преди март 1763 г. Хаджи Али ага построил в Търново само библиотека, която граничела с *Голямата джамия*, очевидно към този момент вече съществуваща, а в търновското село Фатса (или Катса) – джамия и мектеб.

Ил. 13. Куршумлу джамия в Търново, снимка от началото на XX в. (вляво) и библиотеката на Хаджи Али ага до нея, рисунка на Леон Филипов от 1890 г. (вдясно).

Според вакъфнамето, в библиотеката трябвало да има двама библиотекари, които посменно да я държат отворена всеки ден, но без да допускат да се заемат и изнасят книги³⁸. Документите за назначения на библиотекари тук, както и други сведения оставят обаче впечатление, че тук в действителност е имало само един библиотекар. В донесение (*арз*) от втората десетдневка на м. сафер 1178/

³⁸ İMŞSA, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 4/171, 10a–10b; Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 438, 461.

9–19 август 1764 г., подписано лично от Хаджи Али ага, се представя молбата на Мехмед ефенди да заеме поста на библиотекар с дневно възнаграждение от 30 акчета. От вписаните в полето справки в султанските канцеларии се вижда, че преди датата на донесението споменатият пост не е бил заеман от никого. На 23 сафер 1178/22 август 1764 г. молбата била одобрена и Мехмед ефенди станал първият „книгопазител“³⁹. Документи от 80-те години на XVIII в. и от 1231/1816 г. също са свързани с назначения на библиотекари тук⁴⁰.

В записките си Киро Тулешков разказва, че когато учел през 1862 г.⁴¹ турски език при Афуз Шериф, последният го завел един ден в библиотеката и му казал, че голяма част от книгите в нея са превод на старите български книги, взети от дворците на българските царе на Царевец след завладяването на Търново. След като били преведени, българските оригинали били изгорени. Според учителя, в преведените на османотурски книги пишело за Аспарух, Крум, Шишман. Самият Афуз Шериф пишел в библиотеката „сичко, каквото се случи, защото още от онова време и досега се записва тука каквито важни произшествия станат.“⁴² Изглежда той е бил и библиотекар тук. За идентификацията му интерес представлява донесение от заместника на търновския кадия от 7 джемазиюлеввел

³⁹ BOA, Cevdet Maarif 402.

⁴⁰ BOA, Cevdet Maarif 6180 (1786 г.); Cevdet Maarif 670 (1789 г.); Cevdet Evkaf 21525 (1816 г.).

⁴¹ М. Стайнова посочва погрешно 1858 г. (вж. Стайнова, Османските библиотеки, с. 144). Това е годината, в която в търновския си участък р. Янтра придошла и заляла бреговете. Както отбелязва К. Тулешков, той получавал уроци по турски безплатно от Афуз Шериф, тъй като последният бил задължен на бащата на Тулешков, спасил го по време на наводнението (вж. НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2: Тулешков, Записки, 253б–254б). Приписка в църковна книга от библиотеката на Димитър П. Симеонов от с. Арбанаси посочва следното по повод природното бедствие: „1858 г. 15 юни. Дойде водата в Търново и се издигна един бой отгоре над моста. Издавиха се хора и къщи се събориха.“ (вж. Писахме да се знае, с. 173).

⁴² НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2: Тулешков, Записки, 258б–259а.

1284/6 септември 1867 г. В донесението се представя молбата на Сейид Хаджи Хафъз Мустафа Сунуллах ефенди да заеме поста на библиотекар на мястото на починалия му баща Сейид Шейх Хафъз Ахмед Рашид, син на Хаджи Хафъз Мустафа Хамза⁴³. По всяка вероятност именно бащата Сейид Шейх Хафъз Ахмед Рашид е идентичен с учителя на Киро Тулешков Афуз Шериф (*афуз* е фонетичен вариант на хафъз, което буквално означава ‘пазител’, но се използва обикновено като определение за човек, който знае целия Коран наизуст, а в случая може да е свързано и с библиотекарския пост, чието османотурско съответствие е *хафъз-и кютюб*, т.е. „книгопазител“; *шериф* е титла, която е обозначавала принадлежност на лицето към благородното родословие на самия пророк Мохамед – тя е била засвидетелствана и с титлата *сейид*). Според извлечените от описа на търновските жители от 1261/1845 г. данни, вписани в горното поле на донесението, тогава Хафъз Ахмед Рашид е бил на 47 години. Следователно към 1862 г., когато Тулешков е вземал уроци от него, той е бил на 64–65 години, макар че самият Тулешков го представя като 45–50-годишен⁴⁴. Освен това според него Афуз Шериф бил „от най-фанатиците в Търново“⁴⁵. Това изглежда е свързано с факта, че Афуз Шериф, идентичен вероятно със Сейид Шейх Хафъз Ахмед Рашид, е бил последовател на ордена Накш-бандия, по-точно на едно от разклоненията му Халидия, както се посочва във въпросното донесение. В него се споменава още, че той бил син на Хаджи Хафъз Мустафа Хамза, който според приведените в полето на донесението данни от описа от 1845 г. бил осемдесетгодишен (посочен с краткото име Хаджи Хамза ефенди). Вероятно той пък е идентичен със споменатия от П. Р. Славейков Хаджи Хамза, чийто син Хаджи Есат бил „прочел“ библиотеката.

⁴³ BOA, Cevdet Maarif 650.

⁴⁴ НБКМ, БИА, Ф. 4, а.е. 2: Тулешков, Записки, л. 252б.

⁴⁵ Пак там, л. 255а.

Записките на Киро Тулешков предлагат версията, че стари български летописи са били преведени на османотурски непосредствено след завладяването на града, а след това унищожени. Приписките в Бориловия синодик, сред които има списъци на българските владетели и църковни дейци, летописната бележка за възстановяването на българската патриаршия през 1235 г., бележката, приписвана на патриарх Евтимий, за даването на Кера Тамара за съпруга на султан Мурад I⁴⁶; летописните бележки в българския превод на Манасиевата хроника (споменаващи българските владетели Крум, Омуртаг, Симеон, Петър, Борис II, Роман, Самуил, Иван Асен I)⁴⁷; българският апокрифен летопис (представящ историята на българите от Аспарух до падането им под византийска власт)⁴⁸; анонимната хроника от XV в., представяща падането на България под османска власт⁴⁹, а вероятно и някои други⁵⁰ – всички тези летописи може и да са били съхранявани в преводен вариант в библиотеката на Хаджи Али ага. Във вакъфнамето обаче са посочени тридесетина заглавия на дарени за библиотеката книги, които представляват популярни в Османската империя и в ислямския свят трактати коментари на Корана и сборници с хадиси. След тяхното изреждане се посочва, че били вакфирани и други книги, описани в „дефтер“⁵¹. Тъй като самата библиотека до Куршумлу джамия била

⁴⁶ Йордан Андреев, Народностно-патриотични тенденции в Синодика на Българската църква. – В: Търновска книжовна школа 1371–1971, София: Изд. на БАН, 1974, 311–316.

⁴⁷ Писахме да се знае, 265–267.

⁴⁸ Пак там, 267–270.

⁴⁹ Пак там, 270–274.

⁵⁰ Вж. История на България, Т. 3, София: Изд. на БАН, 1982, 421–424 (историко-летописна традиция); Милияна Каймакамова, Българска средновековна историопис: от края на VII до първата четвърт на XV в., София: Изд. „Наука и изкуство“, 1990.

⁵¹ İMŞSA, Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği 4/171, fol. 8b.

разграбена по време на Освободителната война⁵², от нея няма запазени книги в днешните български архивохранилища. Има обаче ръкописи, съхранявани в руски библиотеки. Илья Зайцев съобщава за два ръкописа, единият по ислямско право на Ибрахим Халеби (поч. 1549), а другият по хадисознание на Имам Невеви (поч. 1277), които се намират съответно в Държавната обществена историческа библиотека и в Руската държавна библиотека в Москва. И в двата кодекса има поставени вакъфски печати на Хаджи Али ага с годината 1176/1762–1763, т.е. годината, в която е основана и самата библиотека. Във втория екземпляр има печат от личната библиотека на Ив. С. Аксаков, който като председател на Славянското благотворително общество е бил в тесен контакт с руските офицери, участващи в Освободителната война. Зайцев заключава, че „очевидно част от търновските ръкописи е била изпратена в Русия“ и че е възможно двата екземпляра, за които съобщава, да не са единствените в московските ориенталски сбирки⁵³.

Изразявайки логично съмнение в коректността на казаното от Афуз Шериф, Стайнова разглежда думите му като твърде свободна версия на преданието, записано от П. Р. Славейков, и допуска, че по-скоро става дума не за преводи на български ръкописи с историческо съдържание, а за османски хроники, в които се съдържат сведения за завладяването на българските земи от османците (предвид последното изречение от цитирания разказ на Славейков)⁵⁴. Всъщност, може да се придобие някаква представа за историческите познания поне на споменатия Хаджи Хамза, чийто разказ за падането на Търново под османска власт („Как се превзело Тър-

⁵² Драганова, Търново през XIX в.

⁵³ Илья Зайцев, Две арабские рукописи из Тырново в московских собраниях. – В: Общуване с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова, съст. Любомир Георгиев, София: НБКМ, 2007, 420–423.

⁵⁴ Драганова, Търново през XIX в.; Стайнова, Османските библиотеки, с. 144.

ново без цар“) представя П. Р. Славейков⁵⁵. Той предава разговора между баща му Рачо и Хаджи Хамза, който му споделил впечатленията си от една книга от библиотеката, в която се разказвало за това как „един татарски (името каза, ама не го помня сега⁵⁶) войвода отървал Търново от един българин и един сърбин, които били го нападнали отвън да го превземат“. В коментар към чутото П. Р. Славейков отбелязва, че някъде през 1870–1872 г. получил от Ст. Захариев от Пазарджик два ръкописа „с вето писмо“, в единия от които (датиращ от около 1492 г.?) се говорело за Велко Спаруш и Милан, които превзели Търново, но били прогонени от татарски хан. Самият ръкопис, към който имало добавени и други, изчезнал в Стара Загора, но Славейков смята, че именно този ръкопис е имал предвид Хаджи Хамза⁵⁷. По-нататък на въпроса на баща му дали пише нещо за последния български цар и къде е умрял, Хаджи Хамза отговорил, че за него не бил чел нищо в книгите, но че е чувал, че е умрял в Одрин, а освен това знаел, че той бил дал сестра си на султан Мурад⁵⁸. Историческите факти, които привежда Хаджи Хамза, ориентират не към османските хроники (в които не се споменава за брака на Шишмановата сестра със султан Мурад I), а по-скоро към български летописни извори – анонимната хроника от XV в., приписките в Бориловия синодик, ръкописът, който получил П. Р. Славейков от Ст. Захариев⁵⁹. Въпросът е дали Хаджи Хамза е

⁵⁵ Славейков, Как се превзело Търново без цар, 114–120.

⁵⁶ Уточнение на П. Р. Славейков.

⁵⁷ Славейков, Как се превзело Търново без цар, 114–115 (бел. 2).

⁵⁸ Пак там, с. 115.

⁵⁹ П. Р. Славейков е попадал и на други старобългарски ръкописи (според него от втората половина на XVII в.), в които се съдържали летописни свидетелства за османското завоевание, вж. Николай Иванов, Съобщения на П. Р. Славейков в цариградския печат за старобългарски ръкописи, отразяващи османското нашествие на Балканския полуостров. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и лите-

бил запознат с тези исторически сведения от ръкописите в библиотеката (вероятно на османотурски), част от които по твърдението на Афуз Шериф били преводи от стари български летописи, или просто ги е чувал като исторически спомен, съхранен в устната традиция на местните българи⁶⁰.

Според преданието за изгорялата османска библиотека в Търново, фондът ѝ бил безвъзвратно погубен, което наложило да се направят преписи от книги в частно притежание. Не е изключено обаче във фонда на новата библиотека освен специално изготвени за нея преписи да са влезли и други налични ръкописи. Освен това част от тях, както се твърди по спомени, вероятно са преводи на стари български летописи, чиито оригинали е възможно да са били притежание на мюсюлмани. Наличието на български ръкописи у мюсюлмани не е нещо необичайно. Редица приписки в български ръкописи от XVI–XVII в. посочват, че са били откупени от „турци“⁶¹. Култът към писаното слово през Средновековието, универсален за всички религии, е спомагал очевидно за съхраняването на ръкописи, макар и свързани с друг език и вяра. Не на последно място, разбира се, те са имали и определена търговска стойност. От друга страна стари български ръкописи още от предосманско време са били съхранени не само в манастирски и митрополитски библиотеки, но и у частни лица и предавани от поколение на поколение. Интересен пример в това отношение е съдбата на Палаузовия препис от XIV в. на Бориловия синодик. Търновският възрожденец Стефан Пенев Ахтар (1806–1860) успял да се снабди с ценния ръкопис

ратурни паметници от XIV–XVIII век, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1992, 421–423.

⁶⁰ Песента за брака на султан Мурад I с Тамара (Мара „бяла българка“) е широко разпространена.

⁶¹ Писахме да се знае, с. 25, 67, 79.

от един свещеник в Севлиево, след което предал ръкописа на Николай Хр. Палаузов при посещението му в Търново през 1845 г.⁶²

Други сведения за Търново са свързани със съхраняването дори и на оригинални български ръкописи (а не на техни преводи) в мюсюлманската обител „Кавак баба“, която през XIX в. се е намирала на мястото на бившата Велика лавра „Св. 40 мъченици“ в западното подножие на Царевец. Редица възрожденски дейци споменават, че в джамията на текето (т.е. бившата манастирска църква) са се съхранявали стари български ръкописи. Най-ранно известие за това се съдържа в „Краткото политическо замлеописание“ на Неофит Бозвели от 1835 г. В него се посочва, че по свидетелството на „един дърводелец“ в „потурчената“ църква „Св. 40 мъченици“ е имало „множество книги списани, кожени“⁶³. В писмо до Васил Априлов от 27 септември 1837 г. Юрий Венелин споменава, че е чувал за „достатъчно значителна ръкописна библиотека в т.нар. Шишманова църква, но тъй като този манастир изгорял, а църквата превърната в джамия, съдбата на тези книги е неизвестна.“⁶⁴ Очевидно тук Ю. Венелин, който предприел пътуване в Северна България през 1830 г. с цел да издири старобългарски паметници⁶⁵, има предвид джамията при текето „Кавак баба“ (като Шишманов бил известен манастирът „Св. Троица“). В писмо от 7 октомври 1846 г. Найдено Геров отбелязва, че в „в нея (църквата „Св. 40 мъченици“ – бел. авт.), каквото что казват, и до ден днешен има цяла изба с

⁶² Подробно вж. Огняна Маждракова-Чавдарова, Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар, София: Изд. „Народна просвета“, 1985, 102–114.

⁶³ По Юрдан Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Списание на БАН, 14, 1917, 1–42.

⁶⁴ Марко Балабанов, Две писма от Юрий Иванович Венелина до Василия Априлов. – СЛУНК, 1, 1889, 176–190 (с. 185).

⁶⁵ Дивол Г. Песчани, Юрий Иванович Венелин в национално-културното възраждане на България. – Исторически преглед, 1, 1969, 97–98.

български стари книги.”⁶⁶ През 1857 г. д-р Васил Хаджи-Стоянов Берон посетил джамията, впечатленията си от която публикува през 1886 г. Самият той не намерил никакви ръкописи, но отбелязва следното:

Разказва се още, че в тая велика лавра е имало една богата библиотека (разумява се повече от български стари книги) и че тая библиотека съществувала и се вардила в продължение на много векове от шейхите на бившето това турско теке, но се уверява, че преди 50–60 години тогавашният тукашен гръцки владика Иларион узнал случайно за тази библиотека, подкупил шейха и задигнал всичките книги от нея и ги прибрал в митрополията (църквата „Св. Петър и Павел“ – бел. авт.), които – заедно с другите книги, останали още от времето на българската патриаршия, и завардени в библиотеката ѝ. Той се распоредил и в 1836 г. изгорил всичките тия книги – драгоценните паметници на нашата преминала народна история.⁶⁷

Разказът на В. Берон се основава на по-ранни версии за изгаряне на стари български книги от страна търновския митрополит Иларион Критски (1821–1827; 1831–1838). Най-ранна е изглежда версията на д-р Христо Даскалов, който посетил джамията през следващата 1858 г., а впечатленията си публикувал през 1859 г. Според него „в тази джамия съществувала стара библиотека, пазена от шейховете в продължение на няколко века, докато фанариотите случайно не я открили“. Даскалов пише, че „преди няколко години“ Емануил Васкидович се запознал с тогавашния шейх, от

⁶⁶ Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека; Найдено Геров, Писма. – В: Пътища и пътешественици (XIV–XIX век), подбор и ред. Светла Гюрова, София: Изд. „Български писател“, 1982, с. 157.

⁶⁷ Васил Х. Стоянов-Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново: Скоропечатница на П. Х. Панайотов, 1886, 46–47.

когото купил два пергаментна църковни ръкописи. Шейхът се съгласил да му продаде тайно и други ръкописи. После Васкидович споделил с търновския митрополит находката си, за да го убеди да изкупят ръкописите. Митрополитът обаче го отпратил от Търново, сам осъществил контакт с шейха и с пари и заплахи се сдобил с „цялата библиотека и я изгорил“. Даскалов пояснява, че можело да се види мястото, където библиотеката се е съхранявала, но в нея нямало вече пергаменти⁶⁸.

Както отбелязва Николай Аретов, тази версия се превръща в национален мит, намерил завършен вид в творбата на Васил Попович „Монолог или мисли на владиката Иларион напред да изгори българските книги от книгохранителницата на търновската митрополия“ (1859 г.). Времето, по което тя се лансира (1858–1859), подозрително съвпада с кулминацията на борбата за българска църковна самостоятелност, но продължава да битува като част от националната митология и след Освобождението⁶⁹.

Версията чул и чешкият журналист Йозеф Якуб Тоужимски, посетил Търново през 1884 г. Той отделил специално време, за да посети църквата „Св. 40 мъченици“. В разговор с кмета на града журналистът проявил интерес към съдбата на лаврата. Според получения отговор, от нея нямало следи, но била „някъде по тези места според преданието, запазено сред турците.“ „Тук са се съхранявали и много старобългарски ръкописи, продължил кметът, самите турци са ги ценели и са им придавали чудодейна мощ.“ Турците

⁶⁸ Христо Даскалов, *Открития в древней столице болгарской Тернове*, Москва: Университетская типография, 1859, 14–15; Борис Игнатов, *Сто години от първото проучване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново*. – *Археология*, 2, 1962, 60–62; Трифонов, *Преданието за изгорена старобългарска библиотека*.

⁶⁹ Вж. Николай Аретов, *Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век*, София: Изд. „Кралица Маб“, 2006, 277–294.

проявявали страхопочитание към погребаните тук светци и царе и празнували заедно с православните празника на светите 40 мъченици, посещавайки джамията на 22 март⁷⁰. Самите ръкописи, по твърдението на търновския кмет, били унищожени преди 50 години по нареждане на гръцкия епископ като опасни за държавата документи⁷¹. Ако приемем безрезервно последната хронология, изгарянето на ръкописите се отнася към 1834 г. Същата година се посочва и в едно писмо на Неофит Бозвели, според когото книгите, между които и много царственици, били изгорени тайно по нареждане на Иларион от неговия протосингел Неофит⁷².

Юрдан Трифонов се спира подробно на сведенията за изгарянето по заповед на Иларион Критски на стари български ръкописи, съхранявани в митрополитската църква „Св. Петър и Павел“, и ги определя като недостоверни. Без да коментира версията на В. Берон (макар че са цитирани други части от съчинението му), че ръкописите от „Теке джамия“ били прибрани при тези в митрополитската църква и след това изгорени заедно, Трифонов оспорва изобщо версията на Хр. Даскалов, че Иларион е изнесъл старите български ръкописи, съхранявани в джамията при текето, и че ги е унищожил. Според Трифонов версията на Даскалов е свободна интерпретация на написаното от Виктор Григорович в „Очерк на пътешествието по Европейска Турция“, издаден през 1848 г. Там се посочва, че Ем. Васкидович бил преди „двадесет години“ в свитата на митрополит Иларион в качеството на секретар („граматик“) и поддържал близки отношения с имама в тази джамия, който го поканил да разгледа намиращите се в джамията многобройни и

⁷⁰ България през погледа на чешки пътешественици, съст. Венцислава Бехиньова, ред. Янко Бъчваров, София: Изд. на ОФ, 1984, 186–187.

⁷¹ Пак там, с. 187.

⁷² Куев, Съдбата на старобългарската ръкописна книга, с. 177; Стайнова, Османските библиотеки, с. 147 (бел. 14).

древни книги. Васкидович се договорил с него да заема по една книга вкъщи срещу определена сума, но когато показал първия взет ръкопис на Иларион, последният преценил това за опасно и уведомил „турския началник за светотатството на имама.“ Оттогава джамията станала недостъпна за християните. В случая Григорович се придържа към чутото от самия Васкидович⁷³.

В крайна сметка, сведенията за наличие на стари български ръкописи в превърнатата в джамия църква „Св. 40 мъченици“ от 20-те и 30-те години и отсъствието им в края на 50-те години на XIX в. породило изглежда необходимостта да се потърси обяснение за липсата им. Приписваната на търновския митрополит Иларион Критски инициатива да унищожи българските ръкописи от църквата „Св. Петър и Павел“ е едно възможно, но спорно обяснение. Надя Данова допуска, че версията е била лансирана по аналогия с действителни случаи на изгаряне на протестантска литература от страна на гръцката църква, вкл. и от самия Иларион⁷⁴. Всъщност, поне по отношение на ръкописите в бившата църква „Св. 40 мъченици“ Ю. Трифонов може би е прав, че унищожението им не би следвало да се приписва на Иларион. Възможно е ръкописите наистина да са изгорели (или пък изчезнали по други причини), но не по инициатива на митрополита, а поради пожар или друго бедствие, засегнали самото теке. В цитираното по-горе писмо до В. Априлов от 1837 г., Ю. Венелин споменава, че манастирът изгорял, а към 1850 г. духовен водач на текето станал Шейх Кадъзаде Йомер Халвети, който го възстановил от „руини“⁷⁵.

⁷³ Трифонов, Преданието за изгорена старобългарска библиотека.

⁷⁴ Вж. Надя Данова, Книгата и движението на идеите на Балканите през XVIII–XIX в. Наблюдения върху някои налагани ограничения. – Литературна мисъл, 3, 1995–1996, 85–99; Аретов, Национална митология и национална литература, 291–293.

⁷⁵ Nathalie Clayer, *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden: E. J. Brill, 1994, p. 261 (footnote 174).

Текето „Кавак баба“ принадлежало към мрежата от центрове на един от най-широко разпространените на Балканите ислямски ордени – Халветия (по-точно към едно от неговите подразделения – Шабания)⁷⁶, известен с изключителната си лоялност към османските власти и активната подкрепа в преследването на хетеродоксни мюсюлмански идеи⁷⁷. В случая с джамията и завието „Кавак баба“ интерес представляват причините за съхраняването на стари български книги в мюсюлманска обител. Вероятно те са били заварени при усвояването на християнската църква и манастира (където е имало манастирска библиотека) от въпросния орден. Според В. Берон те били съхранявани тук в продължение на „много векове“, а според чутото от Й. Тоужимски книгите били считани от мюсюлманите за чудодейни.

Тук въпросът е изобщо кога манастирският комплекс е превърнат в теке. Страшимир Димитров подробно се спира на данните за завието, съдържащи се в споменатия подробен опис за Търново от 40-те години на XVI в. В завието имало шейх и надзорник (*назър*), готвач (*ахчъ*) и мюезин, всеки от тях представен като „син на Абдулах“. Съпоставяйки тези данни с разкритите в двора на комплекса християнски погребения от XVI и първата половина на XVII в.⁷⁸, той допуска, че към началото на XVI в. църквата и манастирът са били превърнати в джамия и завие и е възможно дотогавашното християнско ръководство на лаврата да се е обявило за мюсюлманско, след което да е продължило да спазва християнска погребална

⁷⁶ Clayer, *Mystiques, état et société*, p. 261; Красимира Мутафова, Средища на ислямския мистицизъм в старата столица Търново. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 409–450.

⁷⁷ Калицин, Мутафова, Исторически реалии за халветийския шейх Бали Ефенди.

⁷⁸ Стр. Димитров има предвид разкопките, предприети под ръководството на Ат. Попов в периода 1975–1985 г. За резултатите от тях вж. Атанас Попов, Търновската Велика лавра. – Известия на българското историческо дружество, 33, 1980, 93–98.

практика в израз на криптохристиянство⁷⁹. Последните проучвания за текето разкриват обаче по-различна история. Османотурските документи от XVI–XVII в. локализируют текето в мюсюлманската махала Хъзър бей (тогава към текето е имало и медресе, както споменах по-горе). Вероятно на границата между XVII и XVIII в. вече е усвоена и Великата лавра в християнската Долна махала (Асенева махала), която изглежда запазва функциите си до XVIII в., съдейки по това, че погребенията дотогава са християнски, а след това – мюсюлмански⁸⁰. По стечение на обстоятелствата през XVIII в. старите български ръкописи остават под контрола на новите господари на комплекса.

По правило мистичната пропаганда на подобни ордени е била ориентирана не само към мюсюлманите, но и към немюсюлманите, част от които преминават в лоното на исляма именно под тяхно въздействие. Текето „Кавак баба“ не било изключение. Пропагандата на дошлия тук към 1850 г. духовен водач Шейх Кадъзаде Йомер Халвети имала успехи не само сред мюсюлманите, но и сред много християни и евреи в Търново, тайно изповядващи исляма в неговия езотеричен вариант, между които и лечителят Марко⁸¹ – същият Марко *хекиминът*, чийто разказ за изгорялата османска библиотека представя П. Р. Славейков.

⁷⁹ Димитров, Скритото християнство и ислямизационните процеси.

⁸⁰ Stefan Bojadžiev, L'Église des Quarante martyrs à Tărnovo. – Études balkaniques, 3, 1971, 143–158; Стефка Първева, Завието „Кавак баба“ и църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в реалния и въображаемия свят на търновци в периода на османското владичество. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 324–408; Златка Генова, Още веднъж за църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и нейната съдба през столетията на османското владичество. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 451–459.

⁸¹ Clayer, Mystiques, état et société, p. 213.

Съдбата на българските ръкописи, особено значима за местните българи, е отразена и във фолклора. Една народна песен, озаглавена условно „Изгаряне на библиотеките в Търново“, представя в антибългарска светлина константинополския патриарх, по чието внушение „цар Мурат“ издал ферман да се изловят и посекат търновските „българи учени“, които подбуждали бунта на „дели Марко“, както и ферман за изгаряне на всички „книги за царете“ в търновските черкви. Затова местните бейове и аги

изгориха черковите,
изгориха сите книги,
сите книги за царете,
изгориха Търнов града...⁸²

Всъщност песента изглежда е историческа препратка към набезите на влашкия войвода Михай Витязул (1593–1601) отсам Дунава, а Дели Марко е бил водач на един от неговите отряди. Възможно е да става дума за набега в края на 1594 – началото на 1595 г. по времето на султан Мурад III (1574–1595) или по-вероятно за похода от есента на 1598 г. (по времето на султан Мехмед III), когато избухнало и Търновското въстание (което наистина било ръководено от „учени“ мъже – местният митрополит Дионисий Рали, монаси от околните манастири и пр.)⁸³. Ролята на константинополския патриарх и мотивът за изгарянето на стари български ръкописи (царственици, каквито се съхранявали в църквите) обаче

⁸² Българско народно творчество, Т. 3 (Исторически песни), ред. Христо Вакарелски, София: Изд. „Български писател“, 1961, 480–481.

⁸³ Константин Велики, Походите на Михай Витязул на юг от Дунав. – Исторически преглед, 1, 1973, 63–72.

са по-скоро късна интерполация от XIX в. в контекста на движението за църковна самостоятелност, защото и без това текстологичният анализ на песента показва стилистична (а вероятно и съдържателна) намеса на книжовник⁸⁴.

Засега трудно може да се прецени историческата коректност на представените тук иначе любопитни сведения. Ако изцяло им се доверим, те внушават, че част от предосманското българско книжовно наследство – религиозна литература, летописи и официални документи, са били съхранени (в оригинален или преводен вариант) в османски книжни фондове, било към джамии, било в библиотеки или медресета, било в частни колекции. Две са възможните причини за тяхното евентуално попадане в „османски плен“. По-вероятната е, че при завоеването по-ценните български ръкописи са били взети като плячка. По подобен начин, при завоеването на Буда през 1541 г. султан Сюлейман I взел като „плячка“ (ganimet) 35 „научни и исторически съчинения“, които след това били съхранявани в султанската библиотека. През 1877 г. османската държава „дарила и върнала“ тези ръкописи на Университета на Будапеща⁸⁵.

Другата причина е по-скоро религиозно-идеологическа. Чрез отнемането на тези ръкописи османските власти вероятно са искали да ограничат достъпа на местните християни до тях и с това да възпрепятстват поддържането на живия спомен за българската история. Това се вписва и в ясно отчетливата тенденция на засилено присъствие на мюсюлмански богословски елит (особено по количеството на функциониращите медресета) в Търново и региона (Ловеч, Етрополе) през XVII в. (тенденцията е подобна и през XVIII–XIX в.), които се явяват, както отбелязва Стефка Първева, контрапункт

⁸⁴ Българско народно творчество, Т. 3, с. 643 (коментар към песента).

⁸⁵ BOA, Hariciye Siyaset: Dosya 176, Gömlek 11.

на силните позиции на православието и на християнската книжовна традиция тук – Търново е център на митрополия, Ловеч на епископия, а ловчанският манастир „Св. Богородица“ („Ястреб“) и етрополският „Св. Троица“ („Варовитец“) са книжовни и просветни центрове⁸⁶.

Така или иначе, съдбата както на старите български, така и на османотурските ръкописи в Търново е еднакво трагична – те изгарят в пламъци или поемат пътя на неизвестността, и усилията ни да разчетем палимпсеста на съхраненото предание може би заслужават засега по-скоро емоционален финал: „Ръкописите не горят!“, както гласи популярната фраза от романа на Михаил Булгаков „Майстора и Маргарита“.

3. Библиотеки в София

Проучванията ми на архивната документация в НБКМ като протоколни книги от шериатския съд в София (*сиджил*) и единични документи, класирани в архивния фонд „София“, както и изследователската ми работа в османски архивни колекции в Република Турция дават възможност за фактологично уплътняване на досегашната твърде неясна представа за историята на османските библиотеки в София.

⁸⁶ Стефка Първева, Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 127–211.

Библиотеката на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди

В Османския архив към Главната дирекция на държавните архиви на Република Турция в Истанбул открих единичен документ, на едната страна на който има препис на берат от 1200/1786 г. Той е свързан с назначението на служител в библиотеката, основана в София от мюфтиите (me'zun bi'l-ifta) Мустафа ефенди и Мехмед ефенди. С този документ Сейид Абдуррахман се назначава за библиотекар с дневна плата от десет акчета на мястото на починалия му баща, бившият мюфтия на София Шейх Сейид Хаджи Ебу-бекир ефенди. Заповедта за назначение (ru'us), въз основа на която е издаден бератът, е от 6 шеввал 1192/28 октомври 1778 г.⁸⁷ Заплатата на библиотекаря се изплащала не от вакъф, каквато е обичайната практика, а от мукатаата на Брезник⁸⁸.

⁸⁷ BOA, Cevdet Maarif 6141 („Breznik mukata'ası malından almak üzere yevmi on akçe vazife ile medine-i Sofya'da me'zun bi'l-ifta olan Mustafa Efendi ve Mehmed Efendi kütübhanesinde hafız-ı kütüb olan medine-i Sofya'da sabıken me'zun bi'l-ifta olan Eş-Şeyh es-Seyyid el-Hac Ebubekir Efendi fevt olmagla mahlulünden sulbi-i kebir oğlu işbu rafi'-i tevki'-i refi'ü'ş-şan-i hakani Seyyid 'Abdurrahman zide salahu-hu'ya tevcih olunub yedine berat-ı şerif-i 'ali-şanım verilmek ricasına mukata'a-i mezbur emini El-Hac Hasan zide mecdu-hu 'arz mucebince tevcih olunmak fermanım olmagın hakkında mezid-i 'inayet-i padişahanem zuhura getürüb bin yüz doksan iki senesi Şevval'in altıncı günü tarihiyle müverrah verilen ru'us-i hümayunum mucebince bu berat-ı hümayunu verdim ve buyurdum ki merkum Seyyid 'Abdurrahman veled-i kebir zide salahu-hu varub babası müteveffa-yı mezbur yerine hafız-ı kütüb olub eda-yı hizmet eyledikten sonra ta'yin olunan yevmi on akçe vazifesin Breznik mukataası malından emin olanlar yedinden alub mutasarrıf ola. Şöyle bileler. 'Alamet-i şerife 'itimad kılalar.“).

⁸⁸ Подобна тенденция се наблюдава и при други османски библиотеки. Например от мукатаи се изплащали заплататите на библиотекарите в библиотеките на шейхюлислам Фейзуллах ефенди (вакъфнаме от 1111/1699 г.) в Истанбул, а Шейх Хаджи Ахмед ефенди отправил през 1214/1799 г. молба до централните власти да му бъдат преотстъпени части от държавните приходи в Амасия за заплата на библиотекар в библиотеката, която основал в Амасия, поради липсата на вакъфски приходоизточници (вж. Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, 65–66, p. 160).

На обратната страна на документа е вписан съдебен протокол (*хюджет*) от 5 сафер 1201/27 ноември 1786 г., който удостоверява, че лицето Сейид Абдуррахман ефенди, библиотекар на въпросната библиотека и притежател на берата, чието копие е приложено, е получил лично от емина на мукатаата на Брезник цялата сума на полагаемата му се заплата за една пълна година – от началото на м. март 1786 до края на м. февруари 1787 г. в размер на 3600 акчета⁸⁹.

В колекцията от османотурски документи, включени във фонд „София“ в Ориенталския отдел на НБКМ, намерих единичен документ, подобен на този от Османския архив в Истанбул. Макар че долната половина на документа е скъсана, текстовете от двете страни в горната част съдържат достатъчно информация, която засяга именно библиотеката на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди. На едната страна на листа има препис на берат, датиран от 1277/1861 г. Той е издаден във връзка с подновяването на всички берати при възкачването на трона на султан Абдулазиз (1861–1876). Бератът дава право на Сейид Мустафа, син на Сюлейман, да бъде библиотекар във въпросната библиотека с дневно възнаграждение от десет акчета, изплащани от мукатаата на Брезник. Другата страна на листа съдържа *хюджет*, който по всяка вероятност удостоверява (долната половина на документа е скъсана, но по типология той е идентичен с този от 1786 г.), че библиотекарят е получил възна-

⁸⁹ BOA, Cevdet Maarif 6141 („İşbu suret-i derun-i berat-ı şerif-i ‘alışanda mesturü’l-ism olub Breznik mukata’ası malından almak üzere yevmi on akçe vazife ile medine-i Sofya’da me’zun bi’l-ifta olan Mustafa Efendi ve Mehmed Efendi kitabhanesinde hafız-ı kütüb olan Es-Seyyid ‘Abdurrahman Efendi meclis-i şer’-i şerif-i envarda takrir-i kelam idüb bin iki yüz senesi Mart’ı ibtidasından Şubat’ı gayetine gelince sene-i kamilede müctemi’e olan üç bin altı yüz akçe vazifeyi mukata’a-i mezbure malından emini olan fahrü’l-emain ve’l-akran ... yedinden tamamen ve kemalen ahz ve kabz eyledim dedikde ma-vaka’ bi’t-taleb ketb olundu. Fi’l-yevmü’l-hamis min Saferü’l-hayır li-sene ihda ve mi’eteyn ve elf. Şuhudü’l-hal: İbrahim Çelebi, Mehmed Çelebi, Ahmed Çelebi.“).

граждението си за 1278/1861–1862 г.⁹⁰ Този документ показва, че библиотеката на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди в София е продължила да функционира и към 1861–1862 г.

Засега обаче е трудно да се каже кога точно тя е била основана. Доколкото са посочени две имена, въпрос на уточняване е дали двамата мюфтии са основали заедно тази библиотека, или става дума за библиотека, в която са се слели фондовете на две отделни колекции от книги, вакфирани от двамата мюфтии поотделно. По-вероятен е вторият вариант. Редица ръкописи носят надписи за вакфиране от мюфтията на София Мустафа, син на Мехмед⁹¹. Може би това е едно от лицата, които се споменават в цитираните документи⁹². Във вакъфнамето на мюфтията Ебубекир ефенди, на което ще се спра подробно в следващия параграф, също се споменават книгите на софийския мюфтия Мустафа ефенди. Възможно е тук да става дума за библиотека, чийто фонд е образуван от книги, вакфирани от баща и син, заемали мюфтийския пост в София – съответно Мехмед ефенди и Мустафа ефенди.

Библиотеката на Сейид Хаджи Ебубекир ефенди в София (1777)

В софийски сиджил от 1190/1776–1777 г. е вписан интересен документ, в който се споменават имената на същите библиотекари

⁹⁰ НБКМ, Ор. отд., ф. 156 А (София), а. е. 268.

⁹¹ НБКМ, Ор. отд., Ор 96 (препис от 1046/1636 г.), Ор 1286 (препис от 1086/1676 г.), Ор 1993 (препис от 977/1569 г.), Ор 2003, Ор 2685 (вж. Стайнова, Османските библиотеки, 108–110).

⁹² М. Стайнова допуска погрешно, че това лице е мюфтия на София през 60-те и 70-те години на XVI в., съотнасяйки по време недатираната приписка за вакфиране от мюфтията с датата на копиране на ръкопис Ор 1993, която е м. джемазиюлахир 977/ноември 1569 г. (вж. Стайнова, Османските библиотеки, с. 110).

– баща и син, както в берата от 1786 г. Това е вакъфнаме от 2 зилхидже 1190/12 януари 1777 г. за дарение на книги (173 тома). Дарител е „сегашният мюфтия на София Сейид Хаджи Ебубекир ефенди, син на Сейид Мехмед ага“. Мюфтията поставя условието лично той да е мютевелия и библиотекар на книгите, като след смъртта му двете длъжности следва да се поемат от сина му Сейид Абдуррахман и неговите потомци. При изчерпване на потомството функциите на мютевелия и библиотекар се определят за онези, които са мютевелии и библиотекари на книгите на покойния Шаши (?) Мустафа ефенди, който бил от предшествениците (*eslafımdan*) на Ебубекир ефенди. За надзорници (*назър*) на вакъфа са определени мюфтията и главният писар в съдилището на града. Според волята на дарителя вакфираните книги следвало да се ползват първо от него, а след това от религиозната прослойка (*улема*) в града срещу издаден документ (*тезкере*). Съчиненията пък по шериатско право и сборниците с фетви на турски и на арабски език можело да се дават на заемащите длъжността мюфтия на София едва след смъртта му⁹³.

⁹³ НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 39а („*Halen medine-i Sofya'da me'zun bi'l-ifta-yı fıkhi Es-Seyyid el-hac Ebubekir Efendi ibn-i Es-Seyyid Mehmed Ağa edamella-hu te'ala fedaile-hu ... vakf-ı sahih-i mü'ebbed ve habs-ı sarıh-i muhalled ile vakf ve habs idüb şöyle şart ve ta'yin eyledim ki: Madam ki kendüm labis-i libas-ı hayat olam kendim müteveli ve hafız-ı kütüb olub hukuk-ı vakfa mür'aat idüb kütüb-i mevkufeyi kendüm mütal'a ve tetebbu' eylediğimden sonra medine-i mezburede mevcud 'ulema efendiler dahi mütal'a ve tedris ve t'alim ve istiktab ü istinsah ve mukabele için taleb ider olduklarında yedlerinden li'eclü'l-istisak tezkere alub matlubları olan kitabları verem hususuyla kütüb-i mevkufe-i fennden kütüb-i fıkhıyye ve Türki ve 'Arabi fetvalar medine-i mezburede fevtimden sonra me'zun bi'l-ifta olan efendilere li'eclü'l-isti'mal verile ve dahi ecl-i müsemma hulul idüb kendim dar-ı fenadan dar-ı bekaya intikal itdiğimde oğlum Seyyid 'Abdurrahman Efendi ve evlad-ı ula ve en süfl yerime muteveli ve hafız-ı kütüb olalar ve belde-i mezbure 'ulemasına li'eclü'l-mutal'a ve t-t'alim kütüb-i mevkufeyi virüb vakfa mür'aat ideler ve belde-i mezburede me'zun bi'l-ifta olan efendi ve mahkeme-i şerifede başkatib olan efendiler hisbetullahi'l-mütal'al nazırü'l-vakf olalar el-iyaz-ı bi'llahu te'ala neslim münkarız oldukda hakim-i şer'-i enver hazretleri tarafından eslafımdan merhum Şaşi (?) Mustafa Efendi'nin kitaplarına her*

Разгледаните документи показват, че докато е бил мютевелия и библиотекар на обществената библиотека, която основава в началото на 1777 г. на базата на личната си колекция книги, Ебубекир ефенди е бил същевременно и библиотекар на обществената библиотека на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди в София. Вероятно първият от двамата мюфтии е идентичен със споменатия във вакъфнамето на Ебубекир ефенди негов предшественик Шаши (?) Мустафа ефенди.

Ебубекир ефенди починал в края на следващата 1778 г. На 9 зилкаде 1192/29 ноември 1778 г. в друг софийски сиджил е вписан опис на наследството му. Този опис не съдържа нито една книга, което означава, че близо две години по-рано той е дарил по всяка вероятност цялата си лична колекция от книги за обществени нужди⁹⁴. От датата на заповедта за назначение на Сейид Абдуррахман (6 шеввал 1192/28 октомври 1778 г.) следва, че баща му Ебубекир ефенди, споменат вече като бивш мюфтия на София, е починал преди края на октомври, а месец по-късно е направен и въпросният опис на оставеното имущество.

Наследственият опис ясно показва, че Ебубекир ефенди е бил твърде заможен човек. Паричната равностойност на наследството му се равнява на 2 713 360 акчета⁹⁵, което е едно от най-значителните наследства, вписани в запазените софийски сиджили. Мюфтията е притежавал две къщи, 22 дюкяна, три кафенета, две воденици, една мелница и една градина (*бостан*). Освен това е бил и доста крупен кредитор – стойността на дадените от него заеми на

kim mütevellî ve hafız-ı kütüb olur ise ol kimesne benim dahi kütüb-i mevkufeme mütevellî ve hafız-ı kütüb ola...“).

⁹⁴ НБКМ, Ор. отд., S 173, л. 10а.

⁹⁵ Тази сума цифром и словом е записана в рекапитулацията на стойността на вещите, имотите и отпуснатите от него заеми, но действителната сума се равнява на 2 543 340 акчета, вж. НБКМ, Ор. отд., S 173, л. 10б.

частни лица е почти равна на общата стойност на неговите имоти и вещи. За заможността му говори и фактът, че е имал две съпруги – Мюслиме и Махбубе⁹⁶. Малцина мюсюлмани са могли да си позволят издръжката на повече от една съпруга, както показват изследванията върху брака в Румелия през XVIII в.⁹⁷

Към акта за дарение на личната библиотека на Ебубекир ефенди от 12 януари 1777 г. е приложен списък на книгите⁹⁸. Това е единствената колекция от вакфирани книги, които са описани в запазените общо 59 сиджила от шериатския съд в София, както и изобщо най-голямата от сбирките книги, лично притежание и описани в наследствените описи на починали мюсюлмани в София. Въпросният списък съдържа общо 173 тома книги.

Тематичният анализ на книгите, които Ебубекир ефенди е притежавал и които близо две години преди смъртта си е направил достъпни и за обществено ползване, представя интересен читателски профил. Преди всичко трябва да се отбележи, че като цяло по тематика книгите съответстват на неговите професионални ангажменти като мюфтия. Освен мюфтия обаче той е бил и преподавател в медресе. В няколко документа в софийски сиджил от 1179/1765–1766 г. името на „гордостта на мюдерисите“ – Сейид Хаджи Ебубекир ефенди, е споменато сред свидетелите на юридически актове. Той е бил свидетел на две съдебни дела от 1 мухаррем 1179/20 юни 1765 г. и от 29 сафер 1179/17 август 1765 г.⁹⁹, както и на акт за дарение (вакъфнаме) от 1 рабиюлеввел 1179/18 август 1765 г.¹⁰⁰ В

⁹⁶ НБКМ, Ор. отд., S 173, л. 10а.

⁹⁷ Вж. Светлана Иванова, Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: брачни проблеми. – Исторически преглед, 10, 1992, 76–87.

⁹⁸ НБКМ, Ор. отд., S 25, 39а–40а.

⁹⁹ НБКМ, Ор. отд., S 22, с. 65, док. I и II.

¹⁰⁰ Пак там, 75–76.

периода, когато е бил мюдерис, Ебубекир ефенди не е бил мюфтия (макар че по принцип тези постове могат да се съвместяват), защото на второто съдебно дело и на акта за дарение свидетел е бил тогавашният мюфтия на София Ибрахим ефенди. Няколко години по-рано обаче Ебубекир ефенди пак е бил мюфтия на София. Името на „мюфтията Сейид Хаджи Ебубекир ефенди“ се среща сред свидетелите на съдебни протоколи в софийски сиджил от 1175–1176/1761–1762 г.¹⁰¹ Десет години по-рано отново е бил мюдерис. В протокол от заседание на шериатския съд в София от 16 джемазиюлеввел 1164/12 март 1751 г. като свидетел фигурира и „мюдерисът Сейид Ебубекир ефенди“¹⁰². В рамките на това десетилетие името му се среща и сред свидетелите на дело от 29 реджеб 1170/19 март 1757 г., където е споменат само като „Сейид Хаджи Ебубекир ефенди“, без да е отбелязана заеманата от него длъжност. Във всеки случай по това време той не е бил мюфтия, защото сред свидетелите на същото дело е посочен „мюфтията Шейх Абдуллах ефенди“¹⁰³. Изглежда обаче, някъде в периода март 1751–март 1757 г. Сейид Ебубекир ефенди е осъществил поклонническо пътуване до Мека, след което се титулува вече „хаджия“.

Тази пространна и в известна степен отежителна фактология, която извличам от софийските сиджили, все пак ми дава възможност да очертая професионалния и личностен профил на Ебубекир ефенди. Очевидно той е получил богословско и юридическо образование в медресе, което му дава правото да бъде мюдерис и мюфтия. Наред с това той е бил и доста заможен човек, което, изглежда, не се дължи само на добре платените по принцип постове

¹⁰¹ НБКМ, Ор. отд., S 21, с. 88, док. I (1175/1761 г.); с. 138 (20 рабиюлахир 1176/8 ноември 1762 г.); с. 139 (20 рабиюлахир 1176/8 ноември 1762 г.); с. 140 (23 рабиюлахир 1176/11 ноември 1762 г.).

¹⁰² НБКМ, Ор. отд., S 17, 38–39.

¹⁰³ НБКМ, Ор. отд., S 16, с. 86.

ве, които е заемал. Вероятно материалното му благосъстояние е било и по наследство, защото, съдейки по титлата, баща му Сейид Мехмед ага е бил военно лице с предполагаемо добър материален статус. Между другото, Ебубекир ефенди е починал, изглежда, в не особено напреднала възраст, защото в наследствения му опис, наред с двете му съпруги Мюслиме и Махбубе и пълнолетния му син Сейид Абдуррахман, сред законните му наследници е споменат и баща му Сейид Мехмед ага.

Като възпитаник на системата на медресетата, преподавател и мюфтия, който трябва компетентно да се изказва по спорни правни казуси, Ебубекир ефенди е притежавал предимно книги по шериатско право, сборници с фетви, съчинения, разглеждащи източниците на правото или свързани с въпросите на наследственото право, сборници с хадиси или тълкования на свещените предания, пособия по арабски синтаксис, речници, съчинения с тълкуване на Корана, трактати по ислямска догматика, ислямско богословие, логика, диалектика, реторика. Очевидно професионалните му занимания обуславят по-засиленото присъствие на заглавия именно от тези научни области, които са и основни в учебната програма на османските медресета (вж. Таблица 16 и Приложение 11). Някои от посочените във вакъфнамето книги се съхраняват днес в НБКМ¹⁰⁴.

Читателските интереси на Ебубекир ефенди обаче съвсем не се изчерпват само със строго професионалната литература. Той е притежавал три тома по история, един ръкопис по география (описание на р. Нил), три трактата по астрономия, три заглавия по философия, две пособия по аритметика и едно по геометрия. Неговата лична сбирка от книги включва също така и пет биографични сбор-

¹⁰⁴ НБКМ, Ор. отд., Ор 1207: препис на „Şerhü'l-Mesabih“, съдържащ приписка за вакфиране от „Фикхи Хаджи Ебубекир, мюфтия на София“ и негов печат, датиран 1166/1752–1753 г., вж. Kenderova, Catalogue of Arabic Manuscripts, 155–156 (№ 93).

ника и поне две енциклопедии на науките. Това показва, че Ебубекир ефенди далеч не е ограничавал своя контакт с книгата в рамките на конкретните си професионални потребности, но вероятно е отделял време да разширява своя познавателен кръгзор и обща начетеност или поне е имал такова намерение.

Сред неговите книги се срещат две копия на съчинението „Щедър дар от най-милостивия“ („Feyzü'l-erham“), коментар от османския автор Ибрахим Сакъзи (написан през 1134/1772 г.) върху трактата на Али ал-Кари (поч. 1605) „Най-великите избраници“ („Hizbü'l-'azam“), посветен на въпроси, отнасящи се до мюсюлманските молитви (Приложение 11, № 80 и 85)¹⁰⁵. Оказва се, че Ебубекир ефенди е притежавал екземпляри на съчинение, написано само пет години преди неговата смърт. Имайки предвид, че тук става дума изключително за ръкописи и за ръкописни копия, все пак наистина е впечатляващо наличието на толкова „актуално“ произведение в библиотеката на софийския мюфтия.

Ебубекир ефенди, изглежда, е следял не само по-новите заглавия от османските автори през XVIII в., но е проявявал подчертан интерес и към местни автори. Списъкът на вакфираните от него книги съдържа сборник с трактати, написани от Кешфи ефенди (поч. 1747), който, както вече споменах, бил изявен османски автор от близкия град Самоков (Приложение 11, № 85)¹⁰⁶. Ебубекир ефенди е притежавал също така и препис на коментар, посветен на ислямската догматика, написан от друг местен автор – Бали ефенди (поч.

¹⁰⁵ Срвн. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, ed. Fehmi Edhem Karatay, V. 3, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966, p. 294 (№ 5590).

¹⁰⁶ Вж. Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 90–94.

1553)¹⁰⁷, известен представител на ордена Халветия, живял в София през XVI в.¹⁰⁸ (Приложение 11, № 120)

Ебубекир ефенди е притежавал и екземпляри от изданията на Ибрахим Мютеферика: арабско-турският речник на Ванкулу (Приложение 7, № 118) и персийско-турският речник, известен под името „Ферхенг-и Шуури“ (Приложение 11, № 119), както и „Историческият календар“ („Takvim Tarihi“) на Кятиб Челеби (Приложение 11, № 102)¹⁰⁹.

Таблица 16.

Тематика на книгите, вакфирани от Ебубекир ефенди, София (1777)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (накли)	Коран	1
	Екзегетика	6
	Хадиси и източници	17
	Ислямско право и източници	46
	Ислямска догматика, богословие, етика и биография на пророка Мохамед	18
	Ислямска проповед и молитви	5
	Общо	93

¹⁰⁷ За други преписи на съчинения на Бали ефенди, които също били съхранявани в османски библиотеки в българските земи, вж. Стоянка Кендерова, Преписи, свързани с името на Шейх Бали ефенди и съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. – Годишник на Висшия ислямски институт, 2, 2010, 249–258.

¹⁰⁸ За Бали ефенди вж. Калицин, Мутафова, Исторически реалии за халветийския шейх Бали ефенди.

¹⁰⁹ Вж. Събев, Първото османско пътешествие, 167–171, 200–201, 207–208.

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Рационални (акли)	Арабски синтаксис	10
	Речници, лексикография	6
	Реторика	3
	Логика	10
	Диалектика	6
	Философия/метафизика	3
	Астрономия	3
	Математика	3
	Общо	44
Незадължителни	История	3
	География	1
	Биографии	5
	Енциклопедии	3
	Художествена литература	2
	Ислямски мистицизъм	4
	Общо	18
	Неуточнени	4
Общо		159

Както беше посочено по-горе, според условията на акта за дарение на книгите, самият благодетел Ебубекир ефенди е следвало

да бъде назначен за мютевелия и за библиотекар на новооснованата обществена библиотека. В същото време обаче мюфтията поставя и условия, съгласно които други представители на улемата в София могат да ползват книги от тази библиотека само когато самият той е приключил с тяхното четене и ползване, а съчиненията по шериатско право и сборниците с фетви на турски и на арабски език можело да се дават на заемащите длъжността мюфтия на София едва след смъртта му¹¹⁰. Това доста интересно условие показва, че макар и да предоставя книгите си за обществено ползване, Ебубекир ефенди запазва на практика своя контрол над тях: първо, като определя себе си за мютевелия и библиотекар, и второ, като ограничава в известна степен достъпа на други лица до тях. С други думи, основаната от Ебубекир ефенди обществена библиотека имала по-скоро полуобществен, респ. получен статут, поне докато бил жив.

* * *

Особеният статут на библиотеката на Ебубекир ефенди илюстрира значението и ролята на книгата в ежедневието на образованите мюсюлмани, в което са били прилагани специфични формули за съгласуване на лични и обществени интереси и нужди. Подобна „вариация“ на мюсюлманската благотворителност, която по ка-

¹¹⁰ НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 39а („*Madam ki kendüm labis-i libas-ı hayat olam kendim müteveli ve hafız-ı kütüb olub hukuk-ı vakfa mürat idüb kütüb-i mevkufeyi kendüm mütal’a ve tetebbu’ eylediğimden sonra medine-i mez-burede mevcud ‘ulema efendiler dahi mütal’a ve tedris ve t’alim ve istiktab ü istinsah ve mukabele için taleb ider olduklarında yedlerinden li’eclü’l-istisak tezkeri alub matlubları olan kitablari verem hususuyla kütüb-i mevkufe-i fennden kütüb-i fıkhıyye ve Türki ve ‘Arabi fetvalar medine-i mezburede fevtimden sonra me’zun bi’l-ifta olan efendilere li-eclü’l-isti’mal verile.*“).

нон е изисквала пълен отказ от частни права на собственост върху вакфирани имоти, приходи и вещи (а Ебубекир ефенди си „запазва“ изключителни права на частно ползване върху някои от вакфираните от него книги), изглежда е била възможна при основаване именно на подобен тип библиотека – самостоятелна и необвързана формално с медресе или джамия. В много отношения самостоятелният статут е предполагал по-голяма гъвкавост – специфични условия за ползване на книгите (случаят с библиотеката на Ебубекир ефенди в София), както и мобилност (случаят с библиотеката на Софу Хасан ага, пренесена от Белград във Видин).

Този статут не винаги е предполагал и наличие на специално построени сграда или помещение. За разлика от библиотеката на Хаджи Али ага в Търново, книжните колекции на Софу Хасан ага и на тримата софийски мюфтии не са имали собствен подслон или поне в наличната документация не се споменава за такъв. Най-вероятно те били съхранявани в подходящи за целта налични сгради или помещения, но прати липсата на собствена сграда се е случвало местоположението им да бъде сменяно. Това е свързано основно с проявилата се през XIX в. тенденция за събиране в една сграда на повечето или всички съществуващи в дадено селище вакфирани книжни сбирки и формирането на големи „градски“ библиотеки с окрупнен фонд – тема, която ще разгледам по-подробно в следващата глава.

ПЕТА ГЛАВА

В ХРАМА НА КНИГАТА ОРИЕНТАЛСКАТА КНИЖНИНА В БИБЛИОТЕКИТЕ

Привличайки неизползвани в предходните изследвания извори, в настоящата монография представих нови данни за библиотеки на Хаджи Осман ага, Сейид Йомер ага и Хафъз Исмаил ага в Пловдив, Шериф Халил паша в Шумен, Хаджи Бешир ага в Свищов, Хаджи Али ага в Търново, Сатуризаде Хаджи Мустафа ага в Силистра, Мирза Мехмед Саид паша в Русе, мюфтиите Мустафа ефенди, Мехмед ефенди и Ебубекир ефенди в София, султан Ахмед II във Видин; за библиотеката в джамията „Ибрахим паша“ в Разград, „плевенската библиотека“, както и книжни сбирки в някои дервишки обители.

Същевременно, все още липсват сведения от документален характер за посочените от Перемеджи библиотеки в Пловдив (на Мурад II и Исфендияроглу Исмаил бей), Стара Загора (Хамза бей), Никопол, Варна и Провадия.

Според известните засега архивни и наративни източници в българските земи са били разкрити и са функционирали с различна продължителност ок. 40 османски обществени библиотеки или колекции, близо една трета от тях със собствени персонал или сграда (вж. Таблица 17). Може да се предположи обаче, че в действителност те са били повече, тъй като, както отбелязва Осман Нури Перемеджи, във всеки по-голям (şehir) и по-малък град (kasaba) с

медресе, че дори и по селата е имало сбирки с ценни книги¹ – твърдение, което се потвърждава от изследванията на А. Стоилова и З. Иванова за книжните сбирки в смолянските села Елховец и Чепинци.

Таблица 17.
Османски обществени библиотеки в България, XV–XIX в.

Година на основаване	Селище	Основател	Към друга сграда или самостоятелна	Приобщени библиотеки (колекции)	Библиотекари
1444–1445	Пловдив	Шехабеддин паша	Джамия и медресе		
1491–1492	Ямбол	Ноктаджъзаде Шейх Мехмед	Джамия		
Преди 1530	София	Хаджи Мехмед	Месджид на Мухиддин		
1547	София	Софу Мехмед паша	Джамия и медресе		1
XVI век (?)	с. Свещари	Текето „Демир баба“	Теке		
Между 1617–1831	Разград		Джамията „Ибрахим паша“ с дерсие		1
Преди 1660	Кюстендил	Мурад челеби Кюстендили Гурушчузаде Хаджи Ахмед ага	„Старото“ медресе		

¹ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, 191; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, 276.

Година на основаване	Селище	Основател	Към друга сграда или самостоятелна	Приобщени библиотеки (колекции)	Библиотекари
1691–1695	Видин	Султан Ахмед II	Джамия с дерсие		
XVII в. (?)	Пловдив	Мурад II	Джамия с дерсие		
XVIII в. (?)	Плевен	Михалоглу Али бей	Джамия с дерсие и медресе		
1719–1722	Видин	Кара Мехмед паша	Самостоятелна		
1728	Видин	Софу Хасан ага	Самостоятелна		1
1741	Свищов	Хаджи Бешир ага	Медресе		1
1744	Шумен	Шериф Халил паша	Джамия и медресе		2
Преди 1747	Самоков	Кешфи ефенди	Медресе		
1751	Пловдив	Хаджи Осман ага	Медресе		
Преди 1752	Кюстендил	Моллазаде Хасан ефенди	„Новото“ медресе		
1761–1762 1785–1786 ?	Силистра	Сатуризаде Хаджи Мустафа ага Сатуризаде Хаджи Ибрахим	Медресе		
1763	Търново	Хаджи Али ага	Самостоятелна		1–2
Преди 1777	София	Мустафа ефенди и Мехмед ефенди	Самостоятелна		1

Година на основаване	Селище	Основател	Към друга сграда или самостоятелна	Приобщени библиотеки (колекции)	Библиотекари
1777	София	Хаджи Ебубекир ефенди	Самостоятелна		1
1779	Пловдив	Сейид Йомер ага	Медресе		1
1784	Пловдив	Хафъз Исмаил ага	Медресе		
1802–1803 1837	Видин	Осман Пазвантоглу	Джамия и медресе (?) „общоградска“	Йомер ага Ибрахим Махир ефенди Селяхаддин баба Рукие хатун Идрис паша Ариф ефенди и др.	1
1806	Видин	Осман Пазвантоглу	Теке „Селяхаддин баба“		
1829–1842	Самоков	Хаджи Сюлейман ефенди	Самостоятелна		
1829–1842	Самоков	„Обща библиотека“	Самостоятелна	Кешфи ефенди	
1838	Русе		Теке „Шазилия“		
1839	Русе	Мирза Мехмед Саид паша	Джамия и медресе		1
Преди 1840	Русе	Гюмрюкчю Хаджи Мехмед ага	Джамия		

Година на основаване	Селище	Основател	Към друга сграда или самостоятелна	Приобщени библиотеки (колекции)	Библиотекари
1841–1842	Самоков	Мехмед Хюсред паша	Самостоятелна „общоградска“	Кешфи ефенди Хаджи Сюлейман ефенди „Обща библиотека“	
1854–1855	Кюстендил	Моллазаде Мехмед ага	Самостоятелна, при джамията „Фатих“ „общоградска“	„Старото“ медресе „Новото“ медресе	Писар (кятиб)
XIX век	София	„Софийска библиотека“	Самостоятелна, при джамията „Баня баши“ (Сейфуллах ефенди) с дерсие „общоградска“	Софу Мехмед паша Мустафа ефенди и Мехмед ефенди Хаджи Ебу-бекир ефенди	
XIX в. (?)	Търново	Фируз бей	Джамия с дерсие		
XIX в. (?)	Провадия	?	„Махкеме джамия“		
?	София	Махмуд паша	Джамия и медресе (1444–1456)		
?	Шумен	Яхя бей ?	Медресе при джамията „Солук Синан“ (XVII в.)		
?	Стара Загора	Хамза бей	Джамия и мектеб		

Година на основаване	Селище	Основател	Към друга сграда или самостоятелна	Приобщени библиотеки (колекции)	Библиотекари
?	Пловдив	Исфендияроглу Исмаил бей	Джамия и мектеб		
?	Никопол	?	?		
?	Варна	?	?		
?	с. Елховец, Смолянско		Медресе		
?	с. Чепинци, Смолянско		„Паша“ медресе		

Най-много библиотеки в българските земи са разкрити през XVIII в., основно при медресета. Това е свързано и с по-големия брой учебни заведения от този тип, основани през същия век². От друга страна, наблюдаваното през това столетие активизиране на библиотечното дело е общоосмански феномен³. Той е пряко следствие от характерния за османския XVIII в. повишен интерес към познанието, науките и книгите, който се проявява съвсем отчетливо през т.нар. *Епоха на лалетата* (1718–1730) и който се запазва и след това. Неслучайно именно през тази епоха в Истанбул е разкрита и първата печатница за книги на османотурски език (1726–1727), която поставя началото на формирането на османска печатна култура⁴.

² Вж. Събев, Османски училища, 71–73.

³ Вж. İsmail E. Erünsal, The Expansion and Reorganization of the Ottoman Library System: 1754–1839. – *Bellefen*, LXII/235, 1998, 831–849.

⁴ Вж. Събев, Първото османско пътешествие.

Както отбелязва М. Стайнова, библиотеките при медресетата са изобщо най-разпространеният вид⁵. От таблицата също се вижда, че библиотечните сбирки при медресета са били най-много (13–14). Според проучванията ни, османските медресета в България са наброявали близо 150⁶ и следователно за близо 10 % от тях има сведения, че са притежавали сбирки с книги или че към тях е имало и специално обособени библиотеки. Шест библиотеки са били при джамии, в които са се провеждали учебни курсове. Имало е поне девет самостоятелни библиотеки, като през XIX в. четири от тях придобиват „общоградски“ статут.

1. Големите „градски“ библиотеки и книжнината в тях

Каталозите (списъците на книги) на османски библиотеки в България, основно от XVIII в. – на Софу Хасан ага във Видин (113 тома), Шериф Халил паша в Шумен (222 т.) и Ебубекир ефенди в София (173 т.), Хаджи Бешир ага в Свищов (98 тома), Хаджи Осман ага в Пловдив (92 тома) дават представа за обичайния за тогавашните провинциални османски библиотеки размер на фондовете им. Според данните за библиотеките на Гази Иса бей в Скопие (1469)⁷, Шейх Садреддин в Коня (1274)⁸; Кешфи ефенди (поч. 1747) в Самоков⁹, на кадията Махмуд (1559) и на Хаджи Халил ефенди в Кайсери (1754)¹⁰, на Абдуллах ефенди Кантамири от 1774 г. и на Мехмед

⁵ Стайнова, Османските библиотеки, с. 29.

⁶ Вж. Събев, Османски училища, 221–268.

⁷ Елезовић, Турски споменици у Скопљу, 45–84.

⁸ Altuğ, Sadreddin Konevî Kütüphanesindeki Kitaplar, p. 567.

⁹ Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, с. 104.

¹⁰ Mehmet Çayırdağ, Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emini Hacı Halil Efendi Kütüphanesi. – Vakıflar Dergisi, 20, 1988, 265–288.

Рази Велиходжич (поч. 1785) в Сараево¹¹, приблизителният брой на книгите варира между 100 и 300 тома. Изключение са някои по-малки провинциални библиотеки от XV–XVI в.: на Ноктаджъзаде Шейх Мехмед в Одрин и Ямбол (897/1491–1492) – съответно 39 и 15 книги; Исхак бей, бащата на споменатия Гази Иса бей, при медресето му в Скопие (1445) – според вакъфнамето са дарени 23 книги¹²; на Хаджи Мехмед, син на Синанеддин, в София (преди 1530 г.) – осем книги. На другия полюс е библиотеката на Мехмед II в комплекса от джамия, осем медресета, мектеб, болница и имарет в Истанбул (1463–1470), за която султанът вакфирал 839 тома книги¹³. Според изготвения през 968/1560–1561 г. каталог в нея вече имало 1770 тома¹⁴. За сравнение, според каталога на библиотеката на основания през XIII в. Парижки университет (Сорбоната), изготвен през 1338 г. (т.е. преди масовото въвеждане на книгопечатането), в нея са се съхранявали приблизително същият брой ръкописи – 1722¹⁵, докато най-голямата английска университетска библиотека – „Бодлеана“ в Оксфорд, е имала първоначално две хил. тома (през 1602 г.), а в края на XVII в. – 25 хил. тома¹⁶. Този впечатляващ фонд бил натрупан, разбира се, благодарение и на книгопечатането.

По-богати фондове имали някои османски библиотеки, основани през XVIII в. – на Хаджи Бешир ага в Истанбул (близо до Високата порта, 1745) с 676 тома (през 1784 г.)¹⁷, и на Юсуф ага в Коня

¹¹ Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 108–109.

¹² Елезовић, Турски споменици у Скопљу, 22–23; при по-късно преброяване книгите били вече 331, вж. Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 383.

¹³ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 110.

¹⁴ Ibidem, 420–421.

¹⁵ Кирова, История на библиотеките, с. 72.

¹⁶ Пак там, 89–90.

¹⁷ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 195.

(1794), чийто първоначален фонд е съдържал 904 тома¹⁸. До завладяването на Константинопол през 1453 г. фондът на османските обществени библиотеки, с някои изключения, не е превишавал сто тома. През следващите векове, с натрупването на повече книжнина, фондовете също нарастват, като към края на XVIII и през XIX в. в по-големите библиотеки е имало над хиляда тома книги¹⁹ (вж. Таблица 18).

Таблица 18.

Фонд на османските библиотеки, XV–XIX в.

№	Библиотека/основател	Място	Основана	Каталог	Томове
1	Исхак бей	Скопие	1445	1445	23
2	Гази Иса бей	Скопие	1469	1469	212
3	Султан Мехмед II	Истанбул	1470	1472–1473	839
				1560–1561	1770
				кр. на XVIII в.	1625
4	Шейх Садреддин	Коня	1274	1476	162
				1500	168
				1584	151
5	Ноктаджъзаде Шейх Мехмед	Одрин	1491–1492	1568–1569	39
6	Ноктаджъзаде Шейх Мехмед	Ямбол	1491–1492	1566–1569	15
7	Хаджи Мехмед	София	Преди 1530	1530	8

¹⁸ Müjgan Cunbur, Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi. – Tarih Araştırmaları Dergisi, 1/1, 1963, 203–218.

¹⁹ Toderini, Türklerin Yazılı Kültürü, p. 144, 154–159, p. 170, 181–183, p. 195, 212–240; Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, 383–385.

№	Библиотека/основател	Място	Основана	Каталог	Томове
8	Кадията Махмуд	Кайсери	1559	1559	261
9	Софу Хасан ага	Видин	1728	1728	113
10	Шериф Халил паша	Шумен	1744	1744–1745	222
11	Хаджи Бешир ага	Свищов	1745	1745	98
12	Хаджи Бешир ага	Истанбул	1745	1784	676
				1885	679
13	Кешфи ефенди	Самоков	Преди 1747	1835–1842	189
14	Хаджи Осман ага	Пловдив	1751	1751	92
15	Хаджи Халил ефенди	Кайсери	1754	1754	318
16	Абдуллах ефенди Кантамири	Сараево	1774	1774	136
17	Ебубекир ефенди	София	1777	1777	173
18	Юсуф ага	Коня	1794	1794	904
19	Рагъб паша	Истанбул	1763	кр. на XVIII в.	1173
20	Султан Ахмед III в „Топкапъ“	Истанбул	1719	кр. на XVIII в.	965
21	Мустафа паша	?	?	1814–1815	230
22	Абдуллах ага	Истанбул	1823	1823	495
23	Хаджи Сюлейман ефенди	Самоков	Преди 1829	1829–1842	473
24	„Обща библиотека“	Самоков	Преди 1835	1835–1842	508
25	Осман Пазвантоглу	Видин	1802–1803	1837	2390
26	Фейзуллах ефенди	Истанбул	1700	1855	2189
27	Мехмед Хюсрев паша	Самоков	1842	1879	2485

№	Библиотека/основател	Място	Основана	Каталог	Томове
28	Чорлулу Али паша	Истанбул	1708	1885	447
29	Султан Махмуд I (в джамията „Св. София)	Истанбул	1740	кр. на XVIII в.	1527
				1886	4906
30	Велиеддин ефенди	Истанбул	1761	1886	3484
31	Лала Исмаил еф. (прис. към 30)	Истанбул	1784	кр. на XIX в.	764
32	Атъф Мустафа ефенди	Истанбул	1741	1888	1238
33	Ашир ефенди (прис. към 32)	Истанбул	1748	1888	476
34	Мехмед Хафид еф. (прис. към 32)	Истанбул	1806	1888	501
35	Кьопрюлю Мехмед паша	Истанбул	1678	кр. на XIX в.	1635
36	Фазъл Ахмед паша (прис. към 35)	Истанбул	1756	кр. на XIX в.	392
37	Мехмед Асъм бей (прис. към 35)	Истанбул	1832	кр. на XIX в.	749
38	Султан Ахмед III при „Новата“ джамия (Yeni Cami)	Истанбул	1724	кр. на XIX в.	1206
39	Турхан Хатидже султан (прис. към 38)	Истанбул	1712	кр. на XIX в.	338
40	Султан Осман III („Нуруосмание“)	Истанбул	1755	кр. на XVIII в.	1693
				кр. на XIX в.	5060
41	Султан Абдулхамид I („Хамидие“)	Истанбул	1780	кр. на XVIII в.	1604
				кр. на XIX в.	1502

За сравнение, според каталози от 1794 и 1830 г. в библиотеката при Пловдивското елинско училище е имало съответно 101 и

421 тома книги, преимуществено печатни²⁰. В каталога от 1791 г. на библиотеката на манастира в Хорезу (Хурези), основана от влашкия управител Константин Брънковяну (1654–1714) през 1708 г., са вписани 382 печатни книги и 46 ръкописа²¹. „Според дописка от 1876 г. в списвания на български език протестантски в-к „Зорница“, в библиотеката на американския Робърт колеж (основан 1863 г.) в Истанбул са се съхранявали 6 хил. тома²². Същевременно в библиотеките в Западна Европа е имало десетки пъти повече книги (в някои броят им достигал 80 хил. тома и над 100 хил. заглавия)²³, главно печатни, заради развитото книгопечатане и достъпната им цена. Тодерини отбелязва, че в османските обществени библиотеки е имало основно ръкописи, на чиято цена можело да се купят „30 или 60 пъти“ повече печатни книги²⁴. Делът на печатните книги в османските обществени библиотеки става по-голям едва към края на XIX в. Закупуването на печатни книги от библиотеките се стимулира и от османските власти. Според съхраняван в НБКМ доклад от 15 джемазиеввел 1241/26 декември 1825 г. на валията на Алепо Мехмед Вахид паша (1824–1826), в Алепо били изпратени 10 екземпляра от отпечатания в Истанбул турски превод на коментара (*шерх*) към съчинение по ислямско право („*Siyer-i Kebir*“ от ханифитския правовед Мохамед Шайбани), предназначени за библиотеките в провинцията, ако има такива, а в случай, че няма – за съдилищата, където

²⁰ Вж. Надя Данова, Каталозите на библиотеката на Пловдивското елинско училище. – В: Историята на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Ани Гергова, съст. и ред. Красимира Даскалова, София: Изд. „ЛИК“, 2002, с. 174, 176.

²¹ Вж. Ion Ionașcu, Contribuții la istoricul mănăstirii Hurez: după documente inedite din arhiva Eforiei Spitalelor Civile. – *Arhivele Olteniei*, XIV/79–82, 1935, 341–342.

²² Стоян Райчевски, Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г., София: ИК „Български бестселър“, 2003, с. 152.

²³ Burke, Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi, 68–70; Arnold, Libraries in the Seventeenth Century, p. 45.

²⁴ Toderini, Türklerin Yazılı Kültürü, p. 144.

местните мюфтии да отговарят за съхранението им. Осем екземпляра били разпределени за библиотеки и съдилища в Алепо, Килис и Антакия, а останалите два били оставени на съхранение при валията, за да бъдат дадени при нужда и поискване²⁵. През ноември 1856 г. до мютевелиите на вакъфски библиотеки в Истанбул и в провинциите били изпратени 50 бр. каталози на книгите, отпечатани в държавната печатница (*tab'hane-i 'amire*) и обявени на търг, за да закупят евентуално по един екземпляр²⁶. А според документ от 1862 г., било взето решение да се изпратят „необходимият брой“ (*nesaih-i mukteziye*) книги „по науки и учебни дисциплини“ (*'ulum ve fünun*), отпечатани в държавната печатница, които да се сложат в библиотеката, разкрита през 1244/1828–1829 г. от султан Махмуд II (1808–1839) при джамията „Св. София“ в Никозия, Кипър²⁷.

Освен с печатни книги книжният фонд на библиотеките се е обогатявал и с нови дарения или инкорпориране на други колекции. Ако към 1745 г. библиотеката при медресето на Томбул джамия в Шумен е имала едва 222 тома книги, преимуществено ръкописи, то броят на пренесените през 1993 г. за временно съхранение в Ориенталския отдел на НБКМ ръкописи е около 800, а на печатните книги – ок. 1500–1600. Сред тези книги обаче се намират и такива, дарени за медресето при шуменската джамия „Солук Синан“²⁸.

В сравнение с предходните столетия, основаните през XIX в. библиотеки в България имат по-голям фонд, в голяма степен фор-

²⁵ НБКМ, Оп. отд., ф. 287 А (Алепо), а. е. 36.

²⁶ BOA, Sadaret: A.MKT.NZD, Dosya 200, Gömlek 1.

²⁷ BOA, Sadaret: A.MKT.MHM, Dosya 240, Gömlek 13.

²⁸ Вж. Из сбирките на османските библиотеки, 15–17; Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, с. 122, 124, 142–143.

миран чрез сливане и окрупняване на няколко съществуващи по-малки обществени библиотечни фондове и частни колекции (често на членове на фамилията на основателите им), както и заради развитието на османското книгопечатане и съответно значително увеличената през този век печатна продукция.

„Библиотеката на София“ (първата половина на XIX в.)

Въз основа на съхранявани в НБКМ ръкописи, носещи печат с легенда „вакфиран за софийската библиотека“, М. Стайнова допуска, че в София е съществувала „вероятно самостоятелна вакъфска библиотека“. Тя хронологизира нейното основаване към края на XVIII в., без да има възможност да уточни нейния основател и местонахождение²⁹. В статията за турските библиотеки на Балканите от османската епоха Дж. Чулпан включва две обществени османски библиотеки в София – библиотеката на Сейфуллах ефенди, по данни от доклада на Ахмед Ариф Хикмет от 1840–1841 г., и една библиотека без посочено име или основател, по съчинението на Перемеджи³⁰. В случая обаче вероятно става дума за една и съща библиотека.

В инспекционния си доклад Ахмед Ариф Хикмет отбелязва, че на 29 рабиюлеввел 1257/21 май 1841 г. посетил джамията на Сейфуллах ефенди (известна също като „Баня баши“), след това гробницата (*тюрбе*) му извън джамията, както и библиотеката „прилепена към джамията“ (*camî' ittisalinde*). Най-хубавите книги в нея би-

²⁹ Стайнова, Османските библиотеки, 103–115 (по-специално с. 114).

³⁰ Çulpan, *Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri*, p. 421.

ли „на Софу Мехмед паша“³¹. В опис на вакъфските обекти в София, изготвен през 1318/1902 г. от Али Феррух ефенди, назначен от Османската държава за член на смесена българо-турска комисия, се споменава дюкян към вакъфа на Сейфуллах ефенди, който се намирал „пред библиотеката на Баня джамия“³². От използваните в двата извора изрази може да се заключи, че библиотеката не е била в самата джамия, както при джамията „Ибрахим паша“ в Разград, например, а самостоятелна сграда (пристройка), прилепена към джамията „Баня баши“. Може да се допусне, че книжният фонд се е помещавал в каменната пристройка към югозападната фасада на джамията, която съществува и днес. Пристройката е с три преходни помещения (и съответно трикуполна). На фасадата ѝ има два реда прозорци (по три на ред), като долните са големи и правоъгълни, а горните по-малки и кръгли, което е било достатъчно за осигуряване на необходимата вентилация в помещенията (ил. 14, вдясно). От снимки на джамията, направени скоро след Освобождението, както и от акварелната рисунка на австрийския художник Йозеф Обербауер, се вижда, че пред въпросната пристройка е имало редица от паянтови сгради (ил. 14, вляво), най-вероятно дюкяни (за каквито се споменава в доклада на Али Феррух ефенди), които в началото на XX в. са премахнати и оттогава джамията и каменната пристройка съществуват в днешния им вид.

Има сведения обаче, че пристройката е била използвана за ритуално измиване преди молитва (някога в нея е имало и чеш-

³¹ Aydın, Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği, p. 164 („*Fi 29 Rebiülevvel sene 57, Cum'a, Seyfullah Efendi Cami'i'nde, ba'dehu haricde türbesi ziyaret olundu ... ve cami' ittisalinde kütüphanesi temaşa olundu ... Seyfullah Efendi Cami'i'nde bir kütüphane vardır. Bu kitapların nefiseleri, Sofu Mehmed Paşa'nındır.*“).

³² Mehmet İpşirli, Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları). – *Belle-ten*, LIII/207–208, 1989, p. 698.

ми)³³. Възможно е да е била гробницата, за която споменава Ахмед Ариф Хикмет. Подобни гробници, самостоятелно стоящи или прилепени към джамиите, са строени, за да бъдат погребани в тях инициаторите за строежа им³⁴. Може да е била използвана и за нуждите на мектеба и дерсието към джамията. С оглед на това не бива да се изключва вероятността библиотеката да се е помещавала и в отделна сграда в съседство с джамията, която впоследствие е била разрушена.

Ил. 14. Джамията „Баня баши“ в София, детайл от рисунка на Йозеф Обербауер от края на XIX в. (вляво) и снимка от началото на XX в. (вдясно).

³³ По данни от проф. дн Любомир Миков.

³⁴ Вж. Любомир Миков, Джамии и месджиди в България (интериор, екстериор, декорация), София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017, 81–83.

Макар М. Стайнова да допуска, че библиотеката при джамията „Баня баши“ датира от времето на построяването на мюсюлманския храм³⁵, със сигурност може да се твърди, че самата библиотека е основана по-късно от датата на строежа на джамията (974/1566–1567 г.)³⁶. В подробен регистър за Софийски санджак от 60-те години на XVI в., съхраняван в Османския архив в Истанбул, е описан вакъфът на джамията и първоначалното училище (*мектеб*) на Мевляна Сейфуллах ефенди, като сред посочените служители няма библиотекар³⁷. Според османски документи от периода 1833–1848 г. в джамията се е провеждал учебен курс (*дерсие*) под ръководството на назначен мюдерис³⁸. Възможно е първоначалното ядро на бъдещата по-голяма колекция книги да се е формирало именно заради този курс.

Разполагаме и с още едно споменаване на тази библиотека. В препис на съчинение по ислямско право, съхраняван в Ориенталския отдел на НБКМ, се съдържа недатирана приписка на арабски език, според която ръкописът е вакфиран в София от мюфтията на града Шейх Мустафа за „библиотеката Баня баши“³⁹. Тъй като края на кодекса липсва, не е възможно да се установи годината, в която е завършен преписът и след която датира въпросната приписка. Може да се допусне, макар и с голяма степен на условност, че имената, които се срещат в изворите под различна форма като „Мустафа ефенди“, „Шаши (?) Мустафа ефенди“, „Мустафа, син на Мехмед“ и „Шейх Мустафа“ и с които са назовани все лица, заемали

³⁵ Стайнова, Османските библиотеки, с. 105.

³⁶ Вж. Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, V. 4, p. 98 (№ 2306).

³⁷ ВОА, Tapu Tahrir Defteri 409, p. 603.

³⁸ Вж. Орлин Събев, Османски училища, с. 229 (№ 45).

³⁹ НБКМ, Ор. отд., Ор 2091, л. IIIa; Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки, с. 120.

поста на софийски мюфтия неизвестно кога, се отнасят всъщност за едно и също лице.

От друга страна, както посочих в предходната глава, през XVIII в. две колекции от вакфирани книги в София – едната на мюфтиите Мустафа ефенди и Мехмед ефенди, а другата на мюфтията Ебубекир ефенди, са имали едни и същи мютевелии и библиотекари, което свидетелства поне за неформално сливане или е било предпоставка за сливане на фондовете на две обществени османски библиотеки. Ако се допусне, че първата колекция също е резултат от сливане на две колекции, тогава в крайна сметка изглежда става дума за сливане на три отделни колекции от книги, вакфирани от софийски мюфтии. Вероятно не е случаен и фактът, че доста от ориенталските ръкописи в НБКМ, произхождащи от София, са дарени също от мюфтии (Абдуррахман⁴⁰) или кадии (Хаджи Абдулфеттах, бивш кадия на Белград⁴¹ и кадия на Сараево⁴², и Хаджи Мехмед Зихни, бивш кадия на Ерзурум и на София⁴³). Възможно е тези ръкописи да са били вакфирани за библиотеката (или библиотеките) на техните колеги.

Нещо повече, всички тези вакфирани колекции и отделни книги вероятно са формирали фонда на т.нар. „библиотека на София“ (kütübhanе-i Sofya), която се споменава в редица надписи за дарение на ръкописи, както и вакъфски печати, най-ранните от които са

⁴⁰ Стайнова, Османските библиотеки, с. 108 (Ор 165, приписка за вакфиране от 1217/1801–1802г.).

⁴¹ Пак там, с. 108 (Ор 1479, приписка за вакфиране от 1211/1796–1797 г.). Според Стайнова в приписката се посочва, че бившият кадия на Бел-град Хаджи Абдулфеттах е вакфирал книгата за „библиотеката на София“, но в нея е посочено, че бившият кадия е вакфирал книгата „в град София“, без да се споменава думата „библиотека“ (Ор 1479, л. 16).

⁴² Пак там, 108–109 (Ор 692 и Ор 1230, с приписки за вакфиране от 1218/1803–1804 г.).

⁴³ Пак там, с. 110 (Ор 2674, с недатирана приписка за вакфиране).

от първата половина на XIX в.⁴⁴ Както установява Анка Стоилова, сред запазените книги от тази библиотека най-много са подарените от споменатите Абдулфеттах (кадия на Сараево) и софийския мюфтия Мустафа, син на Мехмед⁴⁵.

Ако се приеме за достоверно сведението на Перемеджи, цитирано от Чулпан, за наличието само на една библиотека в София, може да се допусне, че през първата половина на XIX в. в пристройка към джамията „Баня баши“ е била основана библиотека, в която са били събрани на едно място наличните сбирки от книги, дарени от софийските мюфтии Мехмед ефенди, Мустафа ефенди и Ебубекир ефенди, както и книгите от вакъфската библиотека на Софу Мехмед паша и в месджида на Хаджи Мехмед, син на Синанеддин, за които стана дума в трета глава. Може би не е случайно, че в надписите и печатите за вакфиране на книги през XIX в. се посочва „библиотеката на София“ в смисъла на единствената библиотека в града, т.е. нещо като градската османска библиотека на София.

За разлика от други обществени османски библиотеки в българските земи или изобщо в пределите на Османската империя⁴⁶, засега не е открит каталог на книгите, съхранявани в някоя от обще-

⁴⁴ Ор 3549 – препис на „Гюлистан“ на Саади, съдържа приписка за вакфиране от Мустафа ага, мютеселим на София, датирана 1242/1826–1827 г. (л. 1а), както и приписка (л. 2б), че е „от вакъфа на библиотеката на София“ („*an vakf-ı kütübhane-i Sofya*“); Стайнова, Османските библиотеки, 106–108 (Ор 645, Ор 736, Ор 1005 – вакфирана през 1272/1856 г., Ор 1259 – вакфирана през 1260/1844–1845 г.). Също вж. Из сбирките на османските библиотеки, с. 111 (№ 55 – Ор 1259, л. 1б); Стоилова, Арабските ръкописи, с. 319 (Ор 2616), 332 (Ор 986), 385.

⁴⁵ Анка Стоилова, София в приписки от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – В: Многообразие в единството, 2014 (София 135 години столица на България), 28–29; достъпно в интернет: <http://www.tksi.org/SUB/papers/2014/4-Stoilova-2-red-PDF-G1.pdf> (18.02.2016).

⁴⁶ За по-обща информация за ръкописни и печатни каталози на османски библиотеки вж. Nimet Bayraktar, *Yazma ve Basma Kütüphanesi Fihristleri*. – *Türk Dünyası Araştırmaları*, 21, 1982, 127–159.

ствените османски библиотеки в София, с изключение на описа от 1550 г. на книгите в библиотеката на Софу Мехмед паша, който за съжаление не е оцелял, и на книгите, вакфирани от Ебубекир ефенди през 1777 г.

Библиотеката на Мехмед Хюсрев паша в Самоков (1842)

Окрупняване на фондове има и в библиотеката на валията на Босна Мехмед Хюсрев паша, разкрита в родния му град Самоков (1258/1842). В нея се сливат библиотеки и сбирки с книги към самоковски медресета и джамии като библиотеката към месджида на Емин ага (вуйчо на Хюсрев паша), библиотеката на Хаджи Сюлейман ефенди (прадядо на Хюсрев паша), както и библиотеката на местния османски автор Кешфи ефенди, вероятно към медресето, известно с неговото име⁴⁷. По подобие на случая в София, две паралелно съществуващи в периода 1829–1842 г. вакъфски библиотеки – на Хаджи Сюлейман ефенди и т.нар. „обща библиотека“ (чийто фонд включва личните сбирки на самоковски жители, както и книгите от библиотеката на Кешфи ефенди), са имали един и същ библиотекар – Ахмед ефенди, след което били инкорпорирани във фонда на библиотеката на Мехмед Хюсрев паша⁴⁸. Преди това двете предходни самоковски библиотеки са имали по ок. 500 тома, като едната от тях вече е съдържала библиотеката на Кешфи ефенди⁴⁹. По размер на фондовете им те са съпоставими с някои по-големи библиотеки в Истанбул като тези на Чорлулу Али паша (1708) и на Хаджи Бешир ага (1745), според публикуваните през 1885 г.

⁴⁷ Стайнова, Османските библиотеки, с. 44; Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 95–130.

⁴⁸ Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, с. 131.

⁴⁹ Пак там, 109–121, 132–144.

печатни каталози⁵⁰ (вж. Таблица 18). След сливането на двете самоковски колекции, към 1842 г. новата голяма библиотека в Самоков вече ще да е имала поне хиляда тома, а към 1879 г. – 2485 тома ръкописи и старопечатни книги, колкото са изпратени през тази година в НБКМ⁵¹. Впоследствие някои от тях попадат в руски библиотеки⁵².

Върху книгите от тази библиотека е поставен вакъфски печат с годината 1259/1843–1844 и легендата „библиотеката на Самоков“⁵³. Изглежда книгите, доколкото ги е имало, в халветийското завие в града също са били пренесени в новата библиотека. Поне извършеният в самоковската дервишка обител препис на „Мухамедие“, за който стана дума в трета глава, впоследствие е попаднал тук, тъй като носи печат с текст на арабски: „от вакъфа на библиотеката на Самоков“⁵⁴.

Библиотеката на Моллазаде Мехмед ага в Кюстендил (1854–1855)

Чрез инкорпориране на съществуващи колекции е формиран фондът на самостоятелната библиотека, която капуджибашията при Високата порта Моллазаде Мехмед ага, син на Челеби ага (поч. 1876), построил при джамията „Фатих“ в родния му Кюстендил към 1271/1854–1855 г. В нея се вливат фондовете на няколко дотога-

⁵⁰ НБКМ, Ор. отд., О II 26.

⁵¹ Из сбирките на османските библиотеки, с. 27; Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 148–149.

⁵² Вж. Иванова, Самоков – Москва (за далечното пътуване на един ръкопис).

⁵³ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 332, 384.

⁵⁴ НБКМ, Ор. отд., Ор 781, л. 1а („*an vakf-ı kütübhone-i Samakov*“).

вашни сбирки от книги към кюстендилски медресета и други – основно т.нар. *старо* и *ново* медресе⁵⁵. При това *новото* медресе било построено от член на фамилията Моллазаде – Моллазаде Хасан ефенди (поч. 1752)⁵⁶. Върху книгите от тази библиотека е положен вакъфски печат с годината 1271/1854–1855 и легендата „библиотека на Кюстендил“⁵⁷. Заради благоустрояването на града, през 1906 г. общинските власти в Кюстендил приемат решение за събаряне на част от джамията „Фатих“ (или *Голямата джамия* – *Samî-i Kebir*) заедно с библиотеката и дюкян към нея, но по настояване на Османската държава то не било изпълнено⁵⁸. През 1912 г. в джамията „Фатих“ имало 264 тома книги, от които 250 били изпратени в София за фонда на Ориенталския отдел на НБКМ⁵⁹.

Библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1802–1803; 1837)

Подобно сливане на съществуващи публични книжни фондове се наблюдава и в библиотеката на видинския управител (*мухафъз*) Осман Пазвантоглу (поч. 1807). В съседство с джамията, която издигнал във Видин, той построил и специална библиотечна сграда в памет на баща му Йомер ага (поч. 1788), според надписа ѝ от 1217/

⁵⁵ Вж. Стайнова, Османските библиотеки, 120–142; Из сбирките на османските библиотеки, 32–37.

⁵⁶ Ivanova, Bulgaristan'da Vakıf Kütüphaneleri, p. 19.

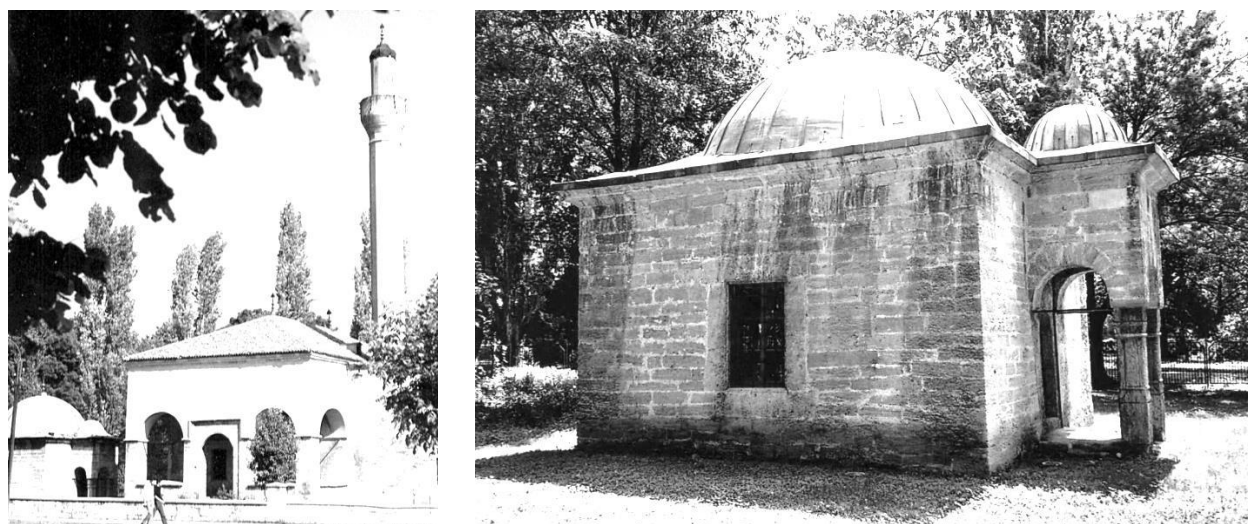
⁵⁷ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 332, 383–384.

⁵⁸ Aşkın Koyuncu, Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878–1908). – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 20, 2006, p. 232.

⁵⁹ Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки, с. 133.

1802–1803 г. Това е другата османска библиотечна сграда, освен тази при Томбул джамия в Шумен, запазена до наши дни (ил. 15).

Първоначално в библиотеката били сложени книгите, вакфирани или от Йомер ага, или от самия Осман в памет на баща му. По-късно към фонда ѝ са добавени книгите от вакъфската библиотека на майка му Рукие хатун (съхранявани вероятно в т.нар. Ак джамия), както и книжни сбирки във видински медресета, джамии и текета (Селяхаддин баба) и колекции на частни лица, вакфирани за библиотеката (Ибрахим Махир ефенди, видинският мюфтия Абдулрахман ефенди и др.)⁶⁰.

Ил. 15. Джамията на Осман Пазвантоглу във Видин с библиотеката в началото на XX в. (вляво) и библиотеката днес (вдясно).

⁶⁰ Стайнова, Османските библиотеки, 93–94; Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, 124–129; Kenderova, A propos des donateurs de livres à la Bibliothèque d'Osman Pazvantoglu, p. 183; Иванова, За библиотеката към текето на Селяхеддин баба, 459–463, с. 474.

Феликс Каниц пише, че джамията била „с медресе и библиотека“⁶¹, което навежда на мисълта, че библиотеката е била предназначена основно за нуждите на медресето. Липсват обаче архивни сведения за медресе, построено по инициатива на самия Пазвантоглу⁶² или поне за учебен курс в неговата джамия. Има данни за мектеб, основан от него, както и за медресе, което действително се е намирало до джамията му, но вероятно то е било построено от друг и впоследствие се е възприемало като интегрална част от комплекса на Пазвантоглу⁶³.

Затова М. Стайнова определя тази библиотека по-скоро като самостоятелна⁶⁴. С други думи, като „общоградска“. След построяването ѝ дарителите на книги във Видин изглежда са предпочитали не да обособяват нови книгохранилища, а да вакфират книги направо за вече съществуващата библиотека. Книгите, вакфирани от следващия мухафъз на Видин Идрис паша (1807–1810), също са се съхранявали в тази библиотека⁶⁵. Впрочем преди това той е бил ковчежник на Осман Пазвантоглу, а след смъртта на последния се оженил за вдовицата му⁶⁶. Затова и Осман Н. Перемеджи говори за „библиотеката, направена от Пазвантоглу Осман паша, майка му Рукие и видински валия след Осман паша – Идрис паша“⁶⁷.

През юни 1826 г. 36 тома вакфирани книги, които се намирали у покойния вече съдия (hakim) Ариф ефенди, били сложени в библиотеката на Осман Пазвантоглу със съдействието на тогавашния

⁶¹ Каниц, Дунавска България и Балканът, с. 46.

⁶² Стайнова, Османските библиотеки, с. 92.

⁶³ Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, с. 446 (бел. 36).

⁶⁴ Стайнова, Османските библиотеки, с. 94.

⁶⁵ Пак там, с. 88.

⁶⁶ Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, с. 442.

⁶⁷ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, p. 190; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, p. 275.

мухафъз на Видин Ибрахим паша (1824–1827) и шериатското съдилище и описани в сиджила за тази година⁶⁸. По тематика преобладават логично книгите по ислямско право, но има и мистична поезия (вж. Таблица 19 и Приложение 12).

Таблица 19.
Тематика на книгите, вакфирани от Ариф ефенди за библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1826)

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Религиозни (<i>накли</i>)	Екзегетика	2
	Хадиси	2
	Ислямско право	10
	Ислямска догматика и богословие	4
	Общо	18
Рационални (<i>акли</i>)	Арабски синтаксис	3
	Реторика	6
	Логика	3
	Философия/метафизика	2
	Астрономия	1
	Общо	15

⁶⁸ НБКМ, Ор. отд., S 84, л. 25а. Самият списък не е датиран, но предходният документ е от 13 зилкаде 1241/19 юни 1826 г., а следващият – от 15 зилкаде 1241/21 юни 1826 г.

Видове науки	Раздел	Брой заглавия
Незадължителни	Художествена литература	3
	Общо	3
Общо		36

Във връзка с ревизия на вакъфа на Пазвантоглу през 1837 г. е съставен каталог на библиотеката, за да бъдат събрани и подредени книгите в нея, тъй като част от тях били заети и „се загубили“. Заетите книги е трябвало да се върнат на библиотекаря. В каталога са описани 2390 тома ръкописи и 73 тома печатни книги, като са отбелязани и от кои предходни колекции произхождат. Като цяло сред тях преобладават съчиненията по ислямско право и арабска граматика, не са малко и трактатите по ислямска догматика и ислямско богословие, логика и реторика, т.е. характерните за медресетата дисциплини⁶⁹.

От шестнадесетте издания на първата османска печатница в библиотеката на Осман Пазвантоглу е имало дванадесет. Впечатляващо е наличието на седем екземпляра от първото издание – турската редакция от Ванкулу на арабския тълковен речник „Истинният“ („Sihah“). Интересен детайл в каталога от 1837 г. е начинът, по който тези книги са посочени, че са печатни. Отбелязано е, че са с „печатно писмо“ (bi-hatt-ı basma)⁷⁰ (подобно на речника на Ванкулу в списъка на книгите за свищовската библиотека, която разгледахме в трета глава), което е показателно за това как османците са възприемали печатарския способ, а именно като вид писане, точно

⁶⁹ Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, 126–127; Иванова, За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, 457–458, с. 474.

⁷⁰ НБКМ, Ор. отд., S 52a.

в каквото се е старал Ибрахим Мютеферика да убеди османското обществено мнение в началото на своето начинание⁷¹.

Значителният брой томове от областта на ислямския мистицизъм, персийската поезия и историята⁷² отразяват и индивидуалността на личностите, чиито лични колекции формират фонда на окрупнената библиотека във Видин⁷³. Мехмед Хюсрев паша, от друга страна, е проявявал подчертан интерес към литературата по военни въпроси. С това се обяснява наличието на голям брой подобни книги в основаната от него в Самоков обществена библиотека⁷⁴. Художествената литература присъства подчертано в библиотеките на Шериф Халил паша в Шумен и на Осман Пазвантоглу във Видин. Впечатление прави и големият брой исторически съчинения в последната – нещо, което е особено характерно и за султанските библиотеки на Мехмед II и Ахмед III.

Както отбелязва Тодерини, който успял да се сдобие с нелегален препис на каталога на библиотеката в двореца „Топхане“ (ил. 16), изготвен за него от един *ичоглан* (ученик в дворцовото училище) в продължение на 40 дни, дворецовата библиотека не приличала на другите обществени книгохранилища – в нея липсвали характерните за останалите библиотеки съчинения по граматика и речници, а имало повече книги по история, политика, етикеция⁷⁵.

⁷¹ Събев, Първото османско пътешествие, с. 128.

⁷² Кендерова, Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки, с. 127.

⁷³ Михаила Стайнова подчертава, че като бивш еничар Осман Пазвантоглу е „сектант и по-точно бекташит“, за което свидетелства и фактът, че през 1807 г. е построил дървешка обител (*теке*) при гроба на Салахеддин баба в с. Чифтлик (днес Чифлик, Белоградчишко); вж. Стайнова, Османските библиотеки, с. 92.

⁷⁴ Кендерова, Османотурски книги в България, с. 323.

⁷⁵ Toderini, *Türklerin Yazılı Kültürü*, p. 153.

Ил. 16. Дворцовата библиотека на султан Ахмед III (1719).

Самостоятелната библиотека, която великият везир Рагъб паша (1757–1763) основал в Истанбул (1762), вакфирайки собствената си богата колекция от около 1100 тома книги, също отразява индивидуалния му читателски профил – според каталога, изготвен през 1764 г., освен съчинения, изучавани в медресетата, значителен дял от фонда ѝ съставлявали литературни и исторически заглавия⁷⁶. В библиотеката на Мехмед II (1470) пък е имало значителен брой томове по медицина, тъй като в комплекса от джамия и осем медресета, който той построил, имало и болница (вж. Таблица 20).

⁷⁶ Sievert, *Eavesdropping on the Pasha's Salon*, p. 167, 187.

Таблица 20.

Тематика на книгите в османските библиотеки, XVIII–XIX в.

Раздел	Софу Хасан ага, Видин, 1728	Шериф Халил паша, Шумен, 1744	Хаджи Бешир ага, Свищов, 1745	Хаджи Осман ага, Пловдив, 1751	Ебубекир ефенди, София, 1777	Рагъб паша (1762), Истанбул, 1764	Мехмед II (1470), Истанбул, 1786	Дворцова библиотека (1719), 1786	Сюлейман ефенди, Самоков, 1829–	„Обща библиотека“, Самоков, 1835–	Пазвантоглу (1802/3), Видин, 1837
Коран	1	1		2	1	2					8
Екзегетика	4	17	3	1	6	143	143	59	29	57	138
Хадиси (вкл. източници)	5	17	16	4	17	86	218	98	40	37	160
Ислямско право (вкл. източници, насл. право и фетви)	18	36	28	10	46	215	200	260	116	121	492
Догматика, богословие (вкл. етика)	15	18	8	13	18	114	107	61	40	54	122

Раздел	Софу Хасан ага, Видин, 1728		Шериф Халил паша, Шумен, 1744		Хаджи Бешир ага, Свищов, 1745		Хаджи Осман ага, Пловдив, 1751		Ебубекир ефенди, София, 1777		Рагъб паша (1762), Истанбул, 1764		Мехмед II (1470), Истанбул, 1786		Дворцова библиотека (1719), 1786		Сюлейман ефенди, Самоков, 1829–		„Обща библиотека“, Самоков, 1835–		Пазвантоглу (1802/3), Видин, 1837	
	Ислямска проповед	1							5									9	25	331		
	Ислямски молитви	4					5											13				
	Ислямски мисти-цизъм	5			2		9		4		48	52					18	54				
	Коранична рецитация	2	2	4	2							10	10	7						51		
	Арабска морфология	10	6	5	10					83				10	14					59		
	Арабски синтаксис	8	27	8	11	10						92		35	39					196		
	Речници	2	13	3	5	6					38	45		20	11					63		
	Реторика	5	11	5	1	3					43	32		20	8					75		

Раздел	Софу Хасан ага, Видин, 1728		Шериф Халил паша, Шумен, 1744		Хаджи Бешир ага, Свищов, 1745		Хаджи Осман ага, Пловдив, 1751		Ебубекир ефенди, София, 1777		Рагъб паша (1762), Истанбул, 1764		Мехмед II (1470), Истанбул, 1786		Дворцова библиотека (1719), 1786		Сюлейман ефенди, Самоков, 1829–		„Обща библиотека“, Самоков, 1835–		Пазвантоглу (1802/3), Видин, 1837	
Диалектика	2	4		1	6												8	4			103	
Логика	9	6	7		10	101											9	7			59	
Философия		4	4		3													2	5			
Астро- номия	2	2			3																	
Матема- тика	1	1	1	1	3																	
Художеств. литература	8	20		6	2	121	106										25	25			189	
Медицина	4	2		3		22	94	28	11	4	45											
География	1	2		2	1																	
История				6	3	79	167	88	30	5	142											
Други	11	9		5	12		78	215	31	38	40											
Общо	118	198	94	97	159	1095	1483	965	473	508	2273											

По подобие на софийския и самоковския случаи, в периода между 1837 и 1858–1859 г. върху част от книгите в библиотеката на Осман Пазвантоглу е бил поставен вакъфски печат с текст „библиотека на Видин“⁷⁷. Според публикувано съвсем наскоро изследване печатът е датиран от 1265/1848–1849 г.⁷⁸ С други думи, събирайки на едно място наличните в града колекции с вакфирани книги, тя изглежда придобила статут на своеобразна „градска“ библиотека.

Към 1888 г., когато книгите от библиотеката на Осман Пазвантоглу са пренесени от Видин в София, броят им е нараснал поне на 2664 тома. Толкова тома, според Велико Йорданов – директор на НБКМ (1928–1934), били докарани в 24 сандъка в София. 2014 тома били предадени на Османската държава, а останалите 650 били оставени за съхранение в НБКМ⁷⁹. Според османска документация обаче, българската страна върнала на османската даже повече книги – 2900⁸⁰. По размер на фондовете библиотеките на Мехмед Хюсрев паша в Самоков и на Осман Пазвантоглу във Видин са съпоставими с някои от големите библиотеки в Истанбул по онова време: на шейхюлисляма (главния мюфтия) Сейид Фейзуллах ефенди (осн. 1700 г., но броят на томове, 2189, са по опис от 1855 г.)⁸¹, на Мустафа ефенди (осн. 1741 г., но с още две инкорпорирани библио-

⁷⁷ Иванова, За библиотеката към текето на Саяхеддин баба, с. 463; Стоилова, Арабските ръкописи, с. 383.

⁷⁸ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 332.

⁷⁹ Кендерова, Големите обществени (вакъфски) библиотеки, с. 126.

⁸⁰ BOA, Y. A. Res. 44/27. Цит. по: Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 254 (footnote 676).

⁸¹ Mehmet Serhan Tayşi, Şeyhü'l-islâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziyye Medresesi. – Türk Dünyası Araştırmaları, 23, 1983, 9–100.

теки – общо 2215 тома според печатан каталог от 1888 г.)⁸² и на Кюпрюлю Мехмед паша (1678), в която според печатните каталози от края на XIX в. е имало 2776 тома книги (вкл. инкорпорираните в нея още две библиотеки)⁸³.

Самоковската и видинската библиотеки се оказват далеч по-богати от някои султански библиотеки в Истанбул (на Ахмед III при т.нар. *Нова джамия* – 1544 тома, включваща и друга слята колекция⁸⁴, и на Абдулхамид I – 1592 т.⁸⁵), ако се съди по броя на томове, отразен в печатните им каталози от края на XIX в. От подобни каталози става ясно, че в края на XIX в. особено богати фондове са имали библиотеките при истанбулските джамии „Нуруосмание“, основана от султан Осман III през 1755 г. – 5060 тома⁸⁶, „Св. София“, основана от Махмуд I през 1740 г. – 4906 т.⁸⁷, и към джамията на Баязид II, основана от шейхюлислама Велиеддин ефенди през 1761 г. – 4248 т., но с още една инкорпорирана в нея колекция⁸⁸ (вж. Таблица 18).

С други думи, в някои градове формираните дотогава библиотечни сбирки са слети и окрупнени и в резултат се появили своего рода „градски“ библиотеки, които задоволявали читателските нужди на учениците и на библиофилите в съответния градски център. За целта били построени специални библиотечни сгради като например във Видин, Самоков и Кюстендил, или пък били използвани подходящи помещения, обикновено към джамии като в София. Ос-

⁸² НБКМ, Ор. отд., О II 27.

⁸³ Пак там.

⁸⁴ Пак там.

⁸⁵ НБКМ, Ор. отд., О II 26.

⁸⁶ НБКМ, Ор. отд., О II 28.

⁸⁷ НБКМ, Ор. отд., О II 26.

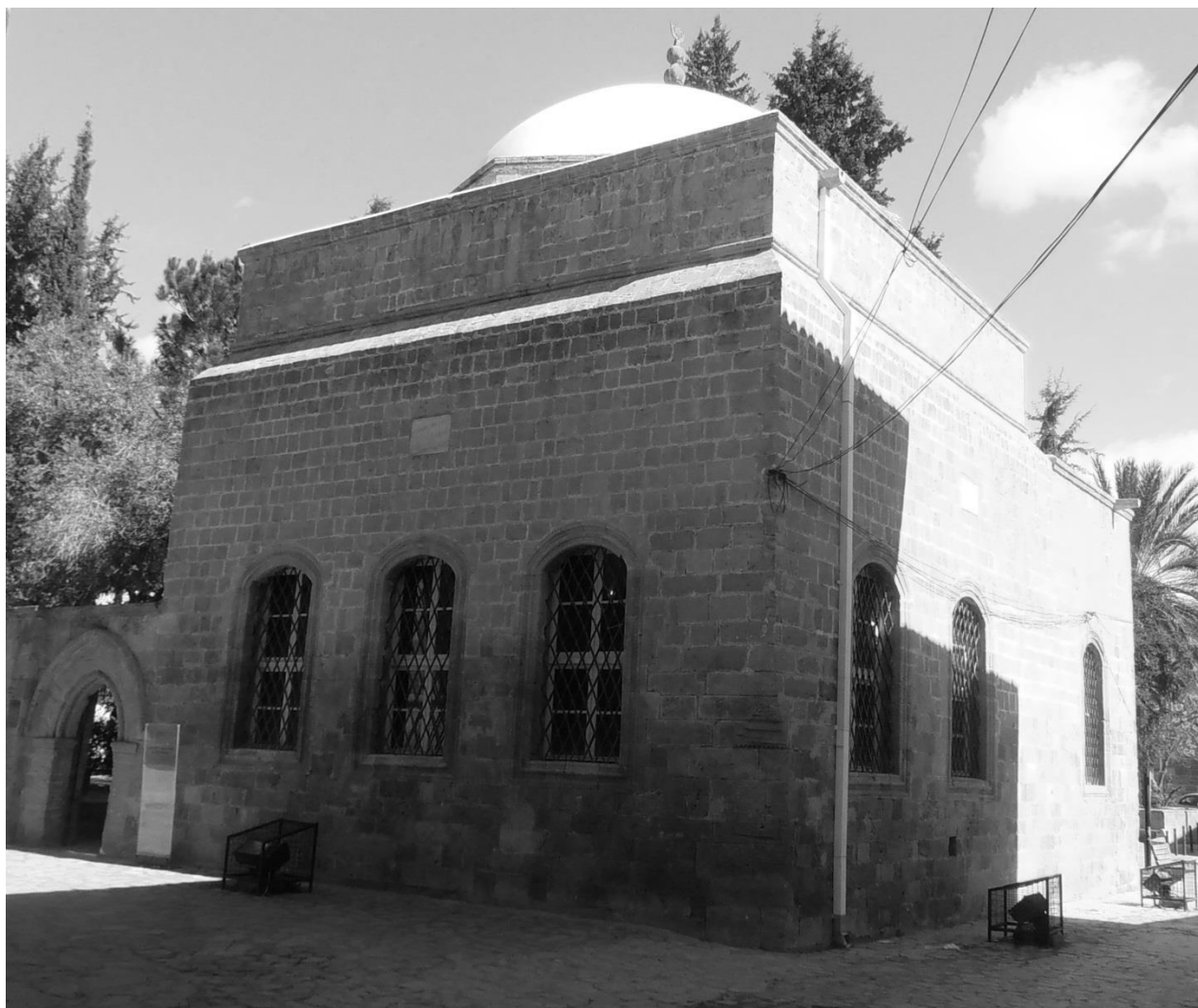
⁸⁸ НБКМ, Ор. отд., О II 26, О II 28; Müjgan Cunbur, Şeyhülislâm Velîyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphaneleri. – In: Necati Lugal Armağanı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968, 165–190.

новани по инициатива главно на османски управници, родом от тези градове, тези библиотеки представлявали първообразът на съвременните градски или общински библиотеки.

Окрупняването на съществуващите в провинциалните центрове фондове е една от мерките за реорганизация на османското библиотечно дело, предприети при султан Махмуд II (1808–1839). Това е свързано и с дейността на създаденото през 1826 г. Министерство на имперските вакъфи (Evkaf-ı Hümayun Nezareti). Тогава всички вакъфи в империята минават под шапката и контрола на новото министерство. Във връзка с това се прави инвентаризация на наличните библиотечни фондове, изготвят се актуални каталози, някои колекции са пренесени на по-подходящи места⁸⁹. По инициатива на султана през 1244/1828–1829 г. до джамията „Св. София“ в Никозия била изградена специална библиотека, за която вече стана дума във връзка с изпратени от Истанбул печатни книги, които да попълнят фонда ѝ. Тази библиотека приютила както книгите, вакфирани преди това за самата джамия, така и другите обществено достъпни книжни колекции в Кипър, с цел да бъдат съхранявани по-добре⁹⁰ (ил. 17).

⁸⁹ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 260.

⁹⁰ Ibidem, p. 261.

Ил. 17. Библиотеката на султан Махмуд II (1244/1828–1829) до джамията „Св. София“ в Никозия, Кипър.

Макар и да не разполагаме с конкретни сведения за причините и мотивите, може да се предположи, че същият модел е бил следван и при окрупняването на библиотечните фондове, което се наблюдава именно по времето на Махмуд II и след това в София (20-те години на XIX в.), Видин (30-те и 40-те години XIX в.), Самоков (1842) и Кюстендил (1854–1855). Както посочих, подобен про-

цес протича и в други градски центрове с развито библиотечно дело като Шумен, без да е ясно засега кога точно се е случил. Но за разлика от София, Видин, Самоков и Кюстендил, в Шумен не е била сформирана „библиотека на Шумен“ или поне няма книги с надписи или печати с такова позоваване⁹¹, а по-скоро съществуващите в града колекции са били събрани на някакъв етап в библиотеката към Томбул джамия и медресето при нея. Това ще да е направено не само за по-доброто им съхранение, но и във връзка с промяната във визията относно функциите на обществените библиотеки. В доклад от 1296/1878–1879 г. Мидхат паша, небезизвестният управител на Дунавския вилает в периода 1864–1868 г., а тогава – валия на Сирия (1878–1880), се посочва, че колекциите от книги, пръснати из различни места в Дамаск, били събрани на едно място, за да се предотврати продължаващото им затриване, да се преодолее недостъпността им, бидейки под контрола на мютевелиите на съответните вакъфи, и да се осигури достъп до книгите за всички желаещи от града⁹².

В други значими градски центрове, като Пловдив например, където също е имало немалко библиотеки и колекции с книги, таква окрупняване, както става ясно от списъка на Чулпан, не се е случило. Ако причината не е просто в липсата на инициатива, каквато е била налице в София, Видин, Самоков, Кюстендил и Шумен, то тя все още остава забулена в тайните на миналото.

⁹¹ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 334.

⁹² Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 287.

2. Организация и функции на обществените библиотеки

Основаването на османски обществени библиотеки е ставало, както вече отбелязахме, чрез учредяване на вакъф. В едни случаи е била построявана отделна сграда, а в други са били заделяни специални помещения или ниши в медресета, джамии и дервишки обители.

В обособените библиотечни сгради е имало обикновено преддверие и основно помещение, използвано за съхраняване на книгите и за читалня. Според описанието, което Михаила Стайнова дава на основното помещение в библиотеката на медресето при Томбул джамия в Шумен според „сегашния ѝ вид“ (т.е. към 80-те години на XX в.), в средата се е намирал „коминообразен“ дървен шкаф с рафтове и остъклени вратички, като задните му стени представлявали „телена решетка, за да се проветряват книгите през отвора, който се образува между стелажите⁹³.“

От лаконичното описание на М. Стайнова не става ясно какво точно се разбира под определението „коминообразен“. Тя не помещава снимка на шкафа, който, за съжаление, не е запазен до наши дни⁹⁴. Според Любомир Миков, именно заради особената му форма шкафът е бил в средата на помещението, „т.е. на едно по принцип необичайно място⁹⁵.“

Разполагането обаче на шкафовете за книги в центъра на читалните на османските библиотеки съвсем не е било „необичайно“. Както свидетелстват А. Убичини⁹⁶ и редица миниатюри и гра-

⁹³ Стайнова, Османските библиотеки, с. 28, 36 (бел. 28).

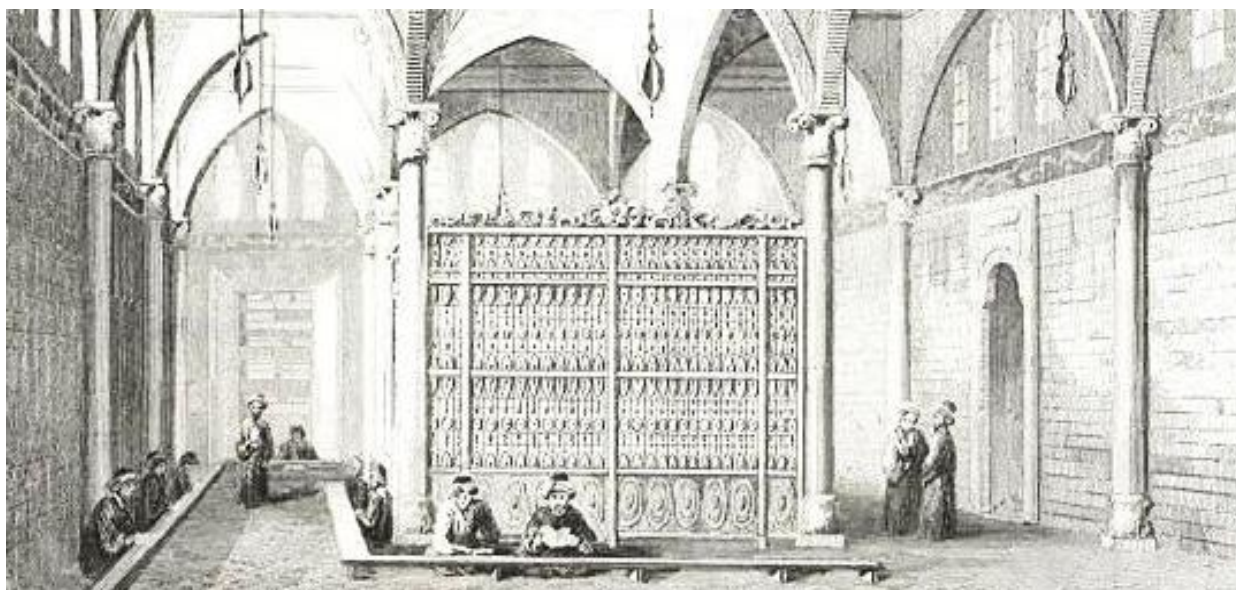
⁹⁴ Благодаря на проф. дн Любомир Миков за тази информация. Той е направил специално проучване дали въпросният шкаф не е оцелял.

⁹⁵ Миков, Османски библиотечни сгради, с. 199.

⁹⁶ Ubicini, Letters on Turkey, p. 214.

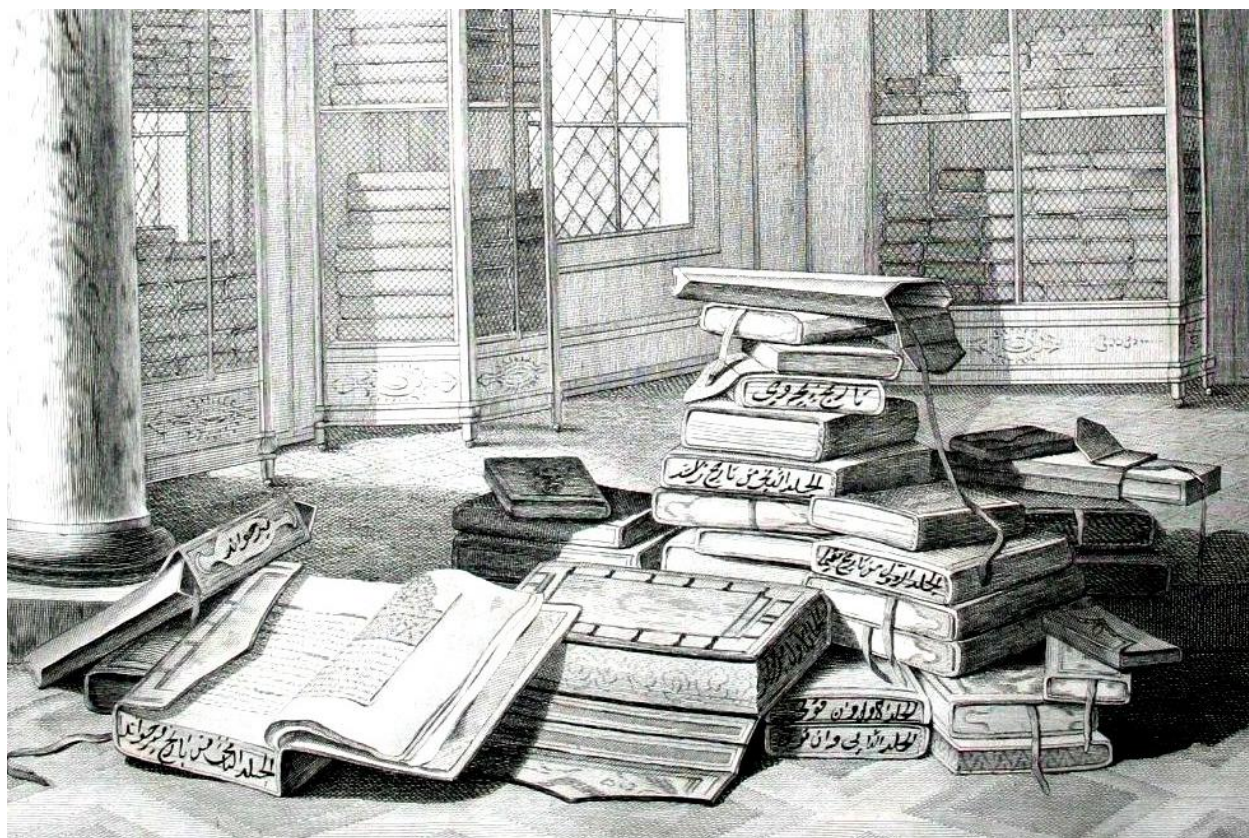
вюри, а и запазени до днес османски библиотечни сгради и помещения в Истанбул с оригиналното им обзавеждане (например библиотеката на султан Махмуд I в „Св. София“, основана през 1740 г.), книгите са се съхранявали в специални шкафове с решетъчни вратички (за осигуряване на вентилация). Шкафовете били разположени или в средата (ил. 18), или покрай стените на основното помещение (ил. 19).

В джамии също се срещат шкафове за книги. Подобен шкаф има в джамията на Осман Пазвантоглу във Видин. Макар че библиотеката се намира в непосредствена близост, в шкафа, намиращ се в джамията, както предполага Л. Миков, са се съхранявали вероятно книги, които са ползвани всекидневно⁹⁷.

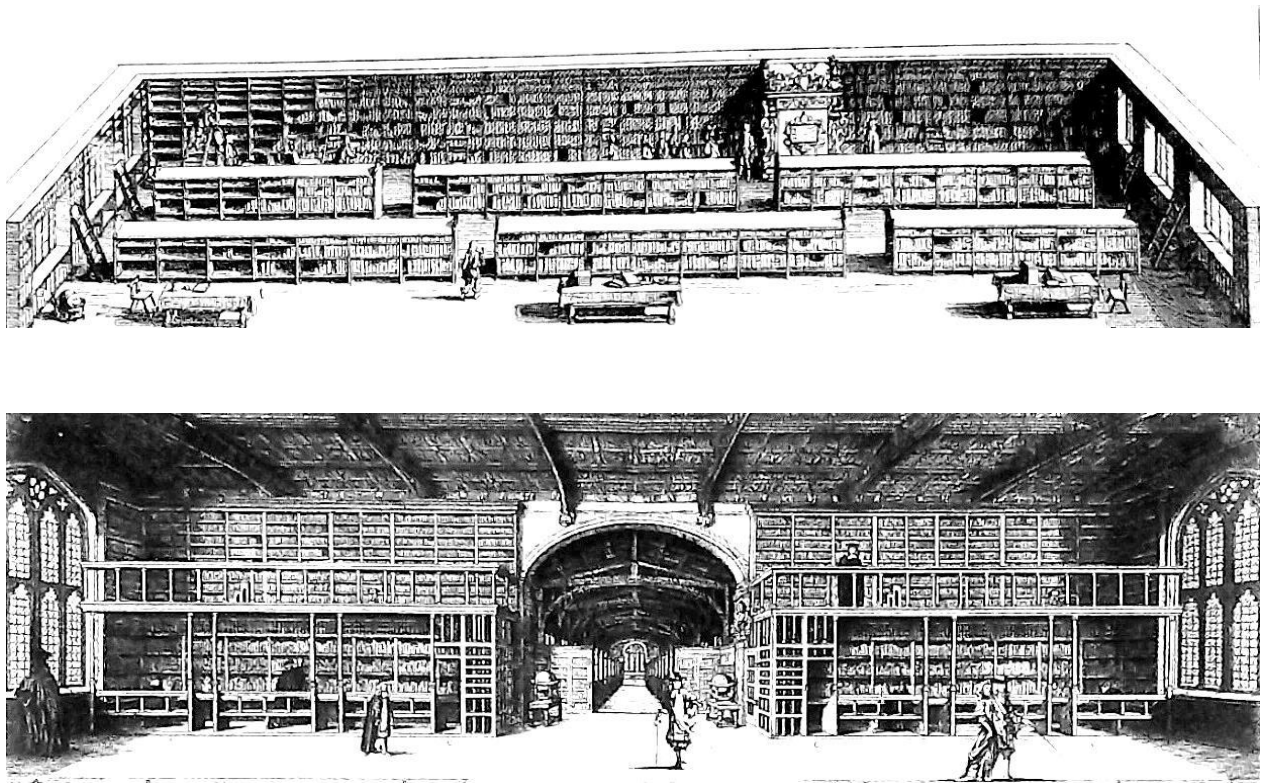
Ил. 18. Библиотеката на Рагъб паша в Истанбул (Joseph Marie Jouannin, Jules van Gaver, *Turquie*, Paris: Firmin Didot frères, 1840).

⁹⁷ Миков, *Джамии и месджиди в България*, с. 47.

Ил. 19. Вид на турските книги, детайл (Ignatius Mouradghea D'Ohsson, *Tableau général de l'Empire othoman*, Vol. 1, Paris: L'imprimerie de Monsieur, 1787).

Книгите били наредени на стелажите в хоризонтално положение една върху друга (ил. 19), а не изправени, както в европейските библиотеки (ил. 20). Затова заглавието на книгата е било изписвано и на долното стъпало на кодексите (ил. 19). По същия начин са били разполагани книгите и в специалните ниши, каквито е имало в джамията „Ибрахим паша“ в Разград. Някои османски миниатюри, изобразяващи ниши с книги, дават достатъчно ясна представа за този начин на подредба (ил. 21).

Ил. 20. Херцогската библиотека „Аугуста“ във Волфенбютел (Долна Саксония, Германия), гравюра от 1654 г. (горе), и университетската библиотека „Бодлеана“ в Оксфорд (Англия), гравюра от 1603 г. (долу).

От миниатюрите и гравюрите се вижда също, че в османските библиотеки (както и в ислямските изобщо) е имало ниски платформи (а не маси и столове, както в европейските), върху които се поставяли книгите за четене или преписване, тъй като читателите са сядали обичайно „по турски“ или са коленичили на пода (ил. 18, 21). Според споменатото описание от М. Стайнова, в читалнята на библиотеката при Томбул джамия има „издигната каменна площадка, покрита с дъски и застлана с рогозки и възглавници“, предназ-

начена за читателите⁹⁸. За другата запазена до днес османска библиотечна сграда в България, тази на Осман Пазвантоглу във Видин, Л. Миков отбелязва, че в единия ъгъл на основното ѝ помещение има приземна каменно-тухлена „масичка“, за която предполага, че е била използвана като „писалищна масичка“⁹⁹.

Ил. 21. Османска миниатюра, детайл (вляво) и библиотечни ниши в джамията „Ибрахим паша“ в Разград (вдясно).

⁹⁸ Стайнова, Османските библиотеки, с. 28.

⁹⁹ Миков, Османски библиотечни сгради, с. 209.

В повечето случаи първоначалният фонд на обществените библиотеки се е формирал от цялата или част от личната колекция книги, дарени (вакфирани) от основателя им. В единични случаи един бил основателят на библиотека, а друг – дарителят на книгите, като например Сейид Хаджи Абдуллах ага, който през 1823 г. построил в Истанбул библиотека за съхранение на 495 тома книги, вакфирани от баща му Халил ага¹⁰⁰. Случаят с библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин може би е подобен. Впоследствие фондът на библиотеките се е обогатявал с дарения на по-големи или по-малки колекции книги или единични екземпляри.

По-съществено е, че дарените книги имат вакъфски статут, т.е. те престават да бъдат частна собственост и стават обществено достояние. Интересна подробност е, че именно заради тази особеност някои дарители на книги са поставяли специални условия, които са гарантирали, че вакфираните за обществено благо книги все пак ще могат да се използват от самите тях или близките им. Например, според условията за осемте тома книги, вакфирани от Хаджи Мехмед, син на Синанеддин, за месджидата на Мухиддин в София (описани в регистър от 937/1530 г.), те трябвало да бъдат достъпни и за неговите близки и наследници, за да се четат¹⁰¹.

Мюдерисът и мюфтията от София Ебубекир ефенди стигнал и по-далеч. Както посочихме в предходната глава, според акта за дарение на личната му колекция книги от 1777 г. той се само-назначил за мютевелия и библиотекар. Поставил и условия, съгласно които останалите религиозни дейци в София могли да ползват книги от тази библиотека едва когато той самият е приключил с тяхното четене и ползване, а съчиненията по шериатско право и сбор-

¹⁰⁰ VGMA, Defter 746, 255–259.

¹⁰¹ BOA, Tapu Tahrir Defteri 370, p. 206 („*Mezkür kitablar okunmak için ehinden men' olunmıya deyü meşrutdur*“).

ниците с фетви на турски и арабски език следвало да се дадат на заемащите длъжността мюфтия на София чак след смъртта му¹⁰². Това доста интересно условие показва, че макар и да предоставя книгите си за обществено ползване, Ебубекир ефенди е запазил на практика своя контрол над тях: първо, като определил себе си за мютевелия и библиотекар, и второ, като ограничил в известна степен достъпа на други лица до тях. На практика обаче, ограничението противоречи на правните изисквания за учредяване на вакъф. Според ислямското право актът на дарение влиза в сила веднага при словесно декларирано намерение (писменият акт, вакъфнаме, макар и масово прилаган, дори не е задължителен), а всяко условие, което отлага приложението му за бъдещ момент или при несигурни обстоятелства, е невалидно¹⁰³. В случая с акта за дарение на книгите на Ебубекир ефенди, те можели да се ползват от други читатели (и с това частната му колекция да стане публична библиотечна сбирка) едва когато дарителят е приключил да ги ползва или след смъртта му, т.е. неясно кога в бъдещето. Така в действителност обществената османска библиотека, която един мюфтия (по презумпция безспорен познавач на ислямското право) основал през 1777 г. в София, е имала по-скоро полуобществен, респ. участвен (а съгласно ислямското право и донякъде спорен) статут, поне докато нейният основател бил жив.

¹⁰² НБКМ, Ор. отд., S 25, л. 39а („*Madam ki kendüm labis-i libas-ı hayat olam kendim müteveli ve hafız-ı kütüb olub hukuk-ı vakfa müra’at idüb kütüb-i mevkufeyi kendüm mütal’a ve tetebbu’ eylediğimden sonra medine-i mez-burede mevcud ‘ulema efendiler dahi mütal’a ve tedris ve t’alim ve istiktab ü istinsah ve mukabele için taleb ider olduklarında yedlerinden li’eclü’l-istisak tezkere alub matlubları olan kitablari verem hususuyla kütüb-i mevkufe-i fennden kütüb-i fıkhıyye ve Türki ve ‘Arabi fetvalar medine-i mezburede fevtimden sonra me’zun bi’l-ifta olan efendilere li-eclü’l-isti’mal verile.*“).

¹⁰³ Rudolph Peters, Wakf. I. In Classical Islamic Law. — In: Encyclopaedia of Islam. New Edition, V. 11, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs, Leiden: E. J. Brill, 2002, p. 61.

Подобни спорни от правна гледна точка дарения на книги обаче съвсем не били рядкост. Според надпис за вакфиране на ръкопис от 1667 г., дарителят ѝ, проповедникът от София Шейх Мустафа ал-Хамди, поставил условие с ръкописа да се разпореждат той, „докато е жив“, и наследниците му, а при изчерпване на потомството му – проповедникът в джамията на Сиявуш паша в София¹⁰⁴.

Обикновено в библиотеките с по-голям фонд били назначавани библиотекари. В десет от общо близо 40-те османски обществени библиотеки в България е имало назначени библиотекари, в повечето случаи един. Както отбелязва Исмаил Ерюнсал, до появата на самостоятелните османски библиотеки (през XVII в.) обществените библиотеки са имали обикновено по един библиотекар. След като в самостоятелната библиотека на Кьопрюлю Мехмед паша в Истанбул (1678) били назначени трима служители, се наблюдава тенденция за увеличаване на персонала в основаните след това библиотеки¹⁰⁵. Що се отнася до османските библиотеки в България, по двама библиотекари били предвидени за библиотеките на Шериф Халил паша в Шумен (1744) и Хаджи Али ага в Търново (1763).

Понякога библиотекарите имали и допълнителни функции. Единият от двамата „книгопазители“ в библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен бил натоварен и с функцията на мувакит – той трябвало да определя точния час на петкратната мюсюлманска молитва, както и дните на религиозните празници.

Основната функция на обществените библиотеки е била да осигуряват свободен достъп до съхраняваната в тях книжнина. Отделните библиотеки обаче имали различно работно време и правила за ползване и евентуално заемане на книгите съобразно усло-

¹⁰⁴ Стоилова, Арабските ръкописи, с. 320.

¹⁰⁵ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, 364–365.

вията, поставени от основателите им в уредителните актове¹⁰⁶. Дватамата служители в библиотеката на Шериф Халил паша в Шумен трябвало да я държат отворена за читатели четири дни в седмицата от сутрин до здрач. Те били задължени да предоставят на учениците нужните им съчинения за четене и преписване, да съхраняват книгите според реда, по който са описани в библиотечния каталог (*дефтер*), и да не позволяват изнасянето на книги извън библиотеката. Според вакъфнамето на Хаджи Али ага за библиотеката в Търново (1763), в нея трябвало да има двама библиотекари, които на смени да я държат отворена всеки ден, но без да допускат да се заемат и изнасят книги.

По принцип позволяването на заемане и изнасяне на книги от обществените библиотеки или пък забраната им зависи изцяло от волята на основателите им. Има примери както за едното, така и за другото¹⁰⁷. Ако в горните два примера с библиотеките на Шериф Халил паша в Шумен и Хаджи Али ага в Търново се вижда, че заемането и изнасянето на книги е било изрично забранено, то две османски библиотеки в Самоков в периода 1829–1842 г., за които ще стане дума по-нататък, са предоставяли книги за заемане.

Освен основната функция да осигуряват достъп до книги за четене на място, библиотеките са давали възможност и за преписване на книги, както и за водене на учебен процес¹⁰⁸. В библиотеката, която основал в Шумен, Шериф Халил паша предвидил и пост за учител по калиграфия. Вероятно именно заемалите впоследствие този пост калиграфи, както вече споменахме в трета глава, са положили основата на известната калиграфска школа за корани в Шумен. В основаната от Хаджи Бешир ага през 1745 г. в Свищов

¹⁰⁶ Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, 436–440.

¹⁰⁷ Ibidem, 446–470.

¹⁰⁸ Ubicini, *Letters on Turkey*, p. 215; Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler*, 440–446.

библиотека изглежда е имало специално учебно помещение, тъй като в учредителния акт се предвижда назначение на преподавател по коранична рецитация (şeyhü'l-kur-ra) в учебната зала (dershane) в библиотеката¹⁰⁹.

Освен традиционната общественно-естетическа функция да съхраняват писаното слово като съдържание и художествена ценност, османските вакъфски библиотеки са изпълнявали най-вече общественно-дидактически функции. Това се отнася не само за книгохранилищата при медресетата и джамиите, в които се е провеждал учебен курс, но и за самостоятелните библиотеки.

М. Стайнова отбелязва, че основният фонд на библиотеката на Мехмед Хюсрев паша в Самоков, която била от самостоятелен тип, се е състоял от съчинения, изучавани в медресетата¹¹⁰. Това се потвърждава от проучване на читателите, заемали книги от две османски библиотеки в Самоков в периода 1829–1842 г. – на Хаджи Сюлейман ефенди и т.нар. „обща библиотека“. Проучването, осъществено от Ст. Кендерова, се базира на каталози на съответните библиотеки, в които срещу определени заглавия са посочени имената на заелите ги читатели. Други подобни извори поне засега не са известни и въпросните каталози дават възможност за преки наблюдения върху читателския кръг на османските библиотеки. Сред 103-мата читатели на двете библиотеки огромното мнозинство (90 %) са били лица, носещи титлата *ефенди*, което определено ги асоциира с религиозната прослойка и лицата, получили образование в системата на медресетата. Най-активните читатели били преподавателите в османските медресета – мюдерисите. Седем от десетте читатели, заемали най-много книги, са мюдериси, а книгите са от областта на ислямското право и арабската граматика, т.е. основните

¹⁰⁹ Erünsal, Osmanlılarda Kütüphaneler, p. 194.

¹¹⁰ Стайнова, Османските библиотеки, с. 44.

дисциплини в учебната програма на медресетата¹¹¹. Така въпросните обществени библиотеки в Самоков са задоволявали потребностите от литература на преподавателите и евентуално учениците (титлувани обикновено *ефенди* или *молла*) от функциониращите в Самоков медресета – през второто десетилетие на XVII в. те били поне три¹¹², докато според годишника за Дунавския вилает от 1291/1874–1875 г. в Самоков е имало едно медресе (вероятно споменатото медресе на Кешфи ефенди)¹¹³. Сред читателите на въпросните две библиотеки в Самоков през първата половина на XIX в. значителен дял заемали и лица на различни административни постове. Те проявявали интерес основно към художествената литература¹¹⁴.

Въпросните каталози за самоковските библиотеки и читателите им показват не съдържателна, а функционална новост при самостоятелните османски библиотеки – обвързаните с конкретни медресета и джамии книгохранилища са обслужвали предимно учениците в тези медресета и посещаващите учебните курсове в съответните джамии¹¹⁵. По тематиката на съхранявания в тях книжен фонд – трактати предимно по религиозни научни дисциплини, граматики и речници, самостоятелните библиотеки не са се различавали коренно от типичните библиотеки към медресета или джамии, но са били предназначени за читателите от цялото селище, както изрично се споменава в условията за тяхното функциониране, определени от основателите им. *Отварянето* на библиотеките към

¹¹¹ Kenderova, Les lecteurs de Samokov; Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, 225–246.

¹¹² Славка Драганова, Неизвестен турски документ за положението на рударското население в Самоковската каза през първата половина на XVII век. – Известия на Държавните архиви, 20, 1970, 189–195; Събев, Османски училища, с. 233 (№ 76, 77, 78).

¹¹³ Salname-i Vilayet-i Tuna, Rusçuk: Matba'â-i Vilayet-i Tuna, 1291 [1874–1875], 124–125.

¹¹⁴ Кендерова, Книги, библиотеки и читателски интереси, с. 262.

¹¹⁵ Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, 47–48, p. 52.

по-голям читателски кръг, от друга страна, води и до още една тенденция – окрупняване на фондовете на съществуващите библиотеки в даден град и създаването на една голяма „общоградска“ библиотека.

Въпреки това, самостоятелните или „градските“ вакъфски библиотеки, подобно на тези при медресетата и джамиите, освен традиционната общественно-естетическа функция да съхраняват писаното слово като съдържание и художествена ценност, са изпълнявали най-вече общественно-дидактически функции. В този смисъл, институционалното им обособяване е по-скоро формално, без да е следствие и отражение на културно-социални промени в османското общество.

Моделът на функциониране на обществените библиотеки в Западна Европа не се е различавал особено от османския модел. Те също са били предназначени преди всичко за духовници, чиновници, учени и литератори. Освен това голяма част от книжната продукция е оставала недостъпна за хората, които не са принадлежали към заможното малцинство. Тези обстоятелства водят до формирането на две нови по вид, но близки по предназначение институции в Западна Европа през XVIII в. като заемните библиотеки (*circulating libraries*) в Англия и читателските кабинети (*cabinets de lecture, cabinets littéraires*) във Франция, създадени по инициатива на търговците на книги, от една страна, и т.нар. *клубове на книгата* (*book clubs*) или *абонаментни библиотеки* (*subscription libraries*) в Англия, *читалища* (*chambre de lecture*, букв. ‘стая за четене’) във Франция и *читателски дружества* в Германия, от друга. Последните представлявали сдружения, клубове на читатели с абонаментни такси, от които са се издържали своеобразни читални. В тях е бил осигуряван достъп до всякаква по род литература и най-вече периодичен печат, без да се налага да бъде закупувана. В тези

институции се формирали читателски общества, имало е възможност за дискусии и обмен на впечатления и идеи, организирали се лекции и конференции¹¹⁶. Така, с течение на времето функциите на обществените библиотеки се променили – първоначално те били предназначени основно за съхраняване на книжнината, но вече към средата на XIX в. „доминиращо станало задължението да се доведе книгата до читателя¹¹⁷.“

Към края на XVIII и през XIX в. се засилили обществено-комуникативните функции на библиотеките и на подвластните в една или друга степен на Османската империя балкански, по-специално южнославянски народи. Техните библиотеки ставали все по-отворени за читателската аудитория извън рамките на училищата и богословските среди и се превърнали в културни и просветителски центрове с народополезна насоченост¹¹⁸. При българите например, освен училищни библиотеки, след Кримската война възникнали нов тип обществени библиотеки – *читалища*. Такива били разкрити в Свищов през 1856 г., а скоро след това в Лом и Шумен¹¹⁹.

Османците също започнали да разкриват читалища, но по-късно, тъй като и развитието на османския периодичен печат било сравнително по-бавно. През 1861 г. по инициатива на османски интелектуалци, получили образование във френски университети, начело с Мехмед Тахир Мюниф ефенди, в Истанбул бил основан клуб,

¹¹⁶ Вж. Роже Шартие, Читателският кръг. – В: Места на всекидневието. Миниатюри от европейската културна история, ред. Хайнц-Герхард Хаупт, прев. Георги Кайтазов, София: Изд. „ЛИК“, 2002, 197–206.

¹¹⁷ Кирова, История на библиотеките, с. 12.

¹¹⁸ Вж. Веселина Димова, Южнославянските библиотеки през епохата на Възраждането – характеристики и аналогии. – Балканистика, 1, 1986, 170–186; Същата, Промени в обществените функции на южнославянските библиотеки през XV–XVII век. – Studia balcanica 21. Култура и общество I, София: БАН–Институт за балканистика, 1992, 146–168.

¹¹⁹ Александра Дипчикова, Библиотеките в България. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова, София–Москва: Pensoft, 2004, с. 66.

наречен „Османско научно общество“ (Cemiyet-i ‘İlmiye-i ‘Osmaniye), който от следващата 1862 г. започнал да издава т.нар. „Научно списание“ („Месту’а-і Fünun“), а през 1863 г. разкрил по подобие на читалищата т.нар. *къраатхане* (букв. ‘стая, дом за четене’). Вниманието заслужават мотивите за основаването на тази нова за османската действителност институция. Според публикация в бр. 22 на списанието на клуба от март 1864 г., макар че в османската столица имало богати и прекрасни обществени библиотеки, те не предлагали на своите читатели периодика като вестници например. В тях нямало и книги на чужди езици. Подчертава се, че знание и наука се придобива не само в мектебите и медресетата, а печатната и вестникарска продукция оставала недостъпна за всички желаещи заради ограничените им материални възможности. Затова било разкрито читалище, което да направи периодиката достъпна за по-широк кръг читатели срещу незначителни такси или безплатно. В читалището, което функционирало до закриването на клуба през 1867 г., били предлагани над тридесетина вестника на турски, френски, английски, арменски и гръцки език. Освен това е имало книги по история, география, социология, философия, икономика, лингвистика, математика, геометрия, биология на турски и чужди езици – тематика, която, както споменахме, е била по-слабо застъпена в традиционните османски библиотеки¹²⁰. Към 1875 г. в Истанбул вече е имало поне три османски читалища¹²¹.

¹²⁰ Вж. Müjgan Cunbur, Tanzimat’ın Kütüphaneciliğimize Etkileri. – Belleten, XXVIII/112, 1964, 691–700; Meral Alpay, Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa. – In: Türkische Miszellen. Robert Anhegger Festschrift–Armağanı–Mélanges, İstanbul: Divit Press, 1987, 19–24; Ekmeleddin İhsanoğlu, Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri. – In: Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri. 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3–5 Nisan 1987, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, 197–220.

¹²¹ Johann Strauss, Les livres et l’imprimerie à İstanbul (1800–1908). – In: Turquie. Livres d’hier, livres d’aujourd’hui, ed. Paul Dumont, Strasbourg–İstanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines –

Османски читалища били разкрити и в българските земи. След като през 1866 г. в Русе било открито българското читалище „Зора“, едва през 1873 г. тук било уредено и османско читалище, където да се четат „разни списания и вестници“. По-късно то се обогатило и с книги по история, писмовници, поезия, проза. В него се предлагали и освежителни напитки като чай и кафе, но също и вносен алкохол (ром, коняк, вино и др.), които обаче се оказали по-привлекателни от самата книжнина. Макар в читалището да имало библиотека, която можела да съперничи и на истанбулските читалища, според публикации във в-к „Дунав“ от декември 1874 г., залите му стояли празни¹²².

През 1874 г. в Шумен също било разкрито, по думите на Осман Нури Перемеджи, „военно читалище“, посещавано основно от младите офицери, служещи в базираната в града втора османска армия¹²³. В османски документ от 1874 г., съхраняван във фонд „Русе“ на Ориенталския отдел на НБКМ, се споменава за строеж на стена (дувар) на двора на читалище, което щяло да бъде построено на площад „Кошуйолу“¹²⁴. Документът не е цял, а в запазената част липсва името на селището, но по всяка вероятност става дума именно за Шумен, където е имало такъв площад, известен още като „Кошмейдан“ и „Кошир“. На него се намирали едни от най-представителните сгради в града, както и османският военен щаб¹²⁵. Съ-

Éditions Isis, 1992, p. 13; Idem, İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri. – Müteferrika, 1, 1993, p. 9.

¹²² Вж. Теодора Бакърджиева, Русе. Градът и хората (от края на XIV до 70-те години на XIX век), Русе: Авангард принт, s. a. [2013], 297–298.

¹²³ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, p. 191; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, p. 276.

¹²⁴ НБКМ, Ор. отд., ф. 112 А (Русе), а. е. 908, док. II.

¹²⁵ Вж. Катерина Венедикова, За Шумен и шуменци през османско време. – Туркологичен сборник. Шумен: УИ „Еп. К. Преславски“, 2012, 57–92; Шумен и Шуменско XV–XIX

щевременно по това време в града вече имало три български читалища – по едно в долната и горната махали и едно към Женското дружество¹²⁶.

* * *

Както става ясно, организацията на съхранение и ползване на натрупаната с течение на времето значителна ориенталска книжнина е търпяла развитие. То е било продиктувано както заради постоянно увеличаващите се по брой и размер книжни фондове, така и заради промените в обществените нагласи и изисквания към целите и функциите на публичните книгохранилища. През по-ранните векове библиотеки били създавани при медресета, джамии и дервишки обители, а броят на книгите в тях бил относително по-малък. През по-късните векове обаче, заради умножаването на тези библиотеки, както заради увеличения брой образователни институции и учебни курсове в джамиите, така и заради разкриването на самостоятелни книгохранилища, се налага оптимизиране на фондовете първоначално чрез общото им управление от едни и същи библиотекарите, а впоследствие от физическото им сливане и обединяване. Така се формират единствени в съответните градски центрове, но по-големи и окрупнени библиотеки. Това води до *отваряне* на библиотеките за всички потенциални читатели. По-ранните, по-малки библиотеки са обслужвали нуждите предимно на конкретни медресета или джамии, към които били разкрити, докато по-късните и по-големи, окрупнени библиотеки събирали на едно място не само пръснатите из града книжни сбирки, но и техните читатели и пол-

в. (Документи и материали), съст. и ред. Доротея Георгиева, Минко Пенков, Шумен: Исторически музей, 1996, 165–166.

¹²⁶ Вж. Шумен и Шуменско XV–XIX в., 314–358.

зватели. Познанието, достъп до което те предлагали обаче, вече не задоволявало напълно и изцяло потребностите и очакванията на част от читателската аудитория. Написаното от Осман Н. Перемеджи е достатъчно красноречиво: „Но малцина можеха да се възползват от тях. Освен това тези книги бяха стари книги. Времената вече бяха други, за новото време бяха нужни нови книги¹²⁷.“ Заради това през втората половина на XIX в. по западноевропейски модел били разкривани читалища, където традиционната книга била конкурирана от печатни издания с повече светско съдържание, както и от новите за онова време медии – вестниците и списанията.

¹²⁷ Peremeci, Tuna Boyu Tarihi, p. 191; Peremeci, “Hayatı-Kişiliği” ve Tuna Boyu Tarihi, p. 276.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Използваните в монографията нови архивни данни не само разширяват известната досега география на разпространение на османските библиотеки в българските земи, но разкриват и непознати детайли в историята и организацията на тези институции, предназначени да задоволят потребностите от книги на учениците и преподавателите в медресетата, както изобщо и на представителите на религиозната прослойка (*улема*) в съответното селище.

Преди всичко, наличието на библиотеки е предпоставено от нуждите на образователния процес, провеждан в медресетата или в джамиите. Затова и в монографията обърнахме специално внимание на игнорираната досега в историографията корелация между тематиката на съхраняваната в османските библиотеки литература и учебната програма, по която се е провеждала основната докъм средата на XIX в. османска образователна форма – религиозно-правното обучение в медресетата или т.нар. *дерсиета* в джамиите. Особено типичен пример са библиотеките при медресетата.

Съдържанието на учебната програма в османските медресета е било съобразено от една страна с концепцията за класификация на научните дисциплини и необходимостта от овладяване на определени знания, споделяна от ислямския и в частност османския интелектуален елит, а от друга – с ролята на медресето като тип

учебно заведение, предназначено за подготовка на специалисти по ислямско богословие и шериатско право.

Класическата ислямска концепция за науките и знанието продължава традициите за класификация на науките, споделяни през Античността, като ги подчинява на логиката на ислямския мироглед, според който овладяването на задължителен минимум религиозни познания е необходим елемент от подготовката на вярващия за Съдния ден и „ключ“ към съдбата му в отвъдното. В процеса на усвояване на античните концепции, на полето на ислямската мисъл е съществувала колизия между неоспоримия авторитет на мюсюлманските свещени писания и рационалистичния инструментариум на античната философия. От тази колизия се раждат по-крайни школи като тези на мутазилитите рационалисти и салафитите буквалисти, но в крайна сметка научната дисциплина *калам*, или ислямското богословие, синтезира в своя научен инструментариум *разума* и *вярата*. От „чистата“ философия е заимствано това, което *потвърждава* и *доказва* ислямската догма, и е отречено това, което я поставя под съмнение.

Колизията продължава и на османска почва. И в по-ранните, и в по-късните османски векове философската дисциплина е била повече или по-малко пренебрегвана и даже целенасочено изолирана от учебната програма. Времената се менят обаче, а с тях и нравите. Което обяснява и включването на западноевропейската философия в програмата на османските медресета в началото на XX в. В крайна сметка синтезът между *разума* и *вярата* никога не е бил идеален, както никога не е бил предрешен и изходът от тяхната колизия.

Масовият притежател на книги е съхранявал въщи предимно една–две книги: Корана, подборката от сури „Енам“, катехизисът на Биргиви и религиозно-етическата поема „Мухамедие“. Остава от-

крит обаче въпросът доколко редовите мюсюлмани наистина са общували пълноценно с книгата. Книжнината в Османската империя е била преобладаващо на арабски език и тя почти изцяло, с изключение на Корана и някои съчинения на турски език, е била достъпна само за ограничен кръг читатели. Техните професионални ангажменти са изисквали правно-религиозна или военно-управленческа компетентност, постигана чрез специализираните учебни заведения от типа на медресето и дворцовите училища. Именно у възпитаниците на медресетата и на дворцовите училища, както и у техните наследници, се срещат по-значителни частни колекции от книги. Тематиката им съответства както на характера на полученото от тях образование и професионална компетентност, така и на личните им интереси. По-значимите лични библиотеки отразяват предимно професионалните дейности на притежателите им, повечето от които са били представители на религиозната прослойка. Сред книгите им преобладават заглавия от традиционни области на научното познание като ислямско право, арабска граматика, хадиси, екзегетика, догматика и богословие, логика, реторика, които са застъпени в програмата на медресетата – те именно подготвяли кадри за улемата (кадии, мюфтии, преподаватели, имами). От светската литература по-значимо място заемат съчиненията по история, а заглавията по география, медицина, астрономия, математика са по-скоро приятно изключение. Интерес към подобна литература е засвидетелстван у малцина представители на провинциалната османска интелигенция от онова време. Подобна е ситуацията не само в София и Русе, която подробно разгледахме тук, но и във Видин¹, както и в другите градски центрове на Османската империя.

По-големите колекционери на книги даряват изцяло или частично колекциите си за вече съществуващи или за основаване на нови обществени библиотеки, в повечето случаи при медресета или

¹ Вж. Кендерова, За цената на арабописмената книга във Видин, с. 70, 87.

джамии. От XVIII в. нататък се наблюдава и тенденция за сливане на частни или обществени книжни фондове. Така се формират най-големите османски обществени (вакъфски) библиотеки в българските земи като библиотеките на Осман Пазвантлоглу във Видин, Мехмед Хюсрев паша в Самоков и Моллазаде Мехмед ага в Кюстендил. В тях се преливат както дарени от роднини на основателите им колекции, така и фондове на библиотеки към други институции, основно медресета. В някои случаи може да се говори за библиотеки на професионални колегии, какъвто е случаят с библиотеките на мюфтиите в София Мустафа ефенди, Мехмед ефенди и Ебубекир ефенди. Макар че са формално обособени, при тях се наблюдава практическо сливане, доколкото техните мютевелии и библиотекари следвало да бъдат едни и същи лица. Така се ражда „библиотеката на София“, която се обогатява основно от дарения на софийски мюфтии и кадии, а книжният ѝ фонд се съхранява – случайно или не – в джамията „Баня баши“, построена също от софийски кадия (Молла Сейфуллах ефенди). Този пример илюстрира конкретно един от начините за окрупняване на книжни фондове и за разкриване впоследствие на големи обществени османски библиотеки, които се превръщат в единствен за съответното селище, но окрупнен фонд с ориенталска книжнина, представляващ самостоятелна институция в културното пространство на балканския мюсюлманин.

С вакфирането на книги за училищни или обществени библиотеки, благотелите допринасят за оптимизирането на учебния процес в османските медресета, утвърждавайки традиционно почтителното отношение на правоверните мюсюлмани към писаното слово, дори и ако то принадлежи на немюсюлмани. С това можем да си обясним и специфичен случай като този, свързан с османските библиотеки в Търново, където е възможно част от фондовете на някои български библиотеки отпреди османското завоевание да са били впоследствие съхранявани в мюсюлмански книгохранилища.

До развитието на книгопечатането на османотурски език, което започва едва през първата половина на XVIII, но се развива по-интензивно чак през XIX в., книгите в частните колекции и в обществените библиотеки са основно ръкописи и представляват трактати на арабски език, свързани с ислямските религиозни дисциплини. Несъмнено Коранът е представлявал „перлата“ на всяка мюсюлманска колекция книги. Както наследствените описи показват, мюсюлманите с по-скромни материални възможности и без професионална ангажираност с науките е трябвало да се лишат от парите за една крава, например, за да притежават екземпляр на Корана, и то най-обикновен препис. Калиграфски изпълнените, подвързани и украсени със скъпи материали коранични преписи са били по джоба само на заможните османски велможи, като например кораните в изключително ценните колекции на известния османски библиофил и велик везир Шехид Али паша (поч. 1716)². Те били конфискувани, дори с цената на погазване на закона, за да украсят колекцията на библиотеката, построена от султан Ахмед III в двореца „Топкапъ“³. Неслучайно и френският пътешественик Сейже е бил впечатлен от жеста на някой си Хамид ефенди от Одрин, който през 1829 г. му подарил ценен калиграфски изпълнен препис на Корана от богатата си лична колекция книги – умението да дариш дори на „неверник“ най-ценната книга на твоята религия е израз на преклонение пред изкуството на писаното слово отвъд разделителната граница между исторически непримирими религии. Възхитата на пътешественика от оказания жест е достатъчно красноречива:

Единственият ценен ръкопис, който отнесох от Адрианопол, бе Коран с голяма красота, който Хамид ефенди ни даде за спомен. [Това бе] може

² НБКМ, Ор. отд., ф. 1 (Цариград/Истанбул), а. е. 19428 (Благодаря на Ашкър Коюнджу, който привлече вниманието ми към този документ).

³ Erünsal, Türk Kütüphaneleri Tarihi, 70–77.

би неповторим подарък, който един мюсюлманин е дал на един неверник, без да счита, че осквернява словото на Пророка⁴.

Както подчертах, Коранът е бил сакрализиран не само като текст, но и като книжно тяло и в това се е коренял страхът у мюсюлманите да го печатат. Опасявали са се, че отпечатването на „словото на Пророка“ чрез едно „неверническо“ изобретение като печатната преса би го осквернило. Както по отношение на съдържанието на учебната програма и на книгите, които се изучават, *разумът* и *вярата* са играли важна роля и по отношение на формата им и начина на разпространение – чрез преписи или книгопечатане. Формирането на печатна култура в пределите на Османската империя е също толкова еволюционен процес, какъвто е и в останалите части на Европа и света. В своята „История на Османската империя“ (публикувана през 1773 г.) племенникът на Волтер – Винсент Миньо, подчертава култа към ръкописа сред османците в леко ироничен тон: „Един ръкопис е смятан у тях за много ценна мебел⁵.“ Затова силната ръкописна традиция трудно отстъпвала място на книгопечатането, и то не само сред мюсюлманите, обичайно подозирани в консерватизъм и невъзмприемчивост към „невернически“ нововъведения, но и сред немюсюлманските поданици на империята като гърци и българи. Причините за това били комплексни и специфични за конкретната общност и ситуация. Наличието на две опции за мултиплициране на текстове – преписване или печатане, изправила първоначално авторите и ползвателите на книги пред дилемата коя от двете опции да използват. Оказва се, че било по-лесно кратките по обем текстове да се преписват, отколкото да се отпечатват. Размножаването пък на обемни текстове било по-лесно чрез отпе-

⁴ Френски пътеписи за Балканите XIX в., с. 173.

⁵ Вж. Рая Заимова, Пътят към „другата“ Европа. Из френско–османските културни общувания XVI–XVIII век, София: Изд. „Кралица Маб“, 2004, с. 216.

чатване. Мобилността на оригиналните текстове, както в случая с „История славянобългарска“, трудният достъп до печатници (при българите и турците) или разпространението на текстове, отпечатани „зад граница“ и без необходимата легитимация от съответната общност (при гърците и турците) накланяла везните в полза на преписваческата традиция. Затова почти до края на XIX в. делът на ръкописите продължавал да е по-голям от печатните книги както в частните домове, така и в обществените османски библиотеки. Като се имат предвид плюсовете и минусите на различните печатарски способности по отношение на специфични писмени системи като арабографичната например, става ясно защо книгопечатането в Османската империя дълго време си е пробивало път между „осанна“ и „разпни го“.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1.

Учебна програма и литература в османските медресета (XVIII–XIX в.)

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Подготвителен етап							
Арабска азбука							
Арабска и персийска лексика							
		İbn-i Firişte Şahidi		Şahidi	İbn-i Firişte <i>Lugat-i Farsî</i>	Ahteri-i Kebir <i>Sihah-ı Cevheri</i>	Ahteri-i Kebir Vankulu
Четене на Корана (Tecvid)							
Начално		Tecvid		Türki Tecvid			
Наизустяване на Корана							

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Коранична рецитация (Kıraat)							
Напреднало					<i>Müfredat-ı Nafi’ Kitabü’l-kenz</i>	<i>Şatibiye</i>	<i>Şatibi</i>
Догматика (Akaid)							
		Birgili: ‘Akaid Risalesi		<i>Risale-i Birgivi Tarikat-ı Muhamme- diye</i>	<i>Tarikat-ı Muhammediye</i>	<i>Tarikat-ı Muhammediye</i>	<i>Tarikat-ı Muhammediye</i>
Рационални, помощни науки (акли)							
Арабска морфология (Sarf)							
Начално	Нисша	<i>Emsile-i Muhtelifе</i>	<i>Emsile</i>			Sarf cümlesi	Sarf cümlesi
		<i>Muttarida</i>					
		<i>Binaü’l- ef’al</i>			<i>Şerh-i Lamiyetü’l-ef’al</i>		<i>Bina, Şerh-i Esasi</i>

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Начално	Средна	<i>Maksud</i>	<i>Maksud</i>	<i>Maksud Şerhi</i> <i>Ruhü’ş-şuruh</i>	<i>Ruhü’ş-şuruh</i> <i>‘ale’l-Maksud</i>		<i>Maksud</i> , <i>Şerh-i Matlub</i>
	Висша	<i>‘İzzi</i>	<i>‘İzzi</i>	<i>‘İzzi Şerhi</i>			<i>‘İzzi Şerhi</i> , <i>Sa’ deddin</i>
Междинно		<i>Merah</i>	<i>Merah</i>		<i>Haşiyе-i Merah</i>	<i>Şerh-i Merah</i>	<i>Merah</i> , <i>Şerh-i</i> <i>Dinkoz</i>
	Висша	<i>Şafiye</i>		<i>Şafiye</i>	<i>Şafiye</i>	<i>Şafiye fi’s-sarf</i>	
Напреднало		<i>Şafiye</i> <i>şerhleri</i>			<i>Razi ‘ale’ş-Şafiye</i>	<i>Çarperdi ‘ale’ş-Şafiye</i>	
					<i>Seyyid ‘Abdullah</i> <i>‘ale’ş-Şafiye</i>	<i>Seyyid ‘Abdullah</i> <i>‘ale’ş-Şafiye</i>	
		<i>Mufassal</i>					
Арабски синтаксис (Nahiv)							
Начално	Нисша	<i>‘Avamil</i>	<i>‘Avamil</i>			<i>Nahiv cümlesi</i>	<i>‘Avamil Tuhfesi</i> <i>Nahiv cümlesi</i>

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Начално	Висша	Misbah	Misbah, Misbah Şerhi – Zav’	Zav’ Türki Zav’	Evzah ‘ale’l- Misbah		
Междинно	Средна	Kafiye	Kafiye Mütevassıt-ı Kafiye	Kafiye	Kafiye	Evzah ‘ale’l- Kafiye	Kafiye Mu’ribi
		Elfiye-i İbn Malik			Şumunni ‘ala Elfiye-i İbn Malik		
	Висша	Kafiye’nin Şerhi Molla Cami		Kıt’a Şerh-i Kafiye	Cami	Molla Cami	Molla Cami
Напреднало		Mugni’l- lebib			Şumunni ‘ale’l- Mugni	Mugni’l-lebib	
					Şerh-i Mugni’l- Lebib		
Логика (Mantık)							
Начално	Нисша	İsagoci	[İsagoci]		İsagoci		Mantık cümlesi

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Начално	Висша	Hüssam Kati	İsagoci Şerhi Hüssam Kati		Hüssam Kati	Hüssam Kati	
		Muhyiddin			Muhyiddin		
		Fenari ve haşiyesi			Fenari	Kul Ahmed ma’ Fenari	
Междинно	Средна	Şemsiye	Şemsiye şerhi – Tasavvurat	Şemsiye		Tasavvurat	Tasavvurat
		Tehzib Talik ve şerhleriyle				Tehzib	Tehzib Tehzib haşiyesi
Междинно	Висша	Kutbuddin -i Şirazi	Kutbuddîn Şerhi Şemsiye’nin Tasdikatına Kutbuddin Şerhi	Haşiyе ala Şerhü’l- Şemsiye	Haşiyе-i ‘İmad ve Sultanşah ‘ala Kutbuddin	Tasdikat ma’s- Seyyid	Tasdikat
		Seyyid	Küçük Haşiyesi – Seyyid	Küçük Haşiyе		Seyyid ‘ale’t- Tasavvurat	

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Напреднало		Kara Davud				Kara Davud	
		Sa’deddin					
		Şerh-i Matali’		Şerhü’l- Matali’ Haşiye-i Matali’		Matali ma’ Haşiye-i Kul Ahmed	
Диспут/Диалектика (Adabü’l-münazara)							
Начално		Taşköpri Şerhi					
Междинно		Mes’ud-ı Rumi	Mes’ud-ı Rumi				
		Hüseyin Efendi			Hüseyin Efendi		
		Kadı ‘Adud					
		Şerh-i Hanefiye					
		Mir		Haşiye-i Mir		Mir Ebu’l-feth	Mir Ebu’l-feth

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Реторика (Me’ani)							
Начално		Telhis		Telhis	Telhis	Telhis fi’l-me’ani	
Междинно		Şerh-i Muhtasar		Muhtasar-ı Halilü’l-Mücel	Haşiye-i Muhtasar	Me’ani muhtasarı	Muhtasar-ı Me’ani
Напреднало		Mutavvel		Haşiye-i Mutavvel	Mutavvel	Mutavvel	Mutavvel
		İzah-ı Me’ani					
		Elfiye-i Halebi					
Философия/Метафизика (Nazari Hikmet)							
Начално		Hidaye	[Hidaye]				
			Mollazade – Metn-i Hidaye Şerhi				

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Междинно		Kadimir			Kadimir	Kadimir	Kadimir
		Lari			Lari	Lari	
	Висша	<i>Hikmetü'l- ‘ayn</i>				<i>Hikmetü'l-‘ayn</i> <i>Mirzacan ‘ale’l- Hikmetü’l-ayn</i>	
Напреднало		<i>Kütüb-i Şeyhayn</i>					
Геометрия (Hendese)							
Начално		<i>Eşkal-i Te’sis</i>			<i>Eşkal-i Te’sis</i>		
Напреднало		Öklides					
Аритметика (Hesab)							
Начално		<i>Bahayiye</i>			<i>Bahayi</i>	<i>Bahaiye fi ilmü’l-hesab</i>	

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Междинно	Близко до висша	Ramazan Efendi					
		Çulli					
Астрономия (Hey’et)							
Междинно	Средна	Şerh-i Çağmuni		Çağmuni Haşiye-i metn- i Çağmuni	Kadıze ‘ala Çağmuni		
Напреднало		Bircandi					
Религиозни науки (накли)							
Богословие/Догматика (Kelâm/Akaid)							
Междинно	Нисша	‘Ömer-i Nesefi	[Metn-i ‘Ömer- i Nesefi]				
		Şerh-i ‘Akaid	Sa’deddin’in ‘Akaid Şerhi	Sa’deddin ‘ale’l-‘akaid	Şerhü’l-‘akaid	Şerh-i ‘Akaid	Şerh-i ‘Akaid

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Междинно	Нисша	Hayali			<i>Haşiye-i Hayali</i> ‘ale’l-‘akaid	Kara Kemal ‘ale’l-Hayali	Hayali Selakuti ale’l- Hayali
		İsbat-ı Vacib				<i>İsbatü’l-vacib</i> ma’ Mirzacan	
		‘Akaid-i Celal		Molla Celal ma’ er-Resail		Celal Divanı	Celal Divanı Gelenbevi ale’l- Celal
			İsfahani Şerhi		İsfahani ‘ale’t- <i>Tavali’</i>		
		Metn-i <i>Tavali’ü’l-</i> <i>envar</i> li’l-Kadı Beyzavi			<i>Tavali’</i>		
	Висша	<i>Mevakıf</i>					
		<i>Şerh-i</i> <i>Makasid</i>					

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Напреднало		Şerh-i Mevakıf			Şerh-i Mevakıf li-Seyyid Şerif		Şerh-i Mevakıf Haşiyesi Selakuti
Източници на ислямското право (Fıkıh Usulü)							
Междинно		Tenkih					
		Tavzih			Tavzih ‘ale’t- Tenkih	Tavzih fi usulü’l- fıkıh	
Междинно		Muhtasar-ı Münteha				Muhtasar-ı Münteha üç havaşıyle	Muhtasar-ı Münteha haşiyesi
		Şerh-i ‘Adud					
		Seyyid				Seyyid ‘ale’l- feraiz	

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Почти напредн.		<i>Telvih</i>			<i>Telvih ‘ale’t- Tavzih</i>	<i>Telvih ‘ale’t- Tavzih</i>	
Напреднало		<i>Fusul-i Bedayi’</i>					
Ислямско право (Fıkıh)							
Начално	Нисша	Halebi		Halebi-i Kebir	<i>Multekatü’l- ebhur</i>	İbrahim Halebi Halebi-i Kebir	Halebi Halebi-i Kebir
Начално					Halebi ‘ale’l- <i>Mülteka</i>	<i>Mülteka</i>	<i>Mülteka</i>
Начално		Kuduri		Kuduri		Kuduri fi’l-fıkıh	
Междинно		<i>Hidaye</i>		<i>Şerh-i Hidaye</i>	<i>Hidaye</i>	<i>Hidaye fi’l-fıkıh</i>	

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Напреднало		Kadıhan			Kadıhan	Fetava-yı Kadıhan	
		Bezzaziye					
Източници на хадисознанието (Hadis Usulü)							
Начално	Висша	Elfiye				Elfiye-i ‘İraki min usulü’l- hadis	
Междинно		Nuhbetü’l- fiker		Nuhbetü’l- fiker		Nuhbe min usulü’l-hadis	Nuhbe
		‘Ali el-Kari				Şerh-i Nuhbe li- ‘Ali el-Kari	Şerh-i ‘Ali el- Kari
Хадисознание (Hadis İlmî)							
Начално		Buhari			Sahihü’l-Buhari		Buhari-i Şerif
		Müslim		Sahih-i Müslim		Sahih-i Müslim	

„Седем звезди“ (1741)			Ръкопис от Шумен (ок. 1860–1861)	Библиотека на Софу Хасан ага, Видин (1728)	Библиотека на Шериф Халил паша, Шумен (1744)	Библиотека на Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	Библиотека на Сакъб ефенди, Урфа (1870)
Ниво	Степен	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие	Автор/ Заглавие
Екзегетика на Корана (Tefsir)							
Начално		Vahidi: <i>Veciz</i>					
Междинно		Vahidi: <i>Vasit</i>					
Напреднало		Kadı Beyzavi		Mükemmel cild vahidde Kadı Beyzavi	Tefsirü'l-Kadı Beyzavi	Tefsir-i Kadı li'l- Beyzavi	Kadı Beyzavi

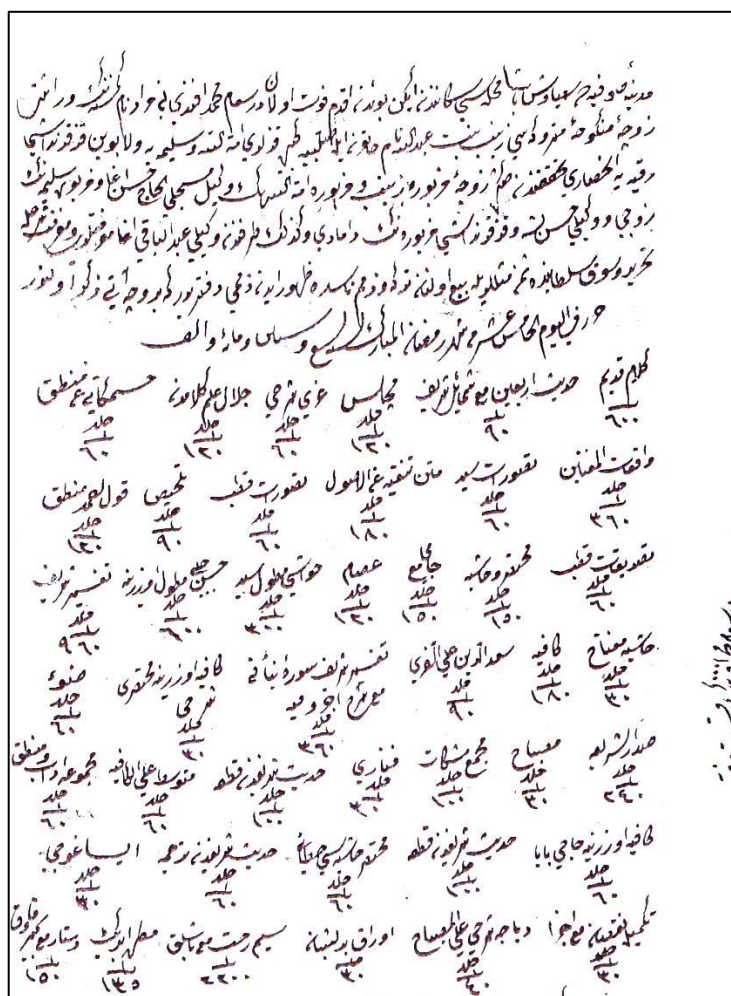
Приложение 2.

Списък на книгите на дерсам Мехмед ефенди, София (1756)

НБКМ, Ор. отд., сиджил S 312/9, л. 56.

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
1	Kelam-ı Kadim	1	600	Коран
2	Hadis-i erba'in ma' Şema'il-i Şerif	1	90	Хадиси
3	Meclis	1	120	Хадиси
4	İzzi Şerhi	1	60	Арабска морфология
5	Celal, 'ilm-i kelimadan	1	120	Ислямско богословие
6	Hüsam Kati 'an mantık	1	60	Логика
7	Vakı'atü'l-müftin	1	360	Ислямско право
8	Tasavvurat-ı Seyyid	1	60	Логика
9	Metn-i Tenkih 'anü'l-usul	1	180	Ислямско право (източници)
10	Tasavvurat-ı Kutb	1	60	Логика
11	Telhis	1	90	Реторика
12	Kul Ahmed, mantık	1	120	Логика
13	Tasdikat-ı Kutb	1	60	Логика
14	Muhtasar ve Haşiye	1	150	Реторика
15	Cami ma'	1	150	Арабски синтаксис
16	İsam	1	120	Арабски синтаксис
17	Havaşi Mutavvel-i Seyyid	1	300	Реторика
18	Hasan Çelebi Mutavvel üzerine	1	600	Реторика
19	Tefsir-i Şerif	1	960	Екзегетика
20	Haşiye-i Miftah	1	30	Реторика
21	Kafiye	1	180	Арабски синтаксис
22	Sa'deddin 'ale'l-Kari	1	90	Ислямска догматика
23	Tefsir-i Şerif-i Sure-i Nebe' ma' Şerh-i Ecrümiye	1	360	Екзегетика и арабски синтаксис
24	Kafiye üzerine Muhtasarı, Şerhi	1	30	Арабски синтаксис
25	Zav'	1	60	Арабски синтаксис
26	Sadru'ş-Şeri'a	1	240	Ислямско право
27	Misbah	1	30	Арабски синтаксис
28	Mecm'a-i Mişkat	1	100	Хадиси
29	Fenari	1	30	Логика
30	Hadis-i Şerif'den kıt'a	1	100	Хадиси, част
31	Mutevassit 'ale'l-Kafiye	1	60	Арабски синтаксис
32	Mecmu'a-i adab ve mantık	1	60	Диалектика и логика
33	Kafiye üzerine Hacı Baba	1	60	Арабски синтаксис
34	Hadis-i Şerif'den kıt'a	1	100	Хадиси, част
35	Muhtasar haşiyesi, Hatayi	1	60	Реторика
36	Hadis-i Şerif'den tercüme	1	60	Хадиси, превод

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
37	İsagoci	1	30	Логика
38	Tekmile-i Noksan (?) ma' ecza	1	30	(?) и части от книга
39	Dibace Şerhi 'ale'l-Misbah	1	40	Арабски синтаксис
40	Evrak-ı perişan		30	Книжа в лошо състояние
	Общо	40	6040	

Приложение 3.

Списък на книгите на книжаря Юсуф Челеби, починал в Русе (1742)

НБКМ, Ор. отд., сиджил R 38, 956–966.

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
1	Gülşen-i Raz	1	120	Персийска поезия/ Ислямски мистицизъм
2	Fenari	1	30	Логика
3	Şerh-i 'İzzi	1	30	Арабски синтаксис
4	İnşa	1	10	Писмовник
5	Mecmu'a	1	50	Сборник
6	Du'aname	1	30	Молитвеник
7	Kitab-ı perişan	1	200	Книга в лошо състояние
8	Mantık cümlesi	1	40	Логика
9	Türki nazm	1	30	Турска поезия
10	Tefsir-i Şerif nakıs	1	120	Екзегетика, непълен екземпляр
11	Hüsn-i Dil, Ahi [Çelebi]	1	40	Поезия
12	Kitab minü'l-hendese	1	30	Геометрия
13	Kadımîr	1	60	Философия/метафизика
14	Risale-i adab	1	80	Диалектика
15	Molla Cami	1	50	Арабски синтаксис
16	Haşiye-i Sa'deddin	1	90	Ислямска догматика
17	Tavali'	1	40	Ислямско богословие
18	Baharistan	1	30	Персийска поезия
19	Kitab-ı Müslim cüz-i evvel	1	200	Хадиси, част
20	Zav'	1	50	Арабски синтаксис
21	Haşiye-i Seyyid 'Ali	1	40	Ислямско право
22	Kitab minü'l-fıkh	1	80	Ислямско право
23	Kitab minü'l-usul	1	60	Ислямско право (източници)
24	Mecmu'a	1	40	Сборник
25	Mecm'au'l-bahreyn noksan	1	200	Ислямско право, непълен екземпляр
26	Haşiye-i Hidaye	1	100	Ислямско право
27	Mütehasır Şerhi	1	160	(?)
28	Hatayi Muhtasar	1	40	Реторика
29	Yekülü'l-'abd Şerhi	1	70	Персийска поезия
30	Calibname (?)	1	50	(?)
31	Efdalzade	1	40	Ислямска догматика
32	Şerh-i Sina min hikmet, Farsi	1	120	Философия/метафизика, на персийски език
33	Risale-i Tezkire	1	80	Биографии

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
34	Sihah-ı Cevheri	1	300	Речник
35	Risale-i Mantık	1	60	Логика
36	Mecmu'a	1	40	Сборник
37	Kitab mine'l-Fürs	1	60	Книга на персийски език
38	Hacı Baba	1	100	Арабски синтаксис
39	Türki kitab	1	90	Книга на турски език
40	Tıbb 'Arabi nakıs	1	120	Медицина, на арабски език, непълнен екземпляр
41	Kitab minü't-tıbb	1	120	Медицина
42	Türki Hadis	1	80	Хадиси, на турски език
43	Kitab mine'l-Fürs	1	60	Книга на персийски език
44	Kitab minü'l-Müslim	1	40	Хадиси
45	Buhari	1	60	Хадиси
46	Habeş (?) feraiz	1	80	Ислямско наследствено право
47	Sadru'ş-Şeri'a	1	80	Ислямско право
48	Kitab-ı Hikaye	1	40	Епос, приказки
49	Kitab-ı Destan	1	30	Епос
50	Kitab-ı Tahkik	1	60	Ислямско право (източници)
51	Mu'rib	1	20	Арабски синтаксис
52	Kitabü'l-Hayl	1	30	Ветеринарна медицина
53	Mecmu'a	1	30	Сборник
54	Cami	1	60	Арабски синтаксис
55	Şerh-i Kafiye	1	80	Арабски синтаксис
56	Manzume minü'n-nahv	1	60	Арабски синтаксис
57	Mecmu'a	1	40	Сборник
58	Kitab-ı Hikayat	1	50	Епос
59	Kitab minü'n-nahv	1	60	Арабски синтаксис
60	Miftah	1	50	Реторика
61	Telhis	1	80	Реторика
62	Kitab minü'l-cefr	1	40	Наука за предсказанията
63	Kitab Farsi	1	50	Книга на персийски език
64	Subha mine'l-Fürs	1	50	Речник (персийски)
65	Haşiye-i Hidaye	1	100	Ислямско право
66	Şerh-i Matali'	1	60	Логика
67	Kuduri	1	50	Ислямско право
68	Kitab 'Arabi	1	40	Книга на арабски език
69	Kitab mine'l-Fürs	1	15	Книга на персийски език
70	Kitab minü'l-fıkh	1	40	Ислямско право
71	Kenz	1	40	Ислямско право
72	Sa'di minü'n-nahv	1	60	Арабски синтаксис
73	Şerh-i metin minü'n-nahv	1	40	Арабски синтаксис
74	Evrak-ı perişan kütüb	5	80	Книги в лошо състояние
75	Miraçname	1	40	Книга за възнесението на пророка Мохамед

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
76	Kitab 'Arabi	1	40	Книга на арабски език
77	Mushaf-ı Şerif evrak-ı perişan	1	80	Коран, в лошо състояние
78	Zav'	1	60	Арабски синтаксис
79	Kitab Türki	1	50	Книга на турски език
80	Şerh-i Kuduri	1	160	Ислямско право
81	Evrak-ı perişan	1	40	Книжа в лошо състояние
82	Kitab mine'l-Fürs	1	120	Книга на персийски език
83	Haşiye 'ale'l-Miftah	1	60	Реторика
84	Kitab manzum	1	60	Поезия
85	Mevlud beyti	1	20	Биография на пророка Мохамед
86	Timurname	1	40	История
87	Tevarih-i Al-i 'Osman	1	40	Османска история
88	Müşkilat	1	60	Ислямска етика
89	Şerh-i Muhtasar	1	240	Реторика
90	Mecma'ü'l-bahreyn	1	160	Ислямско право
91	Molla Cami	1	100	Арабски синтаксис
92	Tecvid	1	40	Коранична рецитация
93	Feraiz	1	30	Ислямско наследствено право
94	Menakıb-ı Ebu'l-Vefa	1	60	Житие на ислямски мистик
95	Kütüb-i perişan, cild	(?)	100	Книги в лошо състояние
96	Mütevassıt	1	80	Реторика
97	Mecmu'a-i hikmet	1	80	Сборник по философия/метафизика
98	Kafiye	1	50	Арабски синтаксис
99	Şerh-i Kuduri	1	120	Ислямско право
100	Şerh-i 'İzzi	1	60	Арабски синтаксис
101	Kitab mine'l-Fürs	1	80	Книга на персийски език
102	Tefsir Mecm'aü'l-beyan	5	240	Екзегетика
103	Kitab minü'l-hadis	1	80	Хадиси
104	Kitab mine'l-Fürs	1	200	Книга на персийски език
105	Şerh-i Kenzü'd-dekaik	1	160	Ислямско право
106	Kitab minü'l-mantık	1	80	Логика
107	Mecmu'a	1	10	Сборник
108	Sadru's-Şeri'a	1	40	Ислямско право
109	Kitab minü'l-fikh	1	100	Ислямско право
110	Mecmu'a	1	40	Сборник
111	İ'manü'l-mümin	1	40	Ислямска догматика
112	Tefsir-i Şerif	1	120	Екзегетика
113	'İsam	1	40	Арабски синтаксис
114	Mecmu'a	1	20	Сборник
115	Telhis	1	40	Реторика
116	Mecmu'a	1	10	Сборник
117	Kitab minü'l-fikh	1	40	Ислямско право
118	Şerh-i Siraciye	1	40	Ислямско право

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
119	Bostan	1	100	Персийска поезия
120	Kimya-yı Sa'det	1	160	Персийска поезия/ Ислямски мистицизъм
121	Kitab-ı manzum	1	80	Поезия
122	Mecmu'a	1	40	Сборник
123	Seyyid 'Ali	1	40	Ислямско право
124	Cami	1	60	Арабски синтаксис
125	Şerh-i Fıkh-ı Ekber	1	40	Ислямска догматика
126	Şerh-i Merah	1	50	Арабска морфология
127	Dürr-i Meknun	1	80	Ислямски мистицизъм
128	Hizanetü'l-fıkh	1	70	Ислямско право
129	Me'ani'den bir cüz	1	40	Реторика, част
130	Cüz-i Kenz	1	20	Ислямско право
131	Şerh-i Cevzi	1	40	Хадиси
132	Kitab 'Arabi	1	60	Книга на арабски език
133	Fıkh-ı Ekber	1	40	Ислямска догматика
134	Lügat	1	40	Речник
135	Kuduri	1	40	Ислямско право
136	Misbah	1	80	Арабски синтаксис
137	Mecmu'a-i Meşaih	1	60	Ислямски мистицизъм/ Биографии (?)
138	Haşiye-i 'akaid	1	60	Ислямска догматика
139	Tarikat	1	50	Ислямска догматика
140	Mutavvel Haşiyesi	1	80	Реторика
141	Kitab minü'l-me'ani	1	40	Реторика
142	Dibace-i Gülistan	1	40	Персийска поезия
143	İsfahani	1	80	Ислямско богословие
144	Evrad-ı Meşaih	1	40	Ислямски мистицизъм/ Биографии (?)
145	Delail-i Nübüvvet	1	50	Възхвала на пророка Мохамед
146	Şerh-i Kifaye	1	40	Ислямско право
147	Mugni'l-lebib	1	50	Арабски синтаксис
148	Kıta'ü'n-Nübüvvet	1	40	Възхвала на пророка Мохамед, част
149	Şerh-i Fenari	1	50	Логика
150	Muhyiddin	1	60	Логика
151	Vefat	1	40	История
152	Şerhü'l-Huruc	1	80	Ислямски мистицизъм
153	Cüz minü't-tefsir	1	70	Екзегетика, част
154	Hacı Baba	1	80	Арабски синтаксис
155	Kitab mine'l-Fürs	1	40	Книга на персийски език
156	Mu'rib	1	40	Арабски синтаксис
157	Hikmetü'l-'ayn	1	100	Философия/метафизика
158	Muhallis-i Mekkiye (?)	1	130	(?)
159	Şerh-i Menar	1	60	Ислямско право (източници)

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
160	Teferrüçü'ş-şüde	1	40	(?)
161	Mev'iza	1	40	Ислямски проповеди
162	Haşiye-i Molla Celal	1	160	Ислямско богословие
163	Kitab minü'n-nahv	1	80	Арабски синтаксис
164	Şerh-i Kafiye	1	50	Арабски синтаксис
165	Evrak	1	30	Книжа
166	Tecvid	1	40	Коранична рецитация
167	Kitab minü't-tıbb	1	40	Медицина
168	Menasik-i Hacc	1	30	Хаджилък/география
169	Mecmu'a	1	30	Сборник
170	Kitabü'l-'Arabi	1	120	Книга на арабски език
171	Keşşaf	1	60	Екзегетика
172	Kitabü'z-zehd	1	60	Ислямски мистицизъм
173	Maksad-ı Akşa	1	50	Ислямски мистицизъм
174	Şah Hüseyin	1	40	Диалектика
175	Metn-i Musalli	1	20	Ислямски молитви
176	Cüz-i tefsir	1	25	Екзегетика, част
177	Kütüb-i perişan, cild	(?)	200	Книги в лошо състояние
178	Eyyühe'l-veled	1	40	Ислямска етика (наставления)
179	Mecmu'a	1	40	Сборник
180	Kitab minü'l-mantık	1	40	Логика
181	Telhis	1	60	Реторика
182	Kitab mine'l-Fürs	1	30	Книга на персийски език
183	Dekaikü'l-hakaik	1	100	Ислямска догматика
184	Telhis	1	60	Реторика
185	Feraiz	1	20	Ислямско наследствено право
186	Cild-i salis minü'l-Meşarik	1	200	Хадиси
187	Cild-i sabi' (?)	1	200	(?)
188	Cild-i Müslim	1	240	Хадиси
189	Cami'ü'l-fusul	1	160	Хадиси
190	Fezail-i Cihad	1	160	Ислямска история
191	Kitabü'l-Cemel	1	200	Ислямска история
192	Cild-i salis minü'l-Müslim	1	120	Хадиси
193	Haşiye 'ale'l-İsfahani	1	40	Ислямско богословие
194	Hadis-i Erba'in	1	40	Хадиси
195	Cild-i salis minü'l-Buhari	1	180	Хадиси
196	Haşiye-i kadime	1	90	(?)
197	Şerhü'l-Beyz	1	60	Екзегетика (?)
198	Nüşetü'l-kulub	1	40	География/космология
199	Risale	1	20	Трактат
200	Mutavvel-i Seyyidi	1	60	Реторика
201	Şerh-i Telhis (?)	1	50	Реторика (?)
202	Lübbü'l-elbab	1	80	Арабски синтаксис
203	Şerh-i Şemsiye	1	90	Логика

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
204	Menasik-i Hacc	1	30	Хаджилък/география
205	Türki tercüme	1	40	Превод на турски език
206	Kitab minü'l-mantık	1	80	Логика
207	Kitabü't-tasavvuf	1	60	Ислямски мистицизъм
208	Du'aname	1	20	Молитвеник
209	Mecmu'a	1	30	Сборник
210	Kitab minü'l-'Arabi	1	50	Книга на арабски език
211	Divan-ı Şahi	1	30	Персийска поезия
212	Haşiye-i Mevlana	1	40	Ислямски мистицизъм
213	Kutbuddin	1	40	Реторика
214	Şerh-i Hidaye	1	80	Ислямско право
215	Haşiye-i İsfahani	1	30	Ислямско богословие
216	Molla Cami	1	60	Арабски синтаксис
217	Evrak-ı perişan minü'l- kitab	1	80	Листа от книга в лошо състояние
218	Baharistan	1	40	Персийска поезия
219	İrşad Farsi	1	40	Ислямски мистицизъм, на персийски език
220	Mecmu'a	1	40	Сборник
221	İnşa	1	10	Писмовник
222	Lübb-i Lebîb	1	40	Арабски синтаксис
223	Kitab minü'l-fıkh	1	40	Ислямско право
224	Şerh-i Matalî'	1	40	Логика
225	Teşekkürname	1	30	(?)
226	Kitab minü'l-fıkh	1	60	Ислямско право
227	Mesabih-i Şerîf	1	100	Хадиси
228	Zav'	1	60	Арабски синтаксис
229	Kitab-ı 'İbadet	1	60	Ислямски ритуали
230	Kitab-ı Hikayat	160	6400	Епос, приказки
231	Metn-i Vikaye	1	40	Ислямско право
232	Mecmu'a	1	20	Сборник
233	Menasik-i Hacc	1	10	Хаджилък/география
234	Tevarih-i Al-i 'Osman	1	40	Османска история
235	Şerh-i Kuduri	1	40	Ислямско право
236	Risale	1	100	Трактат
237	Cevamî'ü'l-kelim	1	200	Хадиси
238	Kitabü'l-Visayet	1	120	Ислямска догматика (?)
239	Kitab minü'l-Hadisî'l- Buhari	1	200	Хадиси
240	Telviḥ-i Tavziḥ	1	240	Ислямско право (източници)
241	Şerh-i Mecm'au'l-bahreyn	1	300	Ислямско право
242	Şerh-i Ebyat	1	180	Ислямски мистицизъм
243	Cild-i erba' min Şerh-i Müslim	1	80	Хадиси

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
244	Kitab mine'l-Fürs	1	40	Книга на персийски език
245	Letaifü'l-işarat	1	40	Ислямски мистицизъм
246	'Arabi Sakk	1	10	Ислямско право, на арабски език
247	Şerh-i Fıkh-ı Şerif	1	30	Ислямско право
248	Lübab manzum	1	15	Ислямско право
249	Mecmu'a	1	15	Сборник
250	Üstüvani	1	15	Ислямска проповед
251	Tavzih	1	40	Ислямско право (източници)
252	Kitab minü'l-fıkh	1	20	Ислямско право
253	Türkiye	1	10	Книга на турски език
254	Kitab mine'l-Fürs	1	50	Книга на персийски език
255	Şerh-i Kaside-i İbni Faris	1	30	Персийска поезия
256	Cüz minü't-tefsir	1	30	Екзегетика
257	Kitab Farsi	1	30	Книга на персийски език
258	Kitab Türki	1	20	Книга на турски език
259	Gülzar-ı Ma'nevi	1	20	Персийска поезия
260	İnşa	1	10	Писмовник
261	Kitab Farsi	1	10	Книга на персийски език
262	Şirvani	1	5	Ислямско право
263	Mevi'za	1	25	Ислямски проповеди
264	Mütevassıt	1	10	Арабски синтаксис
265	Dibace	1	10	Арабски синтаксис
266	Divan	1	10	Персийска поезия
267	Kuduri	1	15	Ислямско право
268	Sakk 'Arabi	1	5	Ислямско право, на арабски език
269	Kit'a min Tefsir-i Kebir	1	20	Екзегетика
270	Metn-i Mecm'au'l-bahreyn	1	25	Ислямско право
271	Kitab-ı Molla 'Arab	1	20	(?)
272	Mecmu'a	1	20	Сборник
273	Kitab-ı Hasan Paşa	1	30	Арабска морфология
274	Kitab mine'l-Fürs	2	10	Книга на персийски език
275	Farsi Menasik	1	10	Хаджилък/география, на персийски език
276	Şerh-i Kuduri	1	20	Ислямско право
277	Mecmu'a	1	20	Сборник
278	Hadikatü's-şu'ara	1	300	Биографии
279	Kitab minü'l-usul	1	30	Ислямско право (източници)
280	Akhisari	1	10	Политически трактат
281	Kur'an-ı (?)	1	20	Коран
282	Ma'arifname	1	10	Ислямска етика
283	Şerh-i Kafiye	1	15	Арабски синтаксис
284	Mecmu'a	1	10	Сборник
285	Metn-i Telhis	1	10	Реторика

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
286	Evrak-ı perişan	1	10	Книжа в лошо състояние
287	Şerh-i 'İzzi	1	20	Арабски синтаксис
288	Tayfur	1	5	Коранична рецитация (?)
289	Kitab minü'l-mantık	1	5	Логика
290	Kitab Farsi	1	20	Книга на персийски език
291	Bostan	1	10	Персийска поезия
292	Şerh-i Hafız	1	15	Персийска поезия
293	Evrak-ı perişan	1	10	Книжа в лошо състояние
294	Du'aname	1	10	Молитвеник
295	Zincani	1	5	Персийска поезия
296	Kitab minü'l-'Arabi	1	5	Книга на арабски език
297	Dibace	1	10	Арабски синтаксис
298	Mecmu'a	1	5	Сборник
299	Siracü'l-kulub	1	5	Ислямски мистицизъм
300	Kitab 'Arabi	1	5	Книга на арабски език
301	Farsi divan	1	15	Персийска поезия
302	Kitab minü'l-'Arabi	1	10	Книга на арабски език
303	İftitah	1	15	Арабски синтаксис
304	Mecmu'a	1	25	Сборник
305	Farsi 'akaid	1	20	Ислямска догматика, на персийски език
306	Tabakat-ı 'Ulema	1	20	Биографии
307	Kitab-ı Tıbb	1	20	Медицина
308	Menasik-i Hacc	1	10	Хаджилък/география
309	Tertib-i Kelimat	1	10	Речник (?)
310	İzah	1	10	Реторика
311	Mecmu'a	1	20	Сборник
312	Feraiz	1	15	Ислямско наследствено право
313	Mecmu'a	1	40	Сборник
314	Dusturü'l-mekatib	1	20	Писмовник
315	Haşiye-i Molla İbrahim	1	5	(?)
316	Bihıştname	1	10	Персийска поезия (?)
317	Kitab Türki	1	20	Книга на турски език
318	Divan-ı Hafız	1	10	Персийска поезия
319	Gülstan	1	10	Персийска поезия
320	Lügat	1	10	Речник
321	Kitab-ı Hikayat	1	10	Епос, приказки
322	Kitabü'l-mantık	1	15	Логика
323	Kitab minü'l-adab	1	10	Диалектика
324	Dibace Şerhi	1	10	Арабски синтаксис
325	Kitab Türki	1	20	Книга на турски език
326	Vasiyet-i İmam-ı A'zam	1	5	Ислямска догматика
327	Üstüvani	1	10	Ислямска проповед
328	Kitab minü't-tıbb	1	20	Медицина

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
329	Du'aname	1	5	Молитвеник
330	Kitab 'Arabi	1	20	Книга на арабски език
331	Kitab-ı tıbb	1	20	Медицина
332	Ecrümiye	1	5	Арабски синтаксис
333	Zav'	1	10	Арабски синтаксис
334	Kitab-ı Maktel	1	5	Поезия
335	Kitab minü'l-'akaid	1	5	Ислямска догматика
336	Kitab-ı Maktel	1	5	Поезия
337	Celal Haşiyesi	1	20	Ислямско богословие
338	'Akaid	1	5	Ислямска догматика
339	Gencine-i Raz	1	10	Ислямски мистицизъм
340	Hamzaname	1	10	История/епос
341	Mantık	1	10	Логика
342	Haşiye-i Seyyid Şerif	1	15	Ислямско богословие
343	Kitab minü'l-mantık	1	15	Логика
344	Kitab Farsi	1	10	Книга на персийски език
345	Kitab-ı tıbb	1	5	Медицина
346	Kit'a minü't-tefsir	1	5	Екзегетика
347	Kitab-ı Mantık	1	15	Логика
348	Kitab-ı Hikayat	1	5	Епос, приказки
349	En'am-ı Şerif	1	10	Коран (подборка)
350	Şerh-i Vaz'ıye	1	10	Ислямски проповеди
351	Mecmu'atü'l-muharremat	1	5	Ислямско право (?)
352	Şerh-i Dibace	1	15	Арабски синтаксис
353	Mev'iza	1	10	Ислямски проповеди
354	Kitab minü'l-mantık	1	5	Логика
355	Nakıs feraiz	1	5	Ислямско наследствено право, непълен екземпляр
356	Türki kitab	1	10	Книга на турски език
357	Kitabü't-Teysir	1	5	Коранична рецитация
358	Kütüb na-ma'lum	10	100	Книги с неизвестно съдържание
359	Hizanetü'l-fıkh	1	10	Ислямско право
360	Kitab 'Arabi	1	20 (?)	Книга на арабски език
361	Kitab minü'l-mantık	1	5	Логика
362	Fezail-i Şam	1	5	Ислямска история и биографии
363	Mevlūd-i Nebi	1	10	Биография на пророка Мохамед
364	Mev'iza	1	10	Ислямски проповеди
365	Kitab-ı tıbb	1	5	Медицина
366	Tezkiretü'l-(?)	1	5	Биографии (?)
367	Mev'iza	1	10	Ислямски проповеди
368	Risale	1	(?)	Трактат
369	Mültekatü'l-ebhur nakıs	1	5	Ислямско право, непълен екземпляр
370	Du'aname	1	5	Молитвеник

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
371	Kütüb-i perişan	(?)	50	Книги в лошо състояние
372	Şerh-i feraiz	1	10	Ислямско наследствено право
373	Kütüb-i perişan na- ma'lum	36	360	Книги в лошо състояние и с неизвестно съдържание
374	Şerh-i Dibace	1	10	Арабски синтаксис
375	Risale	1	5	Трактат
376	(?)	1	2	(?)
377	Perişan kütüb	10	100	Книги в лошо състояние
378	Şerh-i Kafiye	1	20	Арабски синтаксис
379	Kitab Türki	1	15	Книга на турски език
380	Kitab minü'n-nahv	1	20	Арабски синтаксис
381	Şerh-i Kafiye	1	30	Арабски синтаксис
382	Lügat	1	10	Речник
383	Safinatü'l-ma'arif	1	10	Ислямски мистицизъм (?)
384	Kütüb na-ma'lum	20	550	Книги с неизвестно съдържание
385	[Kita]b minü'l-hadis	1	100	Хадиси
386	Du'aname	1	10	Молитвеник
387	Kitab-ı tıbb	1	10	Медицина
388	Risale	1	15	Трактат
389	Nisf Mülteka	1	10	Ислямско право
390	Cüz-i evvel minü's-Sihah	1	40	Речник
391	Mevi'za	1	20	Ислямски проповеди
392	İzah	1	30	Реторика
393	Tuhfetü'l-muluk	1	30	Ислямска догматика, катехизис
394	Tefsir	1	50	Екзегетика
395	Kaside	1	10	Персийска поезия
396	Merah	1	15	Арабска морфология
397	Sahih-i Müslim	1	50	Хадиси
398	Halebi	1	50	Ислямско право
399	Mukadimme	1	5	Персийска поезия или история (?)
400	Ebu, El-Münteha	1	20	Ислямско право (източници)
401	'İsmetü'l-elbab (?)	1	20	(?)
402	Şerh-i 'İzzi	1	10	Арабски синтаксис
403	Nahv cümlesi	1	15	Арабски синтаксис
404	Kütüb-i perişan	10	100 (?)	Книги в лошо състояние
405	Kitab-ı fikh minü'l-usul	1	20	Ислямско право (източници)
406	Divan-ı Hafız	1	10	Персийска поезия
407	Şatibi	1	20	Коранична рецитация
408	Evrak-ı perişan	1	15	Книжа в лошо състояние
409	Türki manzum	1	30	Турска поезия
410	Kitab mine'l-Fürs	1	20	Книга на персийски език
411	Behçetü'l-fetava	1	30	Ислямско право (фетви)
412	Evrak-ı perişan	1 кòла	10	Книжа в лошо състояние
413	Türki kitab	1	10	Книга на турски език

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
414	Şerh-i Dibace	1	10	Арабски синтаксис
415	Tehzib	1	15	Логика
416	Şerh-i Misbah	1	20	Арабски синтаксис
417	İftitah	1	20	Арабски синтаксис
418	Mecma'ü'l-bahreyn evrak	1	15	Ислямско право, листа
419	Türki risale	1	15	Трактат на турски език
420	Kitab minü'l-mantık, Kitabü'l-fıkh	1	20	Логика, ислямско право
421	Nakıs kütüb	10	100	Части от книги
422	Mecma'ü'l-bahreyn Şerhi, nakıs	1	20	Ислямско право, част
423	Nakıs kütüb	5	80	Части от книги
424	Evrak-ı perişan	17 кòли	510	Книжа в лошо състояние
425	Evrak-ı perişan	9 кòли	90	Книжа в лошо състояние
426	İsimleri na-ma'lum kütüb	60	600	Книги с неизвестни заглавия
427	Divan-ı Necati	1	10	Персийска поезия
428	Feraiz	1	5	Ислямско наследствено право
429	Mecmu'a	1	10	Сборник
430	Kitab na-ma'lum	10	100	Книга с неизвестно съдържание
431	Menasik-i Hacc	1	10	Хаджилък/география
432	Ziyaü'l-kulub	1	20	Ислямски мистицизъм
433	Kütüb na-ma'lum	5	50	Книги с неизвестно съдържание
434	Hatayi	1	25	Реторика
435	Kütüb na-ma'lum	20	200	Книги с неизвестно съдържание
436	Tuhfetü'l-celal	1	20	Ислямско право
437	Divan-ı Feyz	1	10	Персийска поезия
438	Kütüb-i perişan	1	25	Книги в лошо състояние
439	Şerh-i Kaside	1	20	Персийска поезия
440	Hulviyat	1	40	Книга с готварски рецепти
441	Kitab Farsi	1	10	Книга на персийски език
442	Kütüb-i perişan	(?)	30	Книги в лошо състояние
443	Kütüb-i perişan	(?)	120	Книги в лошо състояние
444	Kamilü't-ta'bir	1	10	Съновник
445	Kitab Farsi	2	30	Книга на персийски език
446	Gencine-i Raz	1	10	Ислямски мистицизъм
447	Mev'iza mecmu'ası	1	50	Ислямски проповеди
448	Kitab 'Arabi	1	20	Книга на арабски език
449	Hallü'l-eşkal	1	20	Астрономия
450	Mu'rib	1	10	Арабски синтаксис
451	Kitab-ı perişan na-ma'lum		80	Книга с неизвестно съдържание
452	Mu'rib-i Kafiye	1	10	Арабски синтаксис
453	Kütüb-i perişan		160	Книги в лошо състояние
454	Şerh-i Teysir	1	20	Коранична рецитация

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
455	Mesnevi Şerhi	1	30	Персийска поезия/ ислямски мистицизъм
456	Na-ma'lum kütüb	10	100	Книги с неизвестно съдържание
457	'İsam	1	30	Арабски синтаксис
458	Mehr-i Müşteri		15	Персийска поезия
459	Leyla ile Mecnun	1	5	Персийска поезия
460	Kütüb-i perişan	14	200	Книги в лошо състояние
461	Tercüme	1	20	Превод
462	Kitab Türki	1	20	Книга на турски език
463	Kütüb na-ma'lum	10	100	Книги с неизвестно съдържание
464	Kuduri	1	10	Ислямско право
465	Şemsiye Şerhi	1	15	Логика
466	Kafiye	1	15	Арабски синтаксис
467	Kütüb-i perişan	10	100	Книги в лошо състояние
468	Lügat	1	15	Речник
469	Def'a kütüb-i perişan	10	100	Книги в лошо състояние
470	Kitab-ı Hikayat	1	200	Епос
471	Kitab fi'l-'Arabi	1	20	Книга на арабски език
472	Kitab minü'l-fıkh	1	20	Ислямско право
473	Şerh-i Fusus	1	40	Ислямски мистицизъм
474	Cild-i Evvel minü's-Sihah	1	60	Речник
475	Şerh-i Tavalı'	1	20	Ислямско богословие
476	Cüz minü't-tefsir	1	40	Екзегетика
477	Tefsir-i Şerif noksan	1	40	Екзегетика
478	Kitab minü'l-fıkh	1	40	Ислямско право
479	Kitab mine'l-Fürs	1	20	Книга на персийски език
480	Def'a Kitab minü'l-fıkh	1	20	Ислямско право
481	Cüz minü's-Siyer	1	40	Ислямска догматика
482	Kitab mine'l-Fürs	1	30	Книга на персийски език
483	(?)-zade	1	60	(?)
484	Perişan tefsir Türki	1	50	Екзегетика, на турски език, в лошо състояние
485	Gayetü'l-muhtar	1	20	Ислямско право
486	Kitabü'l-Muharrer	1	15	Ислямско право (източници)
487	Mirsadü'l-'ibad	1	15	Ислямски мистицизъм
488	Türki tercüme	1	30	Превод на турски език
489	Vikaye	1	20	Ислямско право
490	Kenzu'd-dekaik	1	20	Ислямско право
491	Kitab Türki	1	20	Книга на турски език
492	Mücmelü'l-ahkam	1	20	Хадиси
493	Şerh-i Buhari	1	50	Хадиси
494	Kitab minü'l-fıkh	1	40	Ислямско право
495	Def'a kitab minü'l-fıkh	1	25	Ислямско право

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
496	Menakıb-ı 'Abdülkadir Geylani	1	20	Ислямски мистицизъм
497	Şerh-i Muhtar, ecza	1	20	Ислямско право, части
498	Cami'ü's-sagir	1	30	Хадиси
499	Tefsir min Hud	1	40	Екзегетика
500	Cevahirü'l-fıkh	1	25	Ислямско право
501	Evrak-ı perişan	9 кóли	60	Книжа в лошо състояние
502	Def'a evrak-ı perişan ve na-tamam kütüb	(?)	150	Книжа в лошо състояние и части от книги
503	Mukadimme	1	10	Персийска поезия или история (?)
504	Hayali	1	30	Персийска поезия или ислямска догматика
505	Hafız	1	50	Персийска поезия
506	Metn-i Menar, Mütevassit ve perişan kütüb	(?)	150	Ислямско право (източници), арабски синтаксис и книги в лошо състояние
507	Tercüme-i Hadis	1	100	Хадиси
508	Gülistan ve Türki hikayat	1	100	Персийска поезия и епос/приказки на турски език
509	Mecmu'a ve Türki kitab	1	60	Сборник и книга на турски език
510	Mecmu'a ve na-ma'lum kütüb	8	80	Сборник и книги с неизвестно съдържание
511	Behçetü'l-behiye şerhi	1	25	(?)
512	Şerh-i Hidaye, hikmet ve perişan kütüb		100	Философия/метафизика и книги в лошо състояние
513	Metn-i Meşarık	1	30	Хадиси
514	Hüsn-i Dil, Ahi [Çelebi]	1	15	Поезия
515	Mecmu'a ve isimleri na-ma'lum [kütüb]	10	100	Сборник и книги с неизвестно съдържание
516	Mecmu'a, isimleri na-ma'lum risale	10	100	Сборник и трактати с неизвестно съдържание
517	Kitab-ı manzum	1	40	Поезия
518	Kütüb minü'n-nücum ve'l-Fürs	5	100	Книги по астрономия и на персийски език
519	Ta'lim-i Müte'allim ve mecmu'a		90	Ислямска дидактика и сборник
520	Risale	1	10	Трактат
521	Du'aname	1	10	Молитвеник
522	Cild-i sani minü'l-Mesabih	1	25	Хадиси
523	(?) ve na-ma'lum kitab	1	20	(?) и книга с неизвестно съдържание
524	Kitab-ı tıbb	1	20	Медицина
525	Evrak-ı perişan	3 кóли	50	Книжа в лошо състояние
526	Kitab minü'l-mantık	1	30	Логика
527	Kitab-ı Ahengi (?)	1	20	Поетична метрика (?)
528	Risale	1	10	Трактат

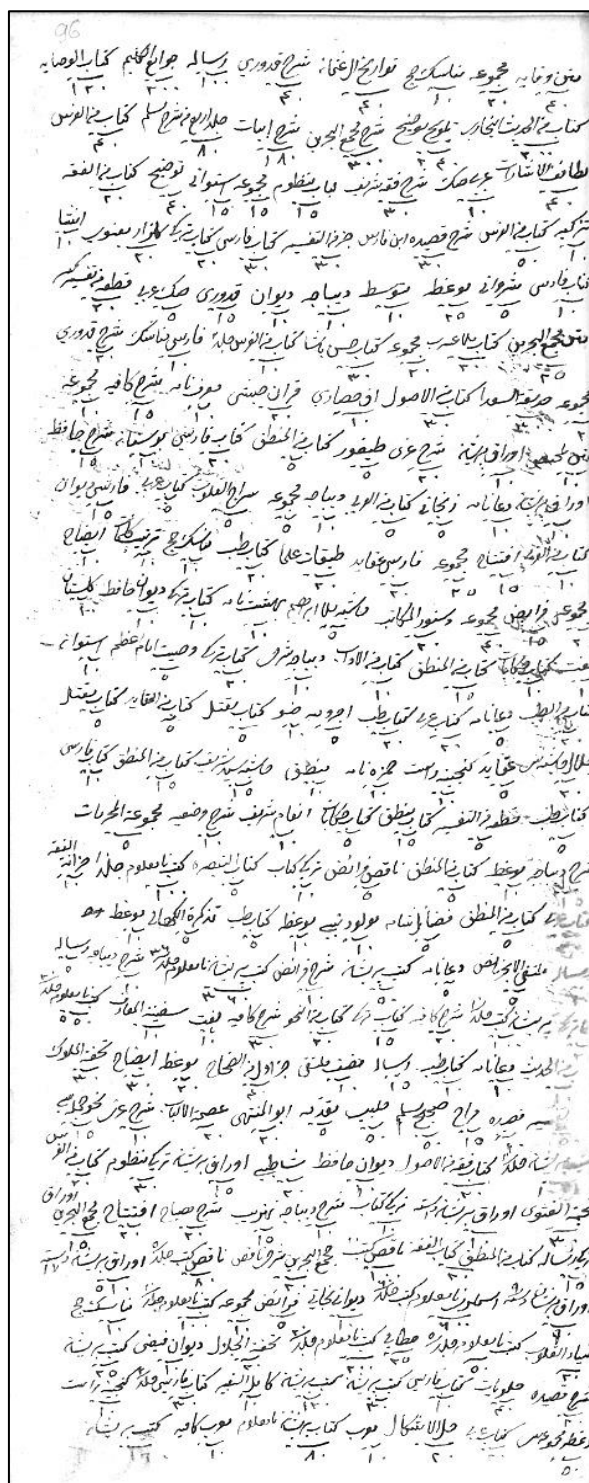
№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
529	Kitab-ı Hikaye	1	20	Епос/приказки
530	Fetaih-i manzum	1	30	Поезия
531	Ecza minü'l-hadis	1	30	Хадиси, части
532	Mecmu'a	1	10	Сборник
533	Ecza	1	50	Части [от книга]
534	Mibdeh-i Ma'ad (?)	1	12	Ислямска догматика, есхатология (?)
535	Evrak-ı perişan	1	40	Книжа в лошо състояние
536	Camî'ü'l-fetava	1	30	Ислямско право (фетви)
537	Hatayi li'l-Muhtasar	1	30	Реторика
538	Şerh-i Kaside	1	10	Персийска поезия
539	Hulasatü'l-fetva	1	35	Ислямско право
540	Şerh-i Mucez	1	15	Медицина
541	Türki tefsir	1	50	Екзегетика, на турски език
542	Muhtasar-ı Müslim	1	40	Хадиси
543	Feraiz	1	15	Ислямско наследствено право
544	Mecmu'a ve risale		100	Сборник и трактат
545	Firuzşah	1	10	Епос/приказки
546	Manzum hikayat	1	40	Епос/приказки
547	Haşiye-i Hidaye	1	30	Ислямско право
548	Envarü'l-'aşikin 'Arabi	1	20	Ислямски мистицизъм, на арабски език
549	Muhtasar-ı Hükkam ve mecmu'a	1	100	Ислямско право (?) и сборник
550	Tefsir-i Ebussuud	1	50	Екзегетика
551	Tezkire-i Şa'iraniye ve risale	1	100	Биографии на поети и трактат
552	Nakıs Kuhistani	1	30	Ислямско право
553	Haşiye-i 'Abdulgafur	1	100	Арабски синтаксис
554	Nisf-ı sani min Mesabih	1	100	Хадиси
555	Cild-i rabi' min Şerhü'l-Buhari	1	180	Хадиси
556	İbni Melek 'ale'l-Vikaye	1	120	Ислямско право
557	Cüz minü'l-Hidaye	1	200	Ислямско право
558	Kitab Türki	1	120	Книга на турски език
559	Şerh-i Mecm'au'l-bahreyn	1	200	Ислямско право
560	Sadrü'ş-Şeri'a	1	160	Ислямско право
561	Kitab minü'l-fıkh	1	80	Ислямско право
562	Telviḥ	1	20	Ислямско право (източници)
563	Şerhü'n-Nukaye	1	240	Ислямско право
564	Hidaye	1	200	Ислямско право
565	Zav'	1	60	Арабски синтаксис
566	Kitabü'l-Muharrer	1	10	Ислямско право (източници)
567	Şerh-i Buhari	1	100	Хадиси

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
568	Metn-i Mecm'au'l-bahreyn	1	180	Ислямско право
569	Muhtasar	1	80	Ислямско право или реторика
570	Risale-i Tefsirü'l-Fecr	1	100	Екзегетика
571	Ni'metullah	1	60	Речник
572	Dusturü'l-lugat	1	60	Речник
573	Şerh-i Gülistan	1	80	Персийска поезия
574	Kısa-ı Enbiya	1	60	Жития на пророци
575	Kitab-ı Zav'	1	50	Арабски синтаксис
576	Mecmu'a	1	40	Сборник
577	Kitab minü'l-mantık	1	30	Логика
578	Cevahirü'n-nübüvvet	1	12	Възхвала на пророка Мохамед
579	Mollazade 'ale'l-Hidaye	1	40	Ислямско право
580	Haşiye-i Seyyid	1	60	Ислямско богословие
581	Ta'lim-i Müte'allim	1	40	Ислямска дидактика
582	(?)	1	60	(?)
583	Ta'rifat	1	80	Речник
584	Kitab minü'l-Farsi	1	40	Книга на персийски език
585	Bostan	1	50	Персийска поезия
586	Minhacü'l-müzekkirin	1	60	(?)
587	Şerh-i Eşkal	1	80	Геометрия
588	Cezeri	1	50	Коранична рецитация
589	Şerh-i 'Aruz	1	60	Поетична метрика
590	Cild-i Evvel min Şerh-i Buhari	1	120	Хадиси
591	Gülistan	1	30	Персийска поезия
592	Kitabü'z-Zav'	2	180	Арабски синтаксис
593	Metn-i Nukaye	1	60	Ислямско право
594	Cüz-i Tefsir	1	80	Екзегетика, част
595	Cild-i sani min Şerh-i Mecm'au'l-bahreyn	1	180	Ислямско право
596	Kitab-ı (?)	1	60	(?)
597	Kit'a min Sihahü'l-Cevheri	1	120	Речник
598	Cild-i sani minü'l-Müslim	1	160	Хадиси
599	Cild-i Evvel min Buhari	1	200	Хадиси
600	Kenzu'd-dekaik	1	160	Ислямско право
601	Maksad-ı Akısa	1	40	Ислямски мистицизъм
602	Şerh-i Müslim	1	120	Хадиси
603	Şerh-i Buhari	1	120	Хадиси
604	Şatibi	1	40	Коранична рецитация
605	Hüsrev ü Şirin	1	30	Персийска поезия
606	Du'aname	1	30	Молитвеник
607	Kütüb-i perişan	10	100	Книги в лошо състояние
608	Kitab minü'l-'aruz	1	40	Поетична метрика

Орлин Събев / Книгата и нейният храм

№	Заглавие/Автор	Томове	Стойност в пари	Тематика
609	Şerh-i Kenz	1	120	Ислямско право
610	Cild-i rabi' minü'l-Buhari	1	160	Хадиси
611	Şerh-i Mecma'-i İbni Melek	1	120	Ислямско право
612	Nisf-ı Evvel-i Hidaye	1	200	Ислямско право
613	Tavzih	1	120	Ислямско право (източници)
614	Kitab minü'l-fikh	1	100	Ислямско право
615	Şerh-i Da'ıye	1	40	Коранична рецитация
616	Kitab minü'l-'Arabi	1	30	Книга на арабски език
617	Mecmu'a	1	30	Сборник
618	Sandukada evrak-ı perişan		300	Книжа в лошо състояние, в сандък
	Общо	1068	41798 пари (1045 гроша)	
	Книги, продадени на търг			
619 (1)	Kelam-ı Kadim	1	60	Коран
620 (2)	Def'a Kelam-ı Kadim	1	102	Коран
621 (3)	Def'a Kelam-ı Kadim	1	70	Коран
622 (4)	Cüz minü's-Sihah	1	30	Речник
623 (5)	Mevi'za	1	40	Ислямски проповеди
624 (6)	Eshabü'l-Kehf	1	22	Коран
625 (7)	Kitab minü'l-mantık	1	20	Логика
626 (8)	Seyyid 'Abdullah	1	15	Арабска морфология
627 (9)	Hüssam Kati	1	15	Логика
628 (10)	Seb'iyat	1	40	Ислямски проповеди
629 (11)	Def'a Mushaf-ı Şerif	1	120	Коран
630 (12)	Emali Şerhi	1	13	Ислямско богословие
631 (13)	Risale-i Hazret-i Pir [Birgivi]	1	15	Ислямска догматика
632 (14)	Def'a perişan Mushaf-ı Şerif	1	80	Коран, в лошо състояние
633 (15)	Risale-i mantık	1	20	Логика
634 (16)	Mecma'ü'd-dürer	1	20	Ислямско право
635 (17)	Def'a risale	1	10	Трактат
636 (18)	Tecvid	1	10	Коранична рецитация
637 (19)	Tevarih-i Al-i 'Osman	1	70	Османска история
638 (20)	Ekl-i Şurb'a müte'allik	1	20	Храни и напитки
639 (21)	Risale	1	15	Трактат
640 (22)	Mecmu'a	1	10	Сборник
	Общо	22	403	

[illegible]

[illegible]

Приложение 4.

Списък на книгите, вакфирани от Шериф Халил паша за основаната от него библиотека в медресето на Томбул джамия в Шумен (1744–1745)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi–Ankara, Defter 737, 135–137

Minü't-Tefasir (Екзегетика)

Kelamullahi'l-kadim, hüsn-i hatt, cild 1

Tefsir-i Kebir li'l-İmam Fahreddin er-Razi, cild 3

Tefsirü'l-Kadi Beyzavi, cild 1

Tefsirü'l-Keşşaf li'z-Zemahşeri, cild 3

Tefsirü'l-Kevaşi, cild 1

Tefsir li-İbn Kemal Paşazade, cild 1

Tefsir li-Ebussuud, cild 3

Tefsir-i Medarik, cild 1

Min Havaşü't-Tefasir (Екзегетика, супракоментари)

Şeyhzade 'ale'l-Beyzavi, cild 3

Haşiye-i Konevi 'ale'l-Kadı, cild 1

Haşiye-i 'ale'l-Kadı el-müsemma bi-Envarü't-Tenzil, cild 1

Haşiye-i Kevakibi 'ale's-Sa'di, Haşiye-i Beyzavi, cild 1

Keşf 'ale'l-Keşşaf, cild 1

Sa'deddin 'ale'l-Keşşaf, cild 1

'İsamüddin 'ale'l-Kadı, cild 1

Durrü'n-nazim fi Kavaidü'l-Kur'ani'l-'azim, cild 1

Tezhib-i Ziya, cild 1

Havas-ı Kur'an, cild 1

Minü'l-Ehadisi'ş-Şerif (Хадиси)

Sahihü'l-Buhari, cild 2
 Kastallani, Şerhü'l-Buhari, cild 4
 Mesabihü'ş-Şerifiye, cild 1
 Mişkatü'l-Mesabih li-'Ali el-Kari, cild 3
 Zeynül-'arab, Şerhü'l-Mesabih, cild 1
 Cami'ü's-sagir, cild 1
 Munavi-i Kebir 'ala Cami'ü's-sagir, cild 4
 Munavi-i Sagir 'ala Cami'ü's-sagir, cild 2
 'Azizi 'ala Cami'ü's-sagir, cild 2
 Mevahibü'l-Ledünniye li'l-İmam Kastalani, cild 1
 Şifa-yı Şerif li'l-Kadı 'İyaz, cild 1
 Şihab 'ala Şifa, cild 1
 Hasaisü'l-Kebri li'l-İmami's-Suyuti, cild 1
 Ezkar-i Nevevi, cild 1
 Delailü'l-hayrat, cild 1,
 Fasi 'ala Delailü'l-hayrat, cild 1
 Şerh-i Hadis-i Erba'in li-'Ali ... (?)

Minü'l-Fıkhî'ş-Şerif (Ислямско право)

Hidaye, cild 1
 Haşiye-i Sa'di 'ale'l-Hidaye, cild 1
 Balizade 'ale'l-Hidaye, cild 1
 Haşiye-i Ekmeleddin, Haşiye-i Hidaye
 Dürer-i Gurer, cild 1
 Şurunbulali 'ale'd-Dürer, cild 1
 Haşiye-i Vani 'ale'd-Dürer, cild 1
 Haşiye-i diğeri 'ale'd-Dürer, cild 1
 Multekatü'l-Ebhur, cild 1
 Halebi 'ale'l-Mülteka, cild 1
 Bahrü'r-raik 'ala Kenzu'd-dekaik, cild 2

Орлин Събев / Книгата и нейният храм

Remzü'l-hakaik 'ala Kenzu'd-dekaik, cild 2

Şerhü'l-Mecma' li'l-'Ayni Tahta (?), cild 1

Sadrü'ş-Şeri'a, cild 1

Hafız-ı 'Acem 'ala Sadrü'ş-Şeri'a, cild 1

Kuhistani, cild 1

Islah-ı İzah, cild 1

Vakı'atü'l-müftin, cild 1

Tahkikü'l-feraiz, cild 1

Seyyid Şerif 'ale's-Siraciye, cild 1

... ü'l-ahkam, cild 1

Zeyliye ve risale-i saire, cild 1

Minü'l-Usulü'l-Fıkh (Ислямско право, източници)

Menar-ı İbni Melek, cild 1

Tavzih 'ale't-Tenkih, cild 1

Telvih 'ale't-Tavzih, cild 1

Mişkatü'l-Envar 'ale'l-Menar, cild 1

Minü'l-Fetavayı'ş-Şerife (Фетви)

Kadıhan, cild 1

Tatarhaniye, cild 2

Suretü'l-fetava, cild 1

Eşbah-ı Nezair, cild 1

Nehcü'n-necat, cild 1

Tenvirü'l-ebsar, cild 1

Halebi-i Kebir, cild 1

Vefk-i Helal ... (?), cild 1

Fetava-yı 'Ali Efendi, cild 1

Cöng-i Mü'eyyedzade, cild 1

Minü'l-Kıra'at (Коранична рецитация)

Müfredat-ı Nafi', cild 1

Kitabü'l-Kenz, cild 1

Minü'n-Nesaih (Ислямска дидактика)

Ta'limü'l-müte'allim, cild 1

Şerh-i Ta'limü'l-müte'allim, cild 1

Fusus, cild 1

Minü'l-'Akaid (Ислямска догматика)

Şerh-i Fikhü'l-ekber li-'Ali el-Kari, cild 1

Şerh-i Mevakıf li-Seyyid Şerif, cild 1

Matali', cild 1

Seyyid 'ale'l-Matali', cild 1

Kara Davud 'ale's-Seyyid 'ale'l-Matali', cild 1

Tavali', cild 1

İsfahani 'ale't-Tavali', cild 1

Tarikat-ı Muhammediye, cild 1

Şerhü'l-'Akaid, cild 1

Haşiye-i Hayali 'ale'l-'Akaid, cild 1

Kara Davud 'ala Şerhü'l-'Akaid, cild 1

Şerh-i 'Adudiye, cild 1

Telhisü'l-Lali (?) Şerhü'l-Emali, cild 1

İhyaü'l-'ulum li'l-Gazali, cild 1

Külliyat-ı Ebu'l-Beka, cild 1

Minü'l-Me'ani (Реторика)

Telhis, cild 1

Mutavvel, cild 1

Hasan Çelebi 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Haşiye-i Seyyid 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Ayverdi 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Ta'likat 'ale'l-Mutavvel, cild 1

Muhtasar, cild 1

Haşiye-i Muhtasar, cild 1

Sa'deddin 'ale'l-Miftah, cild 1

Şerhü'l-Miftah li-Seyyid Şerif, cild 1

Şerh-i Lamiyetü'l-'acem li'l-İmamü's-Safedi, cild 1

Minü'n-Nahv (Арабски синтаксис)

Kafiye, cild 1

Cami, cild 1

Kavaid-i Ziyayiye 'ale'l-Cami, cild 1

Haşiye 'ale'l-Cami, cild 1

'İsam 'ale'l-Cami, cild 1

Şeyh Razi 'ale'l-Kafiye, cild 1

Mükemmel Şerh-i Mufasssal, cild 1

Şumunni 'ale'l-Mugni, cild 1

Tuhfetü'l-garib Şerh-i Mugni'l-lebib, cild 1

Menhelü's-safi fi Şerhi'l-Vafi, cild 1

Şerh-i Lübbü'l-İmami'l-Uhdi, cild 1

Şumunni 'ala Elfiye-i İbn Malik, cild 1

Nahv Cümlesi, cild 1

Kavaid ma' Şeri'a, cild 1

Kafiyeci 'ala Kavaidü'l-i'rab, cild 1

İzhar, cild 1

Zav', cild 1

Şerh-i Dibace, cild 1

Evzah 'ale'l-Misbah, cild 1

Şerh-i İzhar li-Adalı, cild 1

Dinkoz, cild 1

Haşiye 'ale'l-İmtihanü'l-Ezkiye, cild 1

Neveviye, cild 1

Şerh-i Lamiyetü'l-Ef'al, cild 1

Edebü'l-Katib, cild 1

Manzume fi'l-'Aruz ve'l-'Avamil, cild 1

Muhsin-i Kaysari, cild 1

Minü's-Sarf (Арабска морфология)

Sarf Cümlesi, cild 1

Şafiye, cild 1

Razi 'ale's-Şafiye, cild 1

Seyyid 'Abdullah 'ale's-Şafiye, cild 1

Haşiye-i Merah, cild 1

Ruhü's-Şuruh 'ale'l-Maksud

Minü'l-Adab (Диалектика)

Hüseyin Efendi Risalesi, cild 1

Haşiye-i Hüseyin Efendi, cild 1

... (?) 'ale'l-Vaz'iye, cild 1

Ve Havaş-i ahir fi'l-Adab, cild 1

Minü'l-mantık (Логика)

İsagoci ve Hüssam Kati ve Muhyiddin, cild 1

Fenari, cild 1

Kul Ahmed, cild 1

Burhan, Haşiye-i Kul Ahmed, cild 1

Haşiye-i 'İmad ve Sultanşah 'ala Kutbuddin, cild 1

Tasvirat ve Tasdikat, cild 1

Minü'l-Hikmet (Философия/Метафизика)

Şerh-i İşarat li-Abu Sina, cild 1
Kadimir ve Lari, cild 1
Fahredden 'ala Kadimir, cild 1
Kemaleddin 'ala Kadimir, cild 1

Minü'l-Hey'et (Астрономия)

Kadızzade 'ala Çağmuni, cild 1
Risale-i Mukantarar, cild 1

Minü'l-Hendese ve'l-Hesab (Геометрия и аритметика)

Eşkal-i Te'sis ve Bahayi, cild 1

Minü'l-Lügati'l-'Arabiye (Арабски речници)

Kamusü'l-Muhit, cild 1
Sihah-ı Cevheri, cild 1
Ahteri-i Kebir, cild 1
Muntahat, cild 1
Vankulu, cild 1
Mezherü'l-Lügat, cild 1
İbn-i Firişte, cild 1

Minü'l-Kasaid ve Şuruh (Персийска поезия и коментари)

Kaside-i Bürde, cild 1
Şerh-i Kaside-i Bürde, cild 1
Şerh-i ... Sa'di, cild 1
Şerhü'l-Gazeliyat-ı Sa'di, cild 1
Tercüme-i Kelam-ı Cihar Yar, cild 1

Şerh-i Divan-ı 'Ömer el-Karzi (?), cild 1

Fevaiih 'ala Divan-ı Hazret-i 'Ali Kerremallahu Veche, cild 1

Minü'l-Farsiye (Персийска поезия)

Divan-ı Saib, cild 1

Mesnevi-i Şerif, cild 1

İntihab-ı Mesnevi, cild 1

Şerh-i Mesnevi, cild 1

Divan-ı Hafız, cild 1

Sudi, Şerh-i Hafız, cild 2

'Ukudü'l-Lu'lüiye, cild 1

Gülistan, cild 1

Lami, Şerh-i Gülistan, cild 1

Bostan, cild 1

Pend-i 'Attar ve tercüme, cild 1

Dusturü'l-'amel li-Riyazi ve ..., cild 1

Mantikü't-tayr, cild 1

Min Lügatü'l-Farsi (Персийски речници)

Lisanü'l-'Acem eş-şehir be-Ferheng-i Şu'uri, cild 2

Deşîşe, cild 1

Ni'metullah, cild 1

Halimi-i Kebir, cild 1

Camî'ü'l-Fürs, cild 1

Hulasat, cild 1

Minü't-Tıbb (Медицина)

Kafi, cild 1

Gayetü'l-beyan, cild 1

Min Coğrafya (География)

Nüzhētü'l-meşarik, cild 1

Tuhfetü'l-Garaib min 'Acaibü'l-kainat, cild 1

Minü'l-Türkiye (Книги на турски език)

Menasik-i Manzume, cild 1

Sirozi, cild 1

Şakaik-i Nu'maniye, cild 1

Tercüme-i Hattat, cild 1

Tercüme-i Fıkh-ı Keydani, cild 1

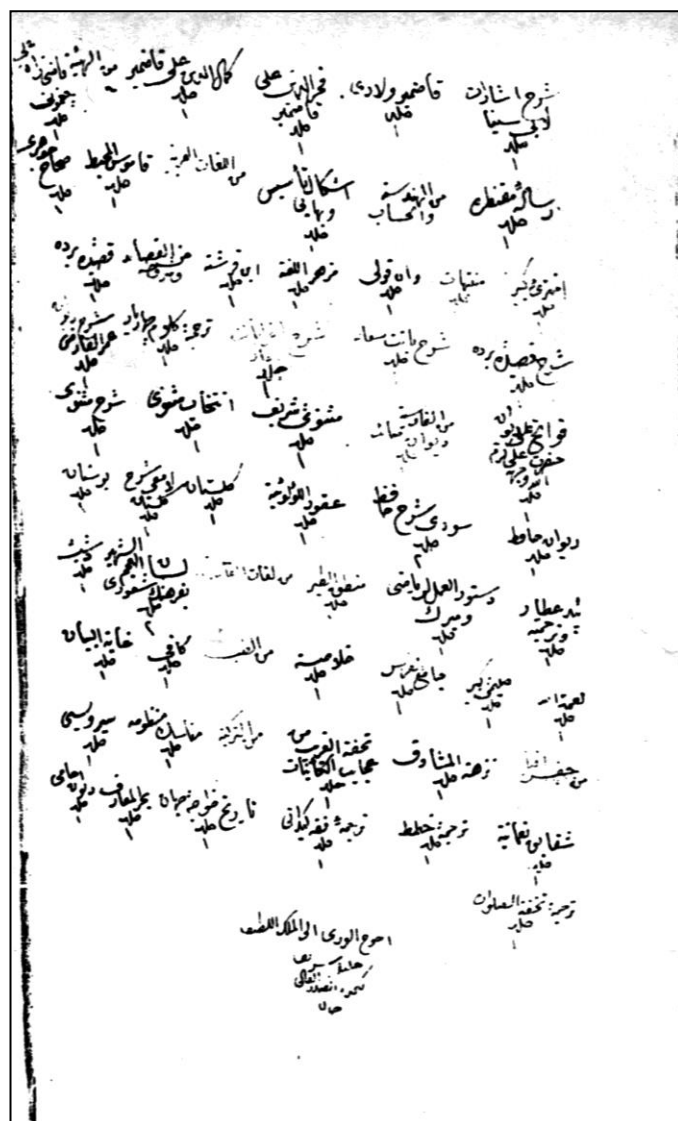
Tarih-i Hoca Cihan, cild 1

Bahrü'l-Ma'arif, cild 1

Divan-ı Cami, cild 1

Tercüme-i Tuhfetü's-salat, cild 1

[illegible][illegible][illegible][illegible][illegible][illegible]

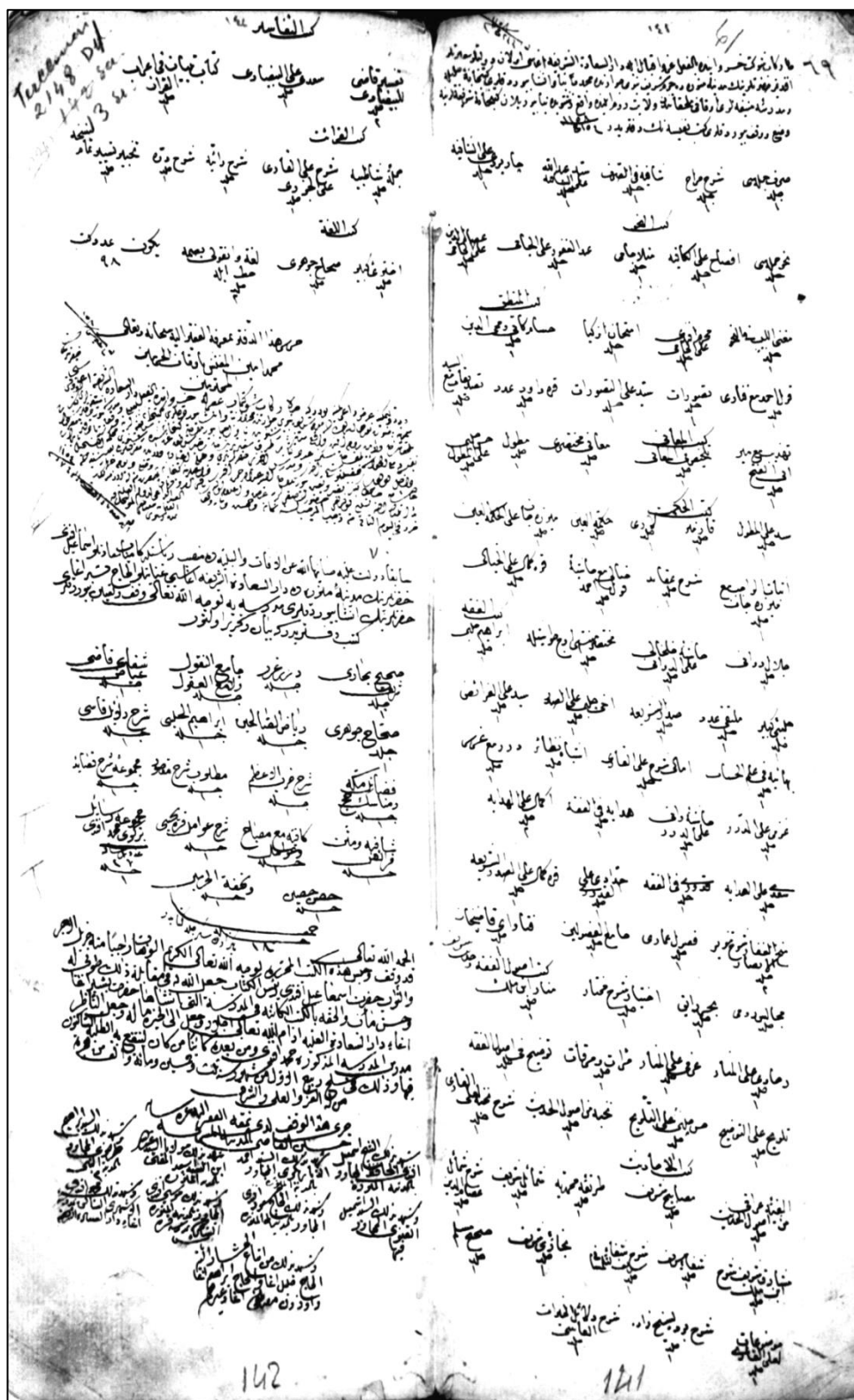
Приложение 5.

**Списък на книгите, вакфирани от Хаджи Бешир ага за основаната
от него библиотека при медресе в Свищов (1745)
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi–Ankara, Defter 638, 141–142.**

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Sarf cümlesi	1	Арабска морфология
2	Şerh-i Merah	1	Арабска морфология
3	Şafiye fi's-sarf	1	Арабска морфология
4	Seyyid 'Abdullah 'ale'ş-Şafiye	1	Арабска морфология
5	Çarperdi 'ale'ş-Şafiye	1	Арабска морфология
6	Nahv cümlesi	1	Арабски синтаксис
7	Evzah 'ale'l-Kafiye	1	Арабски синтаксис
8	Molla Cami	1	Арабски синтаксис
9	'Abdulgafur 'ale'l-Cami	1	Арабски синтаксис
10	İsameddin 'ale'l-Cami	1	Арабски синтаксис
11	Mugni'l-lebib fi'n-nahv	1	Арабски синтаксис
12	Muharrem Efendi 'ale'l-Cami	1	Арабски синтаксис
13	İmtihanü'l-Ezkiye	1	Арабски синтаксис
14	Hüsam Kati ve Muhyiddin	1	Логика
15	Kul Ahmed ma' Fenari	1	Логика
16	Tasavvurat	1	Логика
17	Seyyid 'ale't-Tasavvurat	1	Логика
18	Kara Davud, 'aded	1	Логика
19	Tasdikat ma's-Seyyid	1	Логика
20	Tehzib ma' Mir Ebu'l-feth	1	Логика
21	Telhis fi'l-me'ani	1	Реторика
22	Me'ani muhtasarı	1	Реторика
23	Mutavvel	1	Реторика
24	Hasan Çelebi 'ale'l-Mutavvel	1	Реторика
25	Seyyid 'ale'l-Mutavvel	1	Реторика
26	Kadimir	1	Философия/метафизика
27	Lari	1	Философия/метафизика
28	Hikmetü'l-'ayn	1	Философия/метафизика
29	Mirzacan 'ale'l-Hikmetü'l-'ayn	1	Философия/метафизика
30	İsbatü'l-vacib ma' Mirzacan	1	Ислямска догматика
31	Şerh-i 'Akaid	1	Ислямска догматика
32	Matali ma' Haşiye-i Kul Ahmed	1	Ислямска догматика
33	Kara Kemal 'ale'l-Hayali	1	Ислямска догматика
34	Celal Divani	1	Ислямско богословие

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
35	Haşiye-i Halhali 'ale'd-Divani	1	Ислямска догматика
36	Muhtasar-ı Münteza üç havaşiyle	1	Ислямско право (източници)
37	İbrahim Halebi	1	Ислямско право
38	Halebi-i Kebir	1	Ислямско право
39	Mülteka, 'aded	1	Ислямско право
40	Sadrü'ş-şeri'a	1	Ислямско право
41	Ahi Çelebi 'ale's-Sai (?)	1	Ислямско право
42	Seyyid 'ale'l-feraiiz	1	Ислямско наследствено право
43	Bahaiye fi ilmü'l-hesab	1	Аритметика
44	Emali Şerh-i 'Ali el-Kari	1	Ислямска догматика
45	Eşbah-ı Nezair	1	Ислямско право
46	Dürer ma' Gurur	1	Ислямско право
47	'Azmi 'ale'd-Dürer	1	Ислямско право
48	Haşiye-i Vani 'ale'd-Dürer	1	Ислямско право
49	Hidaye fi'l-fikh	1	Ислямско право
50	İkmal 'ale'l-Hidaye	2	Ислямско право
51	Sa'di 'ale'l-Hidaye	1	Ислямско право
52	Kuduri fi'l-fikh	1	Ислямско право
53	Hamzavi 'ale'l-Kuduri	1	Ислямско право
54	Kara Kemal 'ale's-Sadrü'ş-şeri'a	1	Ислямско право
55	Minahü'l-gaffar, Şerh-i Tenvirü'l-ebsar	2	Ислямско право
56	Fusul-i 'İmadi	1	Хадиси
57	Cami'ü'l-Fusulün	1	Хадиси
58	Fetava-yı Kadıhan	1	Ислямско право (фетви)
59	Mecalis-i Rumi	1	Хадиси
60	Bahr-ı Raik	1	Ислямско право
61	İhtiyar Şerh-i Muhtar	1	Ислямско право
62	Menar-ı İbni Melek	1	Ислямско право (източници)
63	Dehavi (?) 'ale'l-Menar	1	Ислямско право (източници)
64	'Azmi 'ale'l-Menar	1	Ислямско право (източници)
65	Mirat ü Mirkat	1	Ислямско право
66	Tavzih fi usulü'l-fikh	1	Ислямско право (източници)
67	Telvih 'ale't-Tavzih	1	Ислямско право (източници)
68	Hasan Çelebi 'ale't-Telvih	1	Ислямско право (източници)
69	Nuhbe min usul'l-hadis	1	Хадиси (източници)
70	Şerh-i Nuhbe li-'Ali el-Kari	1	Хадиси (източници)
71	Elfiye-i 'İraki min usulü'l-hadis	1	Хадиси (източници)
72	Mesabih-i Şerif	1	Хадиси
73	Tarikat-ı Muhammediye	1	Ислямска догматика и етика
74	Şemail-i Şerif	1	Хадиси
75	Şerh-i Şemail, İsmeddin	1	Хадиси
76	Meşarık-ı Şerif Şerh-i İbni Melek	1	Хадиси
77	Şifa-yı Şerif	1	Хадиси
78	Şerh-i Şifa-yı Şerif li-... (?)	1	Хадиси
79	Buhari-i Şerif	1	Хадиси

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
80	Sahih-i Müslim	1	Хадиси
81	Mevzuat li-'Ali el-Kari	1	Хадиси
82	Şerh-i Bürde li-Şeyhzade	1	Ислямски мистицизъм
83	Şerh-i Delailü'l-hayrat, el-Fasi	1	Ислямски мистицизъм
84	Tefsir-i Kadı lî'l-Beyzavi	2	Екзегетика
85	Sa'di 'ale'l-Beyzavi	1	Екзегетика
86	Kitab-ı Tebyan fi İbrati'l-Ku'ran	1	Екзегетика
87	Cümle Şatibiye	1	Коранична рецитация
88	Şerh-i 'Ali el-Kari 'ale'l-Cevzi	1	Хадиси
89	Şerh-i Da'iye	1	Коранична рецитация
90	Şerh-i Dürre	1	Коранична рецитация
91	Tehbir-i Tesyir tamamü'n-nüsha	1	Коранична рецитация
92	Ahteri-i Kebir	1	Речник
93	Sihah-ı Cevheri	1	Речник
94	Lügat-ı Vankulu, basma hatt ile	2	Речник (печатан)
	Общо	98	

Приложение 6.

**Списък на книгите, вакфирани от Хаджи Осман ага за основаната
от него библиотека при медресе в Пловдив (1751)
Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi–Ankara, Defter 629, p. 447**

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Kadı	2	Екзегетика
2	Cami'-i Sagir li-İmam Suyuti	1	Хадиси
3	Dürer-i Gurur	1	Ислямско право
4	Tarikat-ı Muhammediye	1	Ислямска догматика и етика
5	Birgili Şerhi, Türki	1	Ислямска догматика, на турски език
6	Fetava-yı Kadıhan	1	Ислямско право (фетви)
7	Lügat-ı Vankulu	1	Речник
8	Mushaf-ı Şerif	3	Коран
9	Hadis-i Erba'in	1	Хадиси
10	Delailü'l-hayrat	2	Ислямски мистицизъм
11	Hizbü'l-'azam	1	Ислямски мистицизъм, молитви
12	Delailü'l-hayrat mütercim-i Farsi	1	Ислямски мистицизъм, превод на персийски език
13	Hizbü'l-'azam'ın iki nevi mütercimi	1	Ислямски мистицизъм, два превода
14	Enisü'l-'arifin	1	Ислямски мистицизъм
15	Tuhfetü'l-şahan	1	Ислямска догматика, катехизис
16	Menar	1	Ислямско право (източници)
17	Telhis	1	Реторика
18	Ömerü'n-Nesefi	1	Ислямска догматика
19	Kafiye	1	Арабски синтаксис
20	Şafiye		Арабска морфология
21	Kavaidü'l-'rab		Арабски синтаксис
22	Şerh-i Siraciye	1	Ислямско право
23	Esmā-i Hüsna li-İbn İsa	1	Ислямска догматика
24	Kafiye	1	Арабски синтаксис
25	Kafiye mu'ribi	1	Арабски синтаксис
26	Şafiye	1	Арабска морфология
27	Siyerü'n-nebi	1	Биография на пророка Мохамед
28	Siyer-i Nebi	1	Биография на пророка Мохамед
29	Nefais-i Siyer-i Nebi	1	Биография на пророка Мохамед
30	Ebussuud Du'anamesi	1	Ислямски молитви
31	Seyyid Yahya	1	Ислямски мистицизъм
32	(?)	1	(?)
33	(?)	1	(?)

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
34	Nişancı Tarihi	1	Ислямска и османска история
35	Tarih-i Taberi	1	Ислямска история
36	Envârü'l-'aşîkin	1	Ислямски мистицизъм
37	Hayriye Divanı	1	Персийска поезия
38	Vikaye	1	Ислямско право
39	'Ali Efendi fetvaları	1	Ислямско право
40	Yahya Efendi fetvaları	1	Ислямско право
41	Tarih-i Al-i 'Osman	1	Османска история
42	Min Tacü't-tevârih	1	Османска история
43	Sa'atname	1	Ислямски молитви
44	Minyetü'l-musalli	1	Ислямски молитви
45	Maksud Şerhi	1	Арабска морфология
46	Matlub	1	Арабска морфология
47	Hüsn-i hatt telif yazılı evvel ve ahirden nakıs Hadis-i Şerif	1	Хадиси
48	Netaicü'l-fünun	1	Научна енциклопедия
49	Lügat-ı Farsi	1	Речник
50	Cevahir-i Garaib	1	География (?)
51	Dekaikü'l-ahbar	1	Ислямска догматика
52	Mecm'aü'l-letaif	1	Епос, приказки
53	Tertib-i Ziba fi'l-Kur'an	1	Показалец на сурите на Корана
54	Mevahibü'l- ledünniye	1	Хадиси
55	Şahidi	1	Речник
56	Firîşteoğlu	1	Речник
57	Hilye-i Hakani	1	Възхвала на пророка Мохамед
58	Menakıb-ı Hazret-i Eyyüb Ensari	1	Житие на спътник на пророка Мохамед
59	Mes'ud-ı Rumi	1	Диалектика
60	Kanunname	3	Светско право
61	'İmadü'l-islam	1	Ислямска догматика, катехизис
62	Dibace Şerhi	1	Арабски синтаксис
63	Gayetü'l-beyan fi't-tıbb	1	Медицина
64	Menafi'ü'n-nas li-Kaysunizade	1	Медицина
65	Cami'-i Fetava	1	Ислямско право (фетви)
66	Yalnız Hizbü'l-'azam	1	Ислямски мистицизъм, молитви
67	Mukadimme-i Gaznevi	1	Персийска поезия
68	Def'a Minyetü'l-musalli	1	Ислямски молитви
69	İlm-i ahlakda Türki bir cild kitab	1	Ислямска етика, на турски език
70	Tuhfetü'l-muluk	1	Ислямска догматика, катехизис
71	İbni Melek ale'l-Menar	1	Ислямско право (източници)
72	Kaşifü'l-hikem	1	Възхвала на халиф Али
73	Usulü'l-hikem fi Nizami'l-'alem	1	Политически трактат
74	Türki tecvid	1	Коранична рецитация, на турски език
75	Cezeri	1	Коранична рецитация
76	Sinan Efendi Menasiki	1	Хаджилък/география
77	Şifaü'l-fevad fi't-tıbb ma' du'aname	1	Медицина и молитвеник

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
78	Sarf mecmu'ası: Merah	1	Арабска морфология
79	'İzzi		Арабска морфология
80	Maksud		Арабска морфология
81	Bina		Арабска морфология
82	Emsile		Арабска морфология
83	Maksud şerhi Matlub		Арабска морфология
84	Dibace şerhi	1	Арабски синтаксис
84	Kafiye	1	Арабски синтаксис
86	Misbah		Арабски синтаксис
87	Avamil		Арабски синтаксис
88	Mesabih-i Hacı Baba		Арабски синтаксис
89	Def'a Kafiye	1	Арабски синтаксис
90	Cami	1	Персийска поезия
91	Fuzuli Divanı	1	Персийска поезия
92	Mecmu'a-i 'ilm-i hesab	1	Аритметика
93	Def'a Farsi lügat	1	Речник
94	Felahatname	1	Земеделие
95	Selimname	1	Османска история
96	Ca'fer Paşa Tarihi	1	Османска история
97	Risale-i Kaimi	1	Поезия
	Общо	92	

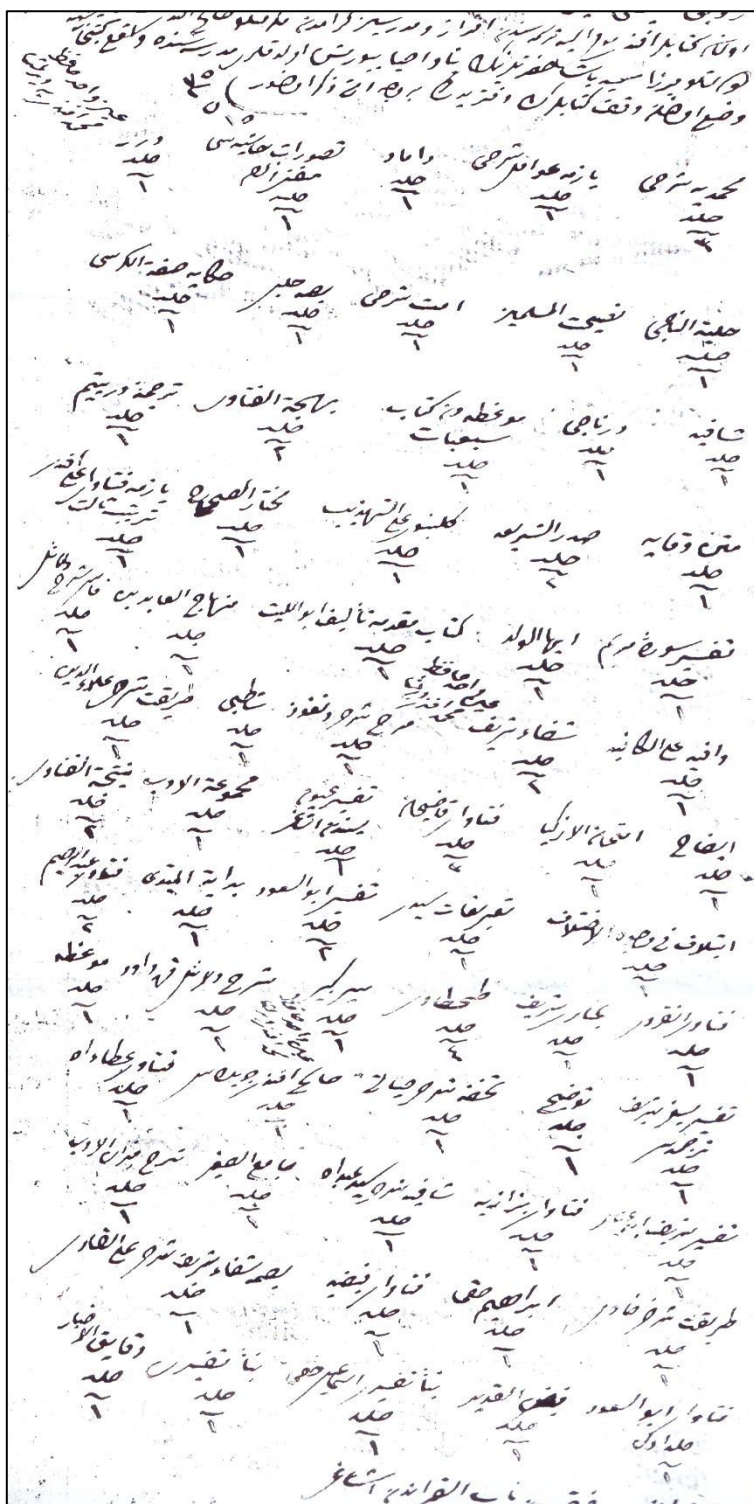
Приложение 7.

**Списък на книгите на Хафъз Осман ефенди, вакфирани за
Библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1859)**

Исторически музей–Русе, инв. № В/2922, л. 4а.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Muhammediye Şerhi	3	Ислямска догматика и ислямски мистицизъм
2	‘Avamil Şerhi	1	Арабски синтаксис
3	Damad	1	Ислямско право
4	Tasavvurat Haşiyesi	1	Логика
5	Dürer	1	Ислямско право
6	Hilyetü’n-Naci	1	Ислямско право
7	Nasihâtü’l-müslimin	1	Ислямска догматика
8	Ümmet Şerhi	1	Ислямска догматика
9	Halebi	1	Ислямско право
10	Hikaye-yi Sofa el-Kürsi	1	Проза
11	Safiye	1	Арабска морфология
12	Durnacı (?)	1	(?)
13	Mevizadan Kitab-ı Sebiyat	1	Ислямска проповед
14	Behçetü’l-fetava	2	Ислямско право (фетви)
15	Tercüme-i Dürr-i Yetim	1	Коранична рецитация
16	Metn-i Vikaye	1	Ислямско право
17	Sadrü’ş-Şeria	2	Ислямско право
18	Gelenbevi ‘ale’t-Tehzib	1	Логика
19	Muhtarü’s-sihah	1	Речник
20	Fetava-yı Ali Efendi, tertib-i salis	1	Ислямско право (фетви)
21	Tefsir-i Sure-i Meryem	1	Екзегетика
22	Eyyühe’l-veled	1	Ислямска етика (наставления)
23	Kitab-i Mukaddime, telif-i Ebu’l-Leys	1	Ислямски ритуал
24	Minhacü’l-‘abidin	1	Ислямска догматика
25	Şerh-i Delail	1	Ислямски мистицизъм
26	Vafiye ‘ale’l-Kafiye	1	Арабски синтаксис
27	Şifa-yı Şerif	2	Хадиси
28	Merah Şerhi Dinkoz	1	Арабска морфология
29	Şatibi	1	Коранична рецитация
30	Tarikat Şerhi, ‘Alaeddin	1	Ислямска догматика
31	İzah	1	Реторика
32	İmtihanü’l-ezkiya	1	Арабски синтаксис
33	Fetava-yı Kadıhan	3	Ислямско право (фетви)

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
34	Tefsir-i Uyuni, Yasin'den aşağı	1	Екзегетика
35	Mecmuatü'l-edeb	1	Проза
36	Neticetü'l-fetava	2	Ислямско право (фетви)
37	Itilaf fi Vücuhi'l-ihtilaf	1	Коранична рецитация
38	Tarifât-ı Seyidi	1	Речник
39	Tefsir-i Ebussuud	2	Екзегетика
40	Bidayetü'l-mübtedi	1	Медицина
41	Fetava-yı 'Abdurrahim	2	Ислямско право (фетви)
42	Fetava-yı Ankaravi	1	Ислямско право (фетви)
43	Buhari-i Şerif	1	Хадиси
44	Tahtavi	4	Логика
45	Siyer-i Kebir	1	Ислямско право
46	Şerh-i Delail, Kara Davud	1	Ислямски мистицизъм
47	Meviza	1	Ислямска проповед
48	Tefsir-i Yasin-i Şerif Tercümesi	1	Екзегетика, превод
49	Tavzih	1	Ислямско право (източници)
50	Tuhfe Şerhi, Hayati	1	Ислямско право
51	Salih Efendi Ceridesi	1	Писмовник
52	Fetava-yı Ataullah	1	Ислямско право (фетви)
53	Tefsir-i Şerif, Abu Abbas	1	Екзегетика
54	Fetava-yı Bezzaziye	1	Ислямско право (фетви)
55	Şafiye Şerhi, Seyyid 'Abdullah	1	Арабска морфология
56	Cami'ü's-sagir	1	Хадиси
57	Şerh-i Miranü'l-adab	1	Диалектика
58	Tarikat Şerhi	1	Ислямска догматика
59	İbrahim Hakkı	1	Енциклопедия
60	Fetava-yı Feyziye	1	Ислямско право (фетви)
61	Şifa-yı Şerif Şerhi, 'Ali el-Kari	1	Хадиси
62	Fetava-yı Ebussuud	1	Ислямско право (фетви)
63	Feyzü'l-kadir	1	Хадиси
64	Nebe tefsiri, İsmail Hakkı	1	Екзегетика
65	Nebe tefsiri	1	Екзегетика
66	Dekaikü'l-ahbar	1	Ислямска догматика
67	Üstüvani	1	Ислямска проповед
68	Fıkıhdan babü'l-Kur'an'dan aşağı	1	Ислямско право
	Общо	81	

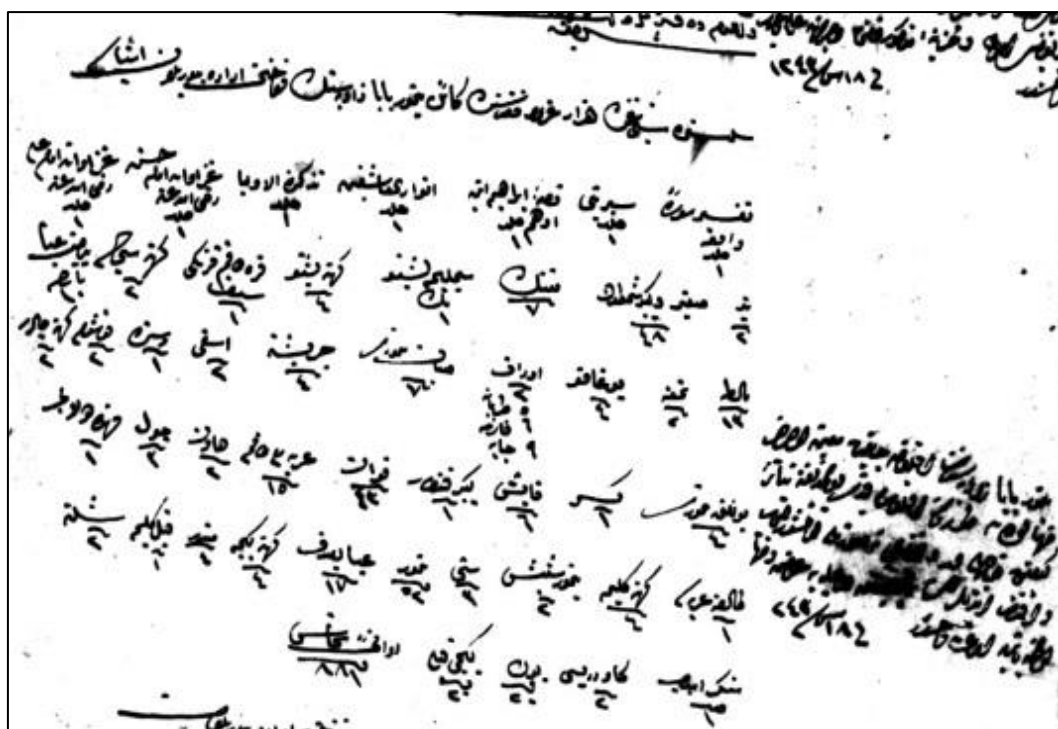

Приложение 8.

Списък на книгите в текето „Демир (Тимур) баба“ при с. Свещари, Разградско (1828)

BOA, Maliyeden Müdevver, Defter 9771, p. 10.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Tefsir-i Sure-i Vaki'a	1	Тълкование на 56-та коранична сура „Страшния съд“
2	Siyer-i Nebi	1	Биография на пророка Мохамед
3	Kissa-i İbrahim ibn Edhem	1	Легенда за мистика Ибрахим ибн Едхем
4	Envarü'l-'aşikin	1	Ислямски мистицизъм, от Ахмед Биджан
5	Tezkiretü'l-evliya	1	Жития на мюсюлмански светци от Феридюддин Аттар
6	Gazavat-ı İmam Hasan raziallahu 'anhu	1	За верските битки на имам Хасан
7	Gazavat-ı İmam 'Ali raziallahu 'anhu	1	За верските битки на имам Али
	Общо	7	

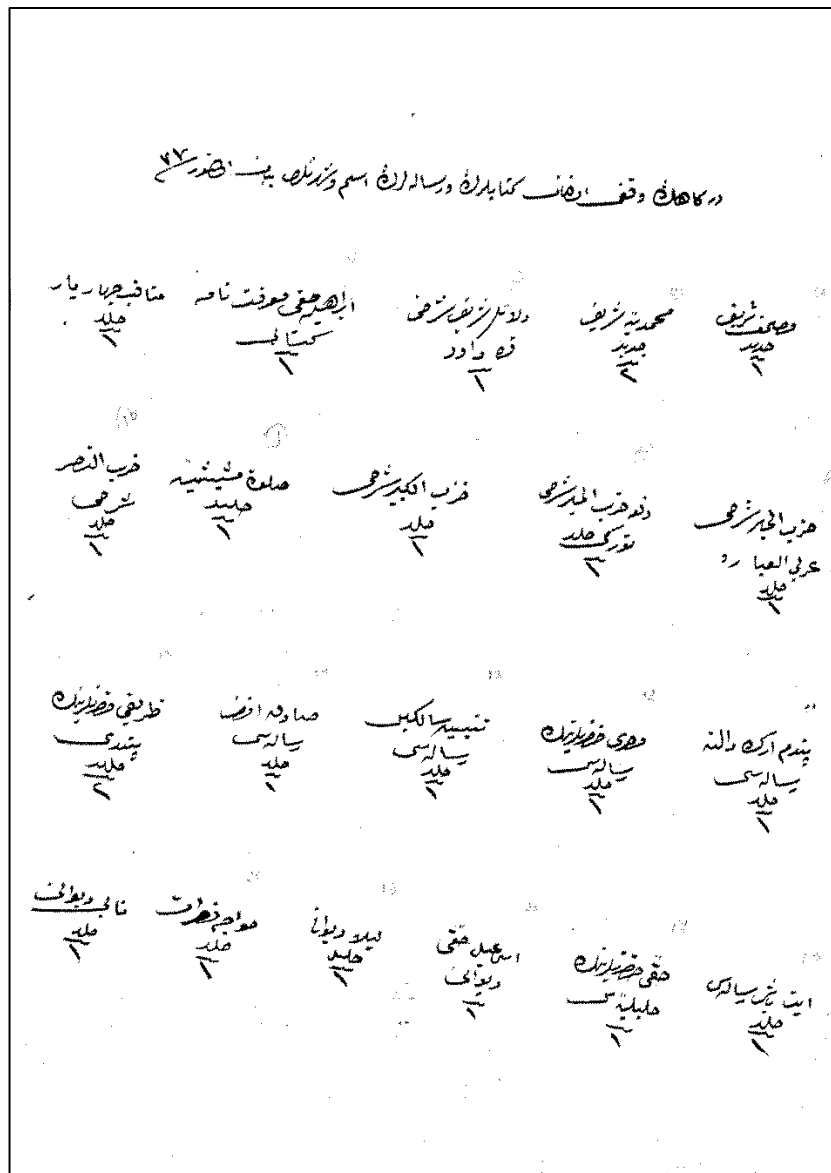
Приложение 9.

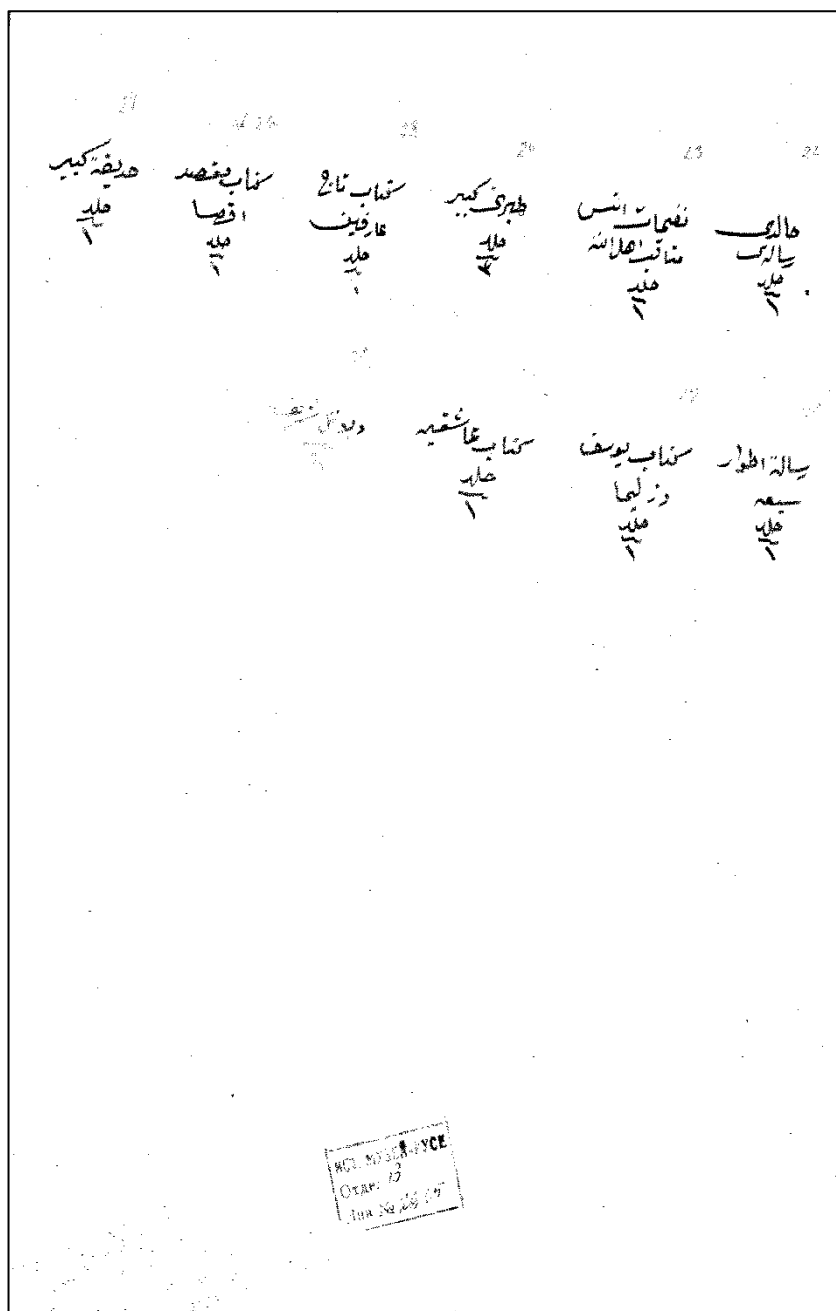
Списък на книгите в текето „Шазилия“ в Русе (1861)

Исторически музей–Русе, инв. № В/2915, 36–4а.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Mushaf-ı Şerif, cedit	1	Коран
2	Muhammediye-i Şerif, cedit	2	Ислямска догматика и ислямски мистицизъм
3	Delail-i Şerif Şerhi, Kara Davud	1	Ислямски мистицизъм
4	İbrahim Hakkı, Ma'arifetname kitabı	1	Енциклопедия (от мистика Ерзурумлу Ибрахим Хаккъ)
5	Menakıb-ı Cihar Yari	1	Жития на пророка Мохамед, четиримата праведни халифи и неговите сподвижници
6	Hizbü'l-hayır şerhi, 'Arabiü'l-ibare	1	Ислямски мистични молитви, на арабски език
7	Def'a Hizbü'l-hayır şerhi, Türki	1	Ислямски мистични молитви, на турски език
8	Hizbü'l-kebir şerhi	1	Ислямски мистични молитви
9	Salat-ı Maşîşîye, celil	1	Ислямски мистични молитви, книга с голям размер
10	Hizbü'n-nasr şerhi	1	Ислямски мистични молитви
11	Pindim erik dalına risalesi	1	Ислямски мистицизъм
12	Mısri hazretlerinin risalesi	1	Ислямски мистицизъм
13	Tenbih-i Salikin risalesi	1	Ислямски мистицизъм
14	Sadık Efendi risalesi	1	Ислямски мистицизъм
15	Zarifi hazretlerinin Pendi, celil	2	Ислямски мистицизъм, книга с голям размер
16	Ayet başı risalesi	1	Ислямски мистицизъм
17	Hakkı hazretlerinin Celiliyesi	1	Ислямски мистицизъм
18	İsmail Hakkı divanı	1	Ислямски мистицизъм/ персийска поезия
19	Leyla divanı, celil	1	Персийска поезия, книга с голям размер
20	Hoca Nusret	1	Ислямски мистицизъм
21	Nami divanı	1	Персийска поезия
22	Halidi risalesi	1	Ислямски мистицизъм
23	Nüzhat-ı Enes Menakıb-ı Ehl-i Allah	1	Жития на пророка Мохамед и неговите сподвижници
24	Taberi-i Kebir	3	Ислямска история
25	Kitab-ı Tac-ı 'Arifin	1	Ислямски мистицизъм
26	Kitab-ı Maksad-ı Aksa	1	Ислямски мистицизъм
27	Hadikat-ı Kebir	1	Ислямски мистицизъм
28	Risale-i Atvar-ı Seb'a	1	Ислямски мистицизъм

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
29	Kitab-ı Yusuf ü Züleyha	1	Ислямски мистицизъм
30	Kitab-ı 'Aşkin	1	Ислямски мистицизъм
31	Delail-i Şerif	2	Ислямски мистицизъм
	Общо	36	

Приложение 10.

Списък на книгите, вакфирани от Софу Хасан ага за учениците и улемата във Видин (1728)

НБКМ, Ор. отд., сиджил S 160а, л. 16.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Kitabü't-tıbb	1	Медицина
2	Şafiye	1	Арабска морфология
3	Şerh-i Ümetullah, mürekkebdır	1	(?)
4	Üstüvani	1	Ислямска проповед
5	Gurerü'l-ahkam	1	Ислямско право
6	Haşiye ala Şerhü'l-Şemsiye	1	Логика
7	Teysirü'l-Kur'an	1	Екзегетика
8	Şerhü'l-Mucez fi't-tıbb	1	Медицина
9	Şerhü'l-Matali	1	Ислямска догматика
10	'İzzi Şerhi	1	Арабска морфология
11	Yekulü'l-'abd	1	Персийска поезия
12	Maksud Şerhi Ruhü's-şuruh	1	Арабска морфология
13	Burhan 'ale'l-Fenari	1	Логика
14	Mir Ebu'l-feth, adab	1	Диалектика
15	Keşf 'ala İmad-ı Hazretullah el-elf (?)	1	(?)
16	Kara Yahya (?)	1	(?)
17	Hüssam Kati ma' bir du'a ve Velediye cild-i vahid	1	Логика, ислямска молитва и логика, в един том
18	Bina Şerhi	1	Арабска морфология
19	Pend fi'n-nahv 'ale'l-Kafiye	1	Арабски синтаксис
20	Zav'	1	Арабски синтаксис
21	Cild-i vahidde resail fi'l-mantık	1	Трактати по логика в един том
22	İftitah şerhi	1	Арабски синтаксис
23	Hacı Baba	1	Арабски синтаксис
24	Çağmuni	1	Астрономия
25	Haşiye-i Mirü'l-adab	1	Диалектика
26	Şerh-i Nasr	1	Екзегетика
27	Hısn-ı Hasin	1	Ислямски молитви
28	Mülteka	1	Ислямско право
29	Halebi-i Kebir	1	Ислямско право
30	Mükemmel cild-i vahidde Kadı Beyzavi	1	Екзегетика
31	Tarikat Şerhi Rıza Efendi	1	Ислямска догматика
32	Metn-i Menar	1	Ислямско право (източници)
33	Haşiye-i metn-i Çağmuni	1	Астрономия
34	İbni Melek Şerh-i Menar	1	Ислямско право (източници)
35	Kadr Şerhi 'Azmiade	1	Екзегетика
36	Mutavvel Şerhi, Hasan Çelebi	1	Логика

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
37	Mushaf-ı Şerif	1	Коран
38	Türki Birgili	1	Ислямска догматика, на турски език
39	Şerh-i Lami	1	Персийска поезия
40	Tarikat-ı Muhammediye	1	Ислямска догматика и етика
41	Sadrü'ş-Şerî'a	1	Ислямско право
42	Cüz-ı sani min Sahih-i Müslim	1	Хадиси
43	Kit'a min Cami'ü's-sagir	1	Хадиси
44	Cüz-ı rabi' min Cami'ü's-sagir	1	Хадиси
45	Bir kit'a Şerh-i Hidaye	1	Ислямско право
46	Şem'i 'ale'l-Pend	1	Персийска поезия
47	Kit'a Şerh-i Kafiye	1	Арабски синтаксис
48	Secavendi	1	Коранична рецитация
49	Ta'rifat	1	Ислямско право
50	Kavaid-i İ'zaz ma' resail	1	Арабски синтаксис
51	Menar li İbnü'l-Firîşte	1	Ислямско право (източници)
52	Kitab-ı tıbb Gayetü'l-beyan	1	Медицина
53	Şerh-i Fikhü'l-ekber	1	Ислямско богословие
54	Kafiye	1	Арабски синтаксис
55	Kuduri	1	Ислямско право
56	Kit'a-i Kamus	1	Речник
57	Tıbb Nasihatü'l-ihvan	1	Медицина
58	Hayali haşiyesi	1	Ислямска догматика
59	Metn-i feraiz ma' risaletü'l-hisab	1	Ислямско наследствено право и трактат по аритметика
60	Usul-i Hadis Nuhbetü'l-fiker ma' şuruh-ha	1	Хадиси (източници)
61	Cüzü's-salis min Cami'ü's-sagir	1	Хадиси
62	Sa'deddin 'ale'l-'akaid	1	Ислямска догматика
63	Diğer Sa'deddin	1	Ислямска догматика
64	Maksud Şerhi ma' Metn-i Enmuzec ve Kitab-ı İzhar	1	Арабска морфология
65	Molla Celal ma' er-resail	1	Ислямско богословие
66	Mecmu'a	1	Сборник
67	Şerh-i 'Akaid ma' resail, adet 10	1	Ислямска догматика
68	Hulasatü'l-fetva	1	Ислямско право
69	Envarü'l-kulub	1	Ислямски мистицизъм
70	Risale-i Kavl-i Müte'allim	1	(?)
71	Telhis ma' Şemsiye	1	Реторика и логика
72	Küçük haşiyе	1	Логика
73	Kadı Beğ	1	(?)
74	Mizanü'l-ırs	1	Ислямско наследствено право
75	Kitabü'l-hacc	1	Хаджилък/география
76	Şerh-i Kaside-i Bürde	1	Персийска поезия
77	Şerh-i Matali	1	Ислямска догматика
78	Hasan Paşa	1	Арабска морфология

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
79	Mütevassit	1	Реторика
80	Haşiye-i Şerh-i Azmizade	1	Арабска морфология
81	Fetava-i Bezzaziye	1	Ислямско право (фетви)
82	Şerh-i İsagoci ma' Hüssam Kati	1	Логика
83	Şerh-i Şurutü's-salat	1	Ислямски молитви
84	Şerh-i 'Akaid ma' Muhtasar	1	Ислямска догматика и реторика
85	Şerh-i Mufasssalü'z-Zemahşeri	1	Арабска морфология
86	Şerh-i Manzume-i İbni Vehban	1	Ислямско право
87	Kıt'a-i Şerh-i Mufasssal	1	Арабска морфология
88	Haşiye-i Mutavvel	1	Реторика
89	Haşiye-i Matali	1	Ислямска догматика
90	(?)	1	(?)
91	Kitab-ı Darü'l-islam	1	Ислямско право (?)
92	Amcazade	1	?
93	Delailü'l-hayrat	1	Ислямски мистицизъм
94	Mecmu'a	1	Сборник
95	'Arabi Mevlüdü'n-nebi ve gayr resail	1	Биография на пророка Мохамед и други трактати, на арабски език
96	Sefinetü'n-necat	1	Ислямско право
97	Bostanü'l-'arifin	1	Ислямски мистицизъм
98	Şemsiyetü'l-Murciye fi Şerh-i Du'a-i Şaziliye	1	Ислямски мистицизъм
99	Semanü's-semin	1	(?)
100	Şir'atü'l-islam	1	Ислямско право
101	Muhtasar-ı Halilü'l-mücel	1	Реторика
102	Sarf cümlesi	1	Арабска морфология
103	Sururi, Şerh-i Hafız	1	Персийска поезия
104	Sururi, Şerh-i Gülistan	1	Персийска поезия
105	Şem'i, Şerh-i Gülistan	1	Персийска поезия
106	Muhallisü'l-(?)	1	(?)
107	Tercüme-i Sad Kelime-i 'Ali	1	Сентенции на халиф Али, превод
108	Hısn-ı Hasin	1	Ислямски молитви
109	Pend-i 'Attar	1	Персийска поезия
110	Şahidi	1	Речник
111	Türki Zav'	1	Арабски синтаксис, на турски език
112	Türki recvid	1	Коранична рецитация, на турски език
113	Risale-i Birgivi	1	Ислямска догматика
	Общо	113	

[illegible]

Приложение 11.

Списък на книгите, вакфирани от Сейид Хаджи Ебубекир ефенди, мюфтия на София (1777)

НБКМ, Ор. отд., сиджил S 25, л. 39а–40а.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Mushaf-ı Şerif	1	Коран
2	Tefsir-i Ebussuud	1	Екзегетика
3	Tefsir-i İbn-i Hazine	3	Екзегетика
4	Tefsir-i Celaleyn	1	Екзегетика
5	Tefsir-i Cüzü'n-Nisa-yı İsamüddin ma' Risale-i İsti'are li's-Semerikandi	1	Екзегетика
6	Haşiye-i Tefsir-i Cüzü'n-Nisail-Beyzavi li'l-Müfti el-Hadimi ma' Haşiyetü'd-Dürer minü'l-Gurer li'l-müfti el-merkum	2	Екзегетика и ислямско право
7	Metnü'l-Buhari	3	Хадиси
8	Şerhü'l-Buhari li'l-Kastallani	6	Хадиси
9	Metn-i İbn Mace fi'l-kütübü's-site	1	Хадиси
10	Haşiye-i evailü'l-Beyzavi li-Davud Efendi	1	Екзегетика
11	Şerhü's-Şemail li-Molla 'Ali el-Kari	1	Хадиси
12	Mirkat Şerhü'l-Mişkelat li-Molla 'Ali el-Kari	3	Хадиси
13	Haşiye-i Nuhbetü'l-fiker li-Molla 'Ali el-Kari	1	Хадиси (източници)
14	Şerhü'l-Mesabihü'l-Bagavi li-İbnü'l-Melek	1	Хадиси
15	Şerhü'l-Cami'ü's-sagir li'l-Münavi	1	Хадиси
16	Şerhü'l-Ehadisi'l-erba'in en-Neveviye li'l-(?)	1	Хадиси
17	Metnü's-Şifai'l-Kadı el-'İyaz	1	Хадиси
18	Mevahibü'l-Ledünniye	1	Хадиси
19	Şerhü's-Şifa-yı Şehabeddin	2	Хадиси
20	Şerhü's-Şifa li-Molla 'Ali el-Kari	1	Хадиси
21	Şerhü'l-Ehadisi'l-erba'in li'l-Birgivi ve'l-'Akkermani ma' Fetava-yı İbn Nuceym ve Mecmu'atü'l-Hafid	1	Хадиси, ислямско право (фетви) и подредба на науките
22	Şerhü'l-'Akaid	1	Ислямска догматика
23	Şerhü'l-'Adudiye ma' Haşiye li'l-Halhalı li'l-Celaleddin ed-D'ai	1	Ислямска догматика
24	Haşiye-i Şerhü'l-'Akaid li'l-Hayali	1	Ислямска догматика
25	Haşiye-i Şerhü'l-'Akaid li-Mehmed bin Ebu Şerif (?)	1	Ислямска догматика
26	Şerhü'l-Nuniye li'l-Hayali ma' Şerhü'l-Bed-i Emali li Molla 'Ali el-Kari	1	Ислямско богословие и ислямска догматика
27	Şerhü'l-Mevakif li-Seyyid eş-Şerif	1	Ислямско богословие

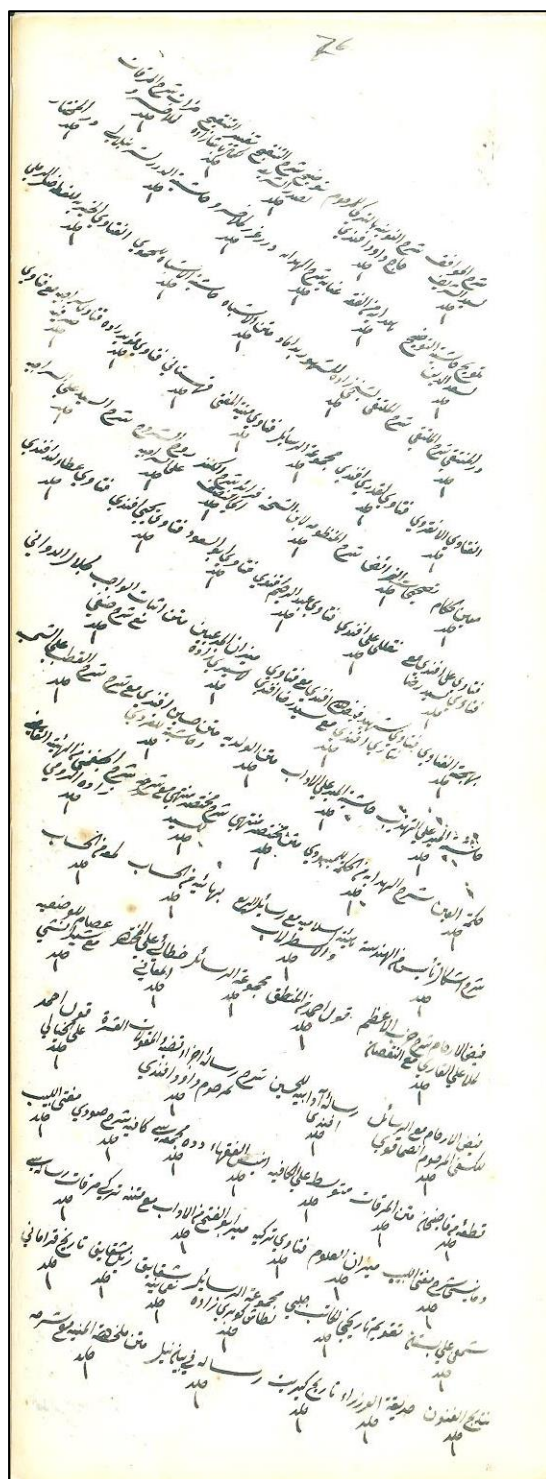
№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
28	Şerhü'l-Nuniye bi-ha li-Türki li'l-merhum Hacı Davud Efendi	1	Ислямска догматика, на турски език
29	Tavzih Şerhü't-Tenkih li-Sadru's-Şeri'a	1	Ислямско право (източници)
30	Tefsirü't-Tenkih li-Kemalpaşazade	1	Ислямско право
31	Mi'rat Şerhü'l-Mirkat li-Molla Hüsrev	1	Ислямско право
32	Telviḥ Ḥaṣiyetü't-Tavzih li-Sa'deddin	1	Ислямско право (източници)
33	Hidaye minü'l-fikh	1	Ислямско право
34	'Inayet Şerhü'l-Hidaye	1	Ислямско право
35	Dürer-i Gurer li-Molla Hüsrev	1	Ислямско право
36	Ḥaṣiyetü'l-Dürer li-Şurunbulali	1	Ислямско право
37	Dürrü'l-hazar	1	Ислямско право
38	Dürrü'l-münteka Şerhü'l-Mülteka	1	Ислямско право
39	Şerhü'l-Mülteka li-Şeyhizade li'l-meşhur be-Damad	1	Ислямско право
40	Metnü'l-Eşbah	1	Ислямско право
41	Ḥaṣiyetü'l-Eşbah li'l-Hamevi	1	Ислямско право
42	El-Fetava'l-hayriye li'l-(?) er-Remli	1	Ислямско право (фетви)
43	El-Fetava'l-Ankaravi	1	Ислямско право (фетви)
44	Fetava li-Kadri Efendi	1	Ислямско право (фетви)
45	Mecmu'atü'l-resail	1	Сборник трактати
46	Fetava Minyetü'l-Müfti	1	Ислямско право (фетви)
47	Kuhistani	1	Ислямско право
48	Fetava-yı Müeyyedzade	1	Ислямско право (фетви)
49	Fetava-yı Siraciye ma' Fetava-yı Sarfiye	1	Ислямско право (фетви)
50	Muinü'l-hükkam	1	Ислямско право
51	Tashihatü'l-feraiz	1	Ислямско наследствено право
52	Şerhü'l-Manzume li-İbnü's-Şihne	1	Ислямско право
53	Feraid Şerhü'l-Kenz ila'n-nisf	1	Ислямско наследствено право
54	Ruhü'l-Şuruh 'ale's-Siraciye	1	Ислямско наследствено право
55	Şerhü's-Seyyid 'ale's-Siraciye	1	Ислямско наследствено право
56	Fetava-yı 'Ali Efendi ma' Fetava-yı Seyyid Rıza	1	Ислямско право (фетви)
57	(?) 'Ali Efendi	1	Ислямско право (фетви)
58	Fetava-yı 'Abdurrahim Efendi	1	Ислямско право (фетви)
59	Fetava-yı Ebussuud	1	Ислямско право (фетви)
60	Fetava-yı Yahya Efendi	1	Ислямско право (фетви)
61	Fetava-yı 'Attaullah Efendi	1	Ислямско право (фетви)
62	Behçetü'l-fetava	1	Ислямско право (фетви)
63	Fetava-yı Şehid Feyzullah Efendi ma' Fetava-yı Niyazi Efendi ma' Seyyid Rıza Efendi	1	Ислямско право (фетви)
64	Mizanü'l-mür'abin li-Seyrizade (?)	1	(?)
65	Metn-i İsbatü'l-vacib li-Celal ed-Divani ma' Şerh-i Hanefi	1	Ислямска догматика
66	Ḥaṣiyetü'l-Mir 'ale't-Tehzib	1	Диалектика
67	Ḥaṣiyetü'l-Mir 'ale'l-adab	1	Диалектика
68	Metnü'l-Velediye	1	Логика

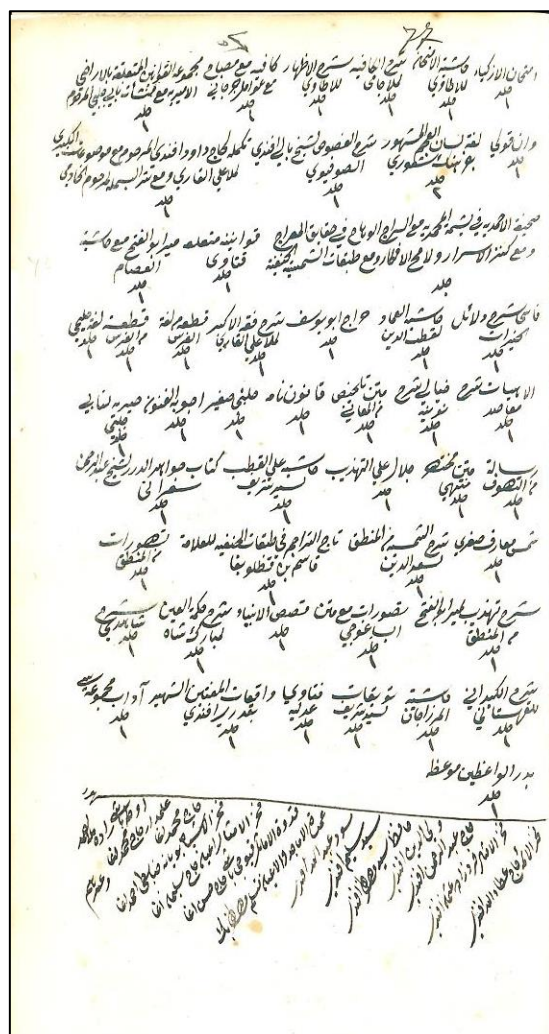
№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
69	Metn-i Hüseyin Efendi ma' Şerh ve Haşiye li'l-Ferdi	1	Диалектика
70	Şerhü'l-Kutb 'ale's-Şemsiye	1	Логика
71	Hikmetü'l-'ayn	1	Философия/метафизика
72	Şerhü'l-Hidaye minü'l-hikmet li'l-(?)	1	Философия/метафизика
73	Metn-i Muhtasar-ı Münteħa	1	Ислямско право (източници)
74	Şerh-i Muhtasar-ı Münteħa ma' Şerh li-s-Seyyid	1	Ислямско право (източници)
75	Şerhül-Çağmuni minü'l-Hey'etü'l-Kadızade er-Rumi	1	Астрономия
76	Şerh-i Eşkal-i Te'sis minü'l-hendese	1	Геометрия
77	Hey'et-i İslamiye ma' resailü'r-rub' ve'l-usturlab	1	Астрономия
78	Bahaiye minü'l-hisab	1	Аритметика
79	(?) minü'l-hisab	1	Аритметика
80	Feyzü'l-Erham Şerh-i Hizbü'l-'azam li-Molla 'Ali el-Kari ma' en-noksan	1	Ислямски мистицизъм, молитви и (?)
81	Kul Ahmed minü'l-mantık	1	Логика
82	Mecmu'atü'r-resail	1	Сборник трактати
83	Hatayi 'ale'l-Muhtasarü'l-me'ani	1	Реторика
84	'İsam li'l-vazı'ye ma' (?)	1	Ислямска проповед и (?)
85	Feyzü'l-erham ma' er-Resail li'l-Keşfi el-merhum es-Samakovi	1	Молитви и трактати
86	Risale-i Adabiye li'l-Hüseyin Efendi	1	Диалектика
87	Şerh-i Risale-i Ecza-yı (?) ve'l-makulati'l-'aşire li'l-merhum Davud Efendi	1	Ислямска проповед (?)
88	Kul Ahmed 'ale'l-Hayali	1	Ислямско богословие
89	Kıt'a min Kadıhan	1	Ислямско право
90	Metnü'l-Mirkat	1	Хадиси
91	Mütevassit 'ale'l-Kafiye	1	Арабски синтаксис
92	Enisü'l-fukaha	1	Мистицизъм (?)
93	Dede mecmu'ası	1	Сборник
94	Kafiye Şerh-i Sudi	1	Арабски синтаксис
95	Mugni'l-lebib	1	Арабски синтаксис
96	Demamini, Şerh-i Mugni'l-lebib	1	Арабски синтаксис
97	Mizanü'l-'ulum	1	Научна енциклопедия
98	Fetava-yı Türkiye	1	Ислямско право (фетви), на турски език
99	Mir Ebu'l-Feth minü'l-adab ma' metn-i Türki	1	Диалектика и турски текст
100	Mirkat risalesi	1	Хадиси
101	Şem'i 'ale'l-Bostan	1	Персийска поезия
102	Takvim Tarihi li-Katib Çelebi	1	История
103	Mecmu'atü'r-resail li-Taşköprizade	1	Сборник трактати
104	Şakaik-i N'umaniye	1	Биографичен сборник
105	Zeyl-i Şekaik	1	Биографичен сборник
106	Tarih-i Karamani	1	История
107	Netaicü'l-fünun	1	Научна енциклопедия

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
108	Hadikatü'l-vüzera	1	Биографичен сборник
109	Tarih-i Girit	1	История
110	Risale fi Beyan-ı Nil	1	География
111	Metn-i Mülahasü'l-Hey'et ma' şerh	1	Астрономия
112	İmtihanü'l-ezkiye	1	Арабски синтаксис
113	Haşiyetü'l-İmtihan li'l-Atavi	1	Арабски синтаксис
114	Şerhü'l-Kafiye li'l-Molla Cami	1	Арабски синтаксис
115	Şerhü'l-İzhar li'l-Atavi	1	Арабски синтаксис
116	Kafiye ma' Misbah ma' 'Avamil-i Curcani	1	Арабски синтаксис
117	Mecmu'atü'l-Kavanini'l-Muta'allikat bi'l-araziü'l-emiriye ma' Münşe'at-ı Bali Çelebi el-merhum	1	Сборник и писмовник
118	Vankulu	1	Речник
119	Lügat-ı Lisanü'l-'acem el-meşhur be-Ferheng-i Şu'uri	2	Речник
120	Şerhü'l-'Adud li-Şeyh Bali Efendi es-Sofyavi	1	Ислямска догматика
121	Tekmilet-i Davud Efendi el-merhum ma' Mevzu'atü'l-kübra li-Molla 'Ali el-Kari ve ma' (?) besmele li-merhum el-Hadimi	1	Логика, хадиси и екзегетика
122	Sahifetü'l-Ahmediye fi Beşmet(?)ü'l-Muhammediye ma' es-Siracü'l-vahhac fi Hakaikü'l-harac ve ma' Kenzü'l-esrar ve Lamihü'l-efkar ve ma' Tabakatü'l-Şemsiye el-Hanefiye	1	Ислямско право и биографичен сборник
123	Kavanin-i mut'alla, fetava	1	Ислямско право (фетви)
124	Mir Ebu'l-feth ma' Haşiyetü'l-'İsam	1	Арабски синтаксис
125	Fasi, Şerh-i Delailü'l-hayrat	1	Ислямски мистицизъм
126	Haşiyetü'l-'İmad li-Kutbuddin	1	Логика
127	Harac-ı Ebu Yusuf	1	Ислямско право
128	Şerh-i Fikhü'l-ekber li-Molla 'Ali el-Kari	1	Ислямско богословие
129	Kıt'a min Lügatü'l-Fars	1	Речник
130	Kıt'a mine'l-Fürs	1	Книга на персийски език, част
131	Lügat-ı Çelebi	1	Речник
132	İlahiyat Şerh-i Makasid	1	Ислямско богословие
133	Hayali, Şerh-i Nuniye	1	Ислямско богословие
134	Metn-i Telhis minü'l-me'ani	1	Реторика
135	Kanunname	1	Светско право
136	Halebi-i Sagir	1	Ислямско право
137	Ecvibetü'l-fünun	1	Научна енциклопедия (?)
138	Hayriye li-Nabi Çelebi	1	Ислямска етика
139	Risale minü't-tasavvuf	1	Ислямски мистицизъм
140	Metn-i Muhtasar-ı Münteħa	1	Ислямско право (източници)
141	Celal 'ale't-Tehzib	1	Логика
142	Haşiyetü'l-Kutb, Siyer-i Şerif	1	Реторика, биография на пророка Мохамед

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
143	Kitab-ı Cevahirü'd-dürer li-Şeyh 'Adurrahman Safrani	1	Ислямска догматика и етика
144	Şems-i M'arif-i Suğra	1	Ислямски молитви и магически заклинания
145	Şerhü'ş-Şemsiye minü'l-mantık li-Sa'deddin	1	Логика
146	Tacü't-Teracim fi Tabakatü'l-Hanefiye li'l-'alamet-i Kasım bin Kutluboğa	1	Биографичен сборник
147	Tasvirat minü'l-mantık	1	Логика
148	Şerh-i Tehzib li-Mir Ebu'l-feth minü'l-mantık	1	Логика
149	Tasvirat ma' metnü'l-İsagoci	1	Логика
150	Kısasü'l-enbiya	1	Биографии на пророци
151	Şerh-i Hikmetü'l-'ayn li-Mübarekşah	1	Философия/метафизика
152	Şerh-i Şahidi	1	Лексикография
153	Şerhü'l-Keydani li'l-Kuhistani	1	Ислямско право
154	Haşiyetü'l-Mirzacan	1	Ислямско богословие
155	T'arifat li-Seyyid Şerif	1	Речник (на научни термини)
156	Fetava-yı 'Adliye	1	Ислямско право (фетви)
157	Vakı'atü'l-müftin eş-şehir be-Kadri Efendi	1	Ислямско право
158	Adab mecmu'ası	1	Диалектика (сборник)
159	Bedrü'l-va'azin-i mev'iza	1	Ислямска проповед
	Общо	173	

[illegible]

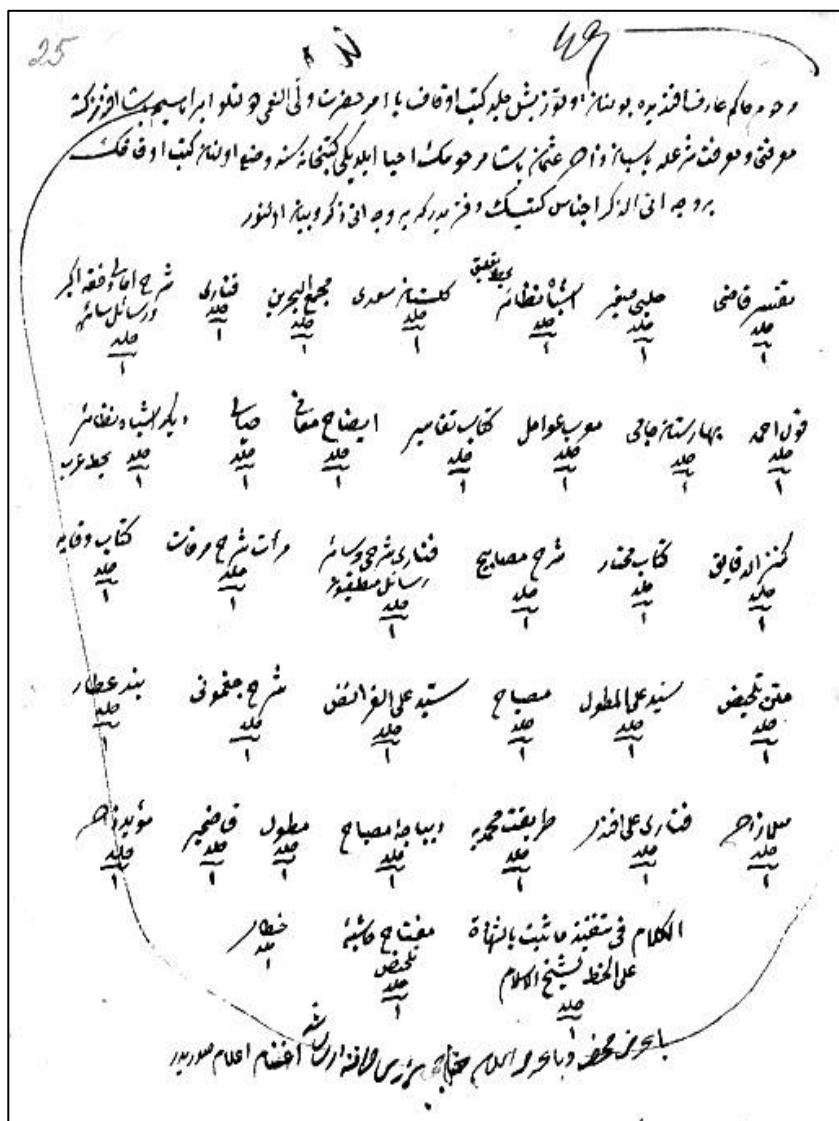
Приложение 12.

Списък на книгите, вакфирани от Ариф ефенди за библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1826)

НБКМ, Ор. отд., сиджил S 84, л. 25а, док. I.

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
1	Tefsir-i Kadı	1	Екзегетика
2	Halebi-i Cagir	1	Ислямско право
3	Eşbah-ı Nezair be-hatt-ı ta'lik	1	Ислямско право
4	Gülstan-ı Sa'adi	1	Персийска поезия
5	Mecm'aü'l-bahreyn	1	Ислямско право
6	Fenari	1	Логика
7	Şerh-i Emali ve Fıkh-ı Ekber ve resail-i saire	1	Ислямска догматика
8	Kul Ahmed	1	Логика
9	Baharistan-ı Cami	1	Персийска поезия
10	Mu'rib-i 'Avamil	1	Арабски синтаксис
11	Kitab-ı Tefasir	1	Екзегетика
12	İzah-ı Me'ani	1	Реторика
13	Hayali	1	Ислямска догматика
14	Diğer Eşbah-ı Nezair be-hatt-ı 'arab	1	Ислямско право
15	Kenzü'd-dekaik	1	Ислямско право
16	Kitab-ı Muhtar	1	Ислямско право (фетви)
17	Şerh-i Mesabih	1	Хадиси
18	Fenari Şerhi ve sair resail-i mantıkiyun	1	Логика
19	Mirat, Şerh-i Mirkat	1	Хадиси
20	Kitab-ı Vikaye	1	Ислямско право
21	Metn-i Telhis	1	Реторика
22	Seyyid 'ale'l-Mutavvel	1	Реторика
23	Misbah	1	Арабски синтаксис
24	Seyyid 'ale'l-feraiz	1	Ислямско наследствено право
25	Şerh-i Çağmuni	1	Астрономия
26	Pend-i 'Attar	1	Персийска поезия
27	Mollazade	1	Философия/метафизика
28	Fetava-yı 'Ali Efendi	1	Ислямско право (фетви)
29	Tarikat-ı Muhammediye	1	Ислямска догматика и етика
30	Dibace-i Misbah	1	Арабски синтаксис
31	Mutavvel	1	Реторика
32	Kadimir	1	Философия/метафизика
33	Mü'eyyedzade	1	Ислямско право (фетви)
34	El-Kelam fi Tenefiz-i Ma'sbit bi'ş-Şahadet 'ale'l-hattı'ş-şeyhü'l-islam	1	Ислямско богословие

№	Заглавие/автор	Томове	Тематика
35	Miftah, Haşiye-i Telhis	1	Реторика
36	Hatayi	1	Реторика
	Общо	36	

ПРИНЦИПИ НА ТРАНСЛИТЕРАЦИЯ

Използваните в монографията непубликувани арабографични османотурски извори са частично или изцяло транслитерирани на съвременна турска латиница, като арабските и персийските лексикални форми и граматични конструкции са предадени в техния османотурски (турски) вариант.

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИТЕ

№	Таблица	Стр.
1	Брой наследствени описи на мюсюлмани в софийските сиджали, XVII–XIX в.	88–89
2	Тематика на книгите на софийските мюсюлмани, притежаващи 1–2 книги	92
3	Тематика на книгите на софийските мюсюлмани, притежаващи 3–6 книги	96
4	Социален и професионален профил на софийските мюсюлмани, притежатели на книги	97
5	Тематика на книгите на <i>дерсам</i> Мехмед ефенди от София (1756)	104
6	Брой наследствени описи на мюсюлмани в русенските сиджали, XVII–XIX в.	108–109
7	Дял на мюсюлманите с книги в Истанбул, Русе, София, Трабзон и Солун	110
8	Тематика на книгите на османски книжари, XVIII в.	121–123
9	Дял на притежателите на книги в Англия, XVI–XIX в.	125
10	Тематика на книгите, вакфирани от Шериф Халил паша, Шумен (1744)	147–148

№	Таблица	Стр.
11	Тематика на книгите, вакфирани от Хаджи Бешир ага, Свищов (1745)	155–156
12	Тематика на книгите, вакфирани от Хаджи Осман ага, Пловдив (1751)	157–158
13	Тематика на книгите, вакфирани за библиотеката на Мирза Мехмед Саид паша в Русе (1859)	164–165
14	Тематика на книгите в завието на Селяхаддин баба във Видин (1837)	190–191
15	Тематика на книгите, вакфирани от Софу Хасан ага за учениците и улемата във Видин (1728)	198–199
16	Тематика на книгите, вакфирани от Ебубекир ефенди, София (1777)	234–235
17	Османските обществени библиотеки в България, XV–XIX в.	240–244
18	Фонд на османските библиотеки, XV–XIX в.	247–249
19	Тематика на книгите, вакфирани от Ариф ефенди за библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1826)	263–264
20	Тематика на книгите в османските библиотеки, XVIII–XIX в.	267–269

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

БИА	Български исторически архив
ОКПОЕ	Обществена културно-просветна организация на евреите в Република България
ИМ	Исторически музей
МЦПМКВ	Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия
НБИВ	Национална библиотека „Иван Вазов“, Пловдив
НБКМ	Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София
ОАК	Османска архивна колекция
СНУНК	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
ТИБИ	Турски извори за българската история
ВОА	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
VGMA	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Ankara
İMŞSA	İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri Arşivi

БИБЛИОГРАФИЯ

Непубликувани извори

Исторически музей–Шумен

инв. № 397.

Исторически музей–Русе

инв. № В/2911, В/2915, В/2916, В/2922, В/3013, В/3025, В/3028, В/3114, В/3129, В/3139, В/3156, В/3262.

Национална библиотека „Иван Вазов“, Пловдив

инв. № 327, 759, 849.

Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, София

Български исторически архив

Ф. 4, а. е. 2.

II А 1228.

Ориенталски отдел

ОАК 4/57.

Колекция фондове:

ф. 1 (Цариград/Истанбул), а. е. 19428.

ф. 112 А (Русе), а. е. 908.

ф. 156 А (София), а. е. 268.

ф. 287 А (Алепо), а. е. 36.

Колекция ръкописи:

Ор 781, Ор 1479, Ор 2091, Ор 2909, Ор 3549, Шн Р 307.

Колекция сиджили:

R 1, R 2, R 3, R 4, R 5, R 6, R 7, R 8, R 9, R 10, R 11, R 12, R 13, R 14,
R 15, R 16, R 18, R 19, R 20, R 21, R 22, R 23, R 35, R 36, R 37, R 38,
R 39, R 51, R 52, R 53.

S 1, S 12, S 16, S 17, S 20a, S 21, S 22, S 23, S 25, S 26, S 27, S 29,
S 30bis, S 31, S 32, S 52a, S 84, S 160a, S 161, S 164, S 173, S 174,
S 309, S 309bis/2, S 309bis/4, S 309bis/5, S 311/2, S 311/6, S 311/7,
S 312/3, S 312/5, S 312/8, S 312/9.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul)

Ali Emiri: SMHD.I, Dosya 225, Gömlek 17853.

Cevdet Evkaf: 6134, 9689, 14384, 21525, 22875, 31672.

Cevdet Maarif: 12, 89, 100, 402, 624, 650, 670, 1998, 2294, 3255, 3791,
4397, 5558, 6141, 6180, 6810, 6920, 7057, 7117, 7489, 7724, 8016.

Hariciye Sefaret 04: Dosya 318, Gömlek 107; Dosya 329, Gömlek 103.

Hariciye Siyaset: Dosya 176, Gömlek 11.

Hariciye Tahrirat: Dosya 81, Gömlek 44.

Hat: Dosya 1630, Gömlek 36.

Maarif Mektubi: Dosya 99, Gömlek 109.

Maliyeden Müdevver: 9771.

Nezaret Öncesi Evkaf Defterleri: 982, 10267.

Sadaret: A.MKT.MHM, Dosya 240, Gömlek 13.

Sadaret: A.MKT.NZD, Dosya 200, Gömlek 1.

Tapu Tahrir Defterleri: 370, 409, 542.

İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi (İstanbul)

Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği: 4/171.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara)

Defter: 581, 629, 732, 737, 746, 988.

Старопечатни османски издания

Bursalı Mehmed Tahir, Osmanlı Müellifleri, V. 1. İstanbul: Matba'a-yı 'Amire, 1333 [1914–1915].

İzzi Tarihi, V. 1. Kostantiniye: Darü't-tıba'atî'l-ma'mure, 1199 [1783–1884].

Salname-i Vilayet-i Tuna, V. 7. Rusçuk: Matba'a-yı Vilayet-i Tuna, 1291 [1874–1875].

Tarih-i Cevdet, V. 1. Der sa'adet: Matba'a-i 'Osmaniye, 1309 [1891].

Tarih-i Çelebizade Efendi. Kostantiniye: Darü't-tıba'atî'l-ma'mure, 1153 [1741].

Публикувани извори

Балабанов, Марко. Две писма от Юрий Ивановича Венелина до Василия Априлов. – СЛУНК, 1, 1889, 176–190.

Балканите през погледа на две английски пътешественички от XVIII век. Писма на Мери Монтегю и Елизабет Крейвън, предг., подбор, превод и бел. Мария Киселинчева. София: Изд. на ОФ, 1979.

България през погледа на чешки пътешественици, съст. Венцислава Бехинова, ред. Янко Бъчваров. София: Изд. на ОФ, 1984.

Българско народно творчество, Т. 3. Исторически песни, ред. Христо Вакарелски. София: Изд. „Български писател“, 1961.

Българско народно творчество, Т. 11. Народни предания и легенди, отбр. и ред. Цветана Романска и Елена Огнянова. София: Изд. „Български писател“, 1963.

Геров, Найден. Писма. – В: Пътища и пътешественици (XIV–XIX век), подбор и ред. Светла Гюрова. София: Изд. „Български писател“, 1982, 137–164.

- Гълъбов, Гълъб Д. Вакъфнаме от 1671 г. на Хаджи Мехмед ага, син на Реджеб ага от гр. Шумен, махала „Соллак Синан“. – В: Шумен–Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града, кн. 2. Коларовград: Исторически кръжок при Окръжния народен музей и Дружество „Български старини“, 1962, 175–188.
- Евлия Челеби, Пътепис, превод, съст. и ред. Страшимир Димитров. София: Институт за балканистика при БАН, Изд. на ОФ, 1972.
- Ибн Халдун, Встъпление, прев. Йордан Пеев, Петя Братоева, Мохамед Нуридин, встъп. студия Йордан Пеев, ред. Цветан Теофанов. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1984.
- Каниц, Феликс. Дунавска България и Балканът, прев. Михаил Матлиев, Т. 1. София: Изд. „Борина“, 1995.
- Петров, Бачо Киро. Материали и документи, съст. Александър Бурмов и Стойко Стойков. София: Народен комитет „Бачо Киро“, 1937.
- Писахме да се знае. Приписки и летописи, съст., ком. и бел. Веселин Начев и Никола Ферманджиев, прев. Веселин Начев. София: Изд. на ОФ, 1984.
- Рико, Пол. Сегашното състояние на Османската империя и на гръцката църква (XVII век), подбор, прев., предг. и бел. Мария Киселинчева. София: Изд. на ОФ, 1988.
- Славейков, Петко Р. Как се превзело Търново без цар. – СЧУНК, 11, 1894, с. 120
- Тодорова, Мария. Подбрани извори за историята на балканските народи XV–XIX век. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1977.
- Турски извори за българската история, Т. 2. Документи от XV век, съст. и ред. Николай Тодоров и Борис Недков, София: Изд. на БАН, 1966.
- Турски извори за българската история, Т. 3. Документи от XVI в., съст. и ком. Бистра Цветкова. София: Изд. на БАН, 1972.
- Турски извори за българската история, Т. 6. Наследствени описи и покупко-продажбени протоколи от кадийските регистри на София, XVII–XIX в., съст. Николай Тодоров, Мария Калицин. София: Изд. на БАН, 1977.
- Френски пътеписи за Балканите XIX в. Съст. и ред. Бистра А. Цветкова. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1981.

Шумен и Шуменско XV–XIX век (Документи и материали), съст. и ред. Доротея Георгиева, Минко Пенков. Шумен: Исторически музей, 1996.

A Seventeenth-Century View of European Libraries. Lomeier's De bibliothecis, Chapter X, ed. John Warwick Montgomery. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 1962.

Aydın, Mahir. Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri. – Belleten, LVI/215, 1992, 69–165.

Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları. Vakfiyeler, Bulgaristan, ed. Halit Eren, Önder Bayır, Mustafa Oğuz, Zekai Mete, V. 2. İstanbul: IRCICA, 2012.

Barkan, Ömer L. Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545–1659). – Belgeler, 3/5–6, 1966, 1–479.

Buckinghamshire Probate Inventories 1661–1714, ed. Michael Read. Bucks: Buckinghamshire Record Society, 1988.

Coldicott, Diana K. A Long Sutton Miscellany Including a Study of the Wills (1502–1856) and Probate Inventories (1558–1709) from the Parish of Long Sutton and Well, Hampshire. London: Diana K. Coldicott, 1979.

Çelebioğlu, Amil. Muhammediye, V. 1–2. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1996.

Duda, Herbert Wilhelm. Moschee und Medrese des Šerif Halîl Pascha in Schumen. – In: Idem. Balkantürkische Studien. Wien: Rohrer Verlag, 1949, 63–89.

Evington Probate Inventories 1557 to 1819, ed. Jonathan Wilshire. Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1982.

Genç, Nevin. XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterinde Sofya Kazası. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 1988.

Glenfield Probate Inventories 1512–1831, ed. Jonathan Wilshire. Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1983.

Gökbilgin, M. Tayyib. XV–XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler, Mukataalar. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952.

Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, ed. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, V. 1–2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003; V. 3–2. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006; V. 6–1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

- Ionaşcu, Ion. Contribuţii la istoricul mănăstirii Hurez: după documente inedite din arhiva Eforiei Spitalelor Civile. – *Archivele Olteniei*, XIV/79–82, 1935, 295–344.
- Keskioğlu, Osman. Şumnulu Şerif Halil Paşa Vakfiyesi. – *Vakıflar Dergisi*, 19, 1985, 25–31.
- Kirby Muxloe Probate Inventories 1547–1783, ed. Jonathan Wilshire. Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1983.
- Leedham-Green, Elisabeth S. Books in Cambridge Inventories. Book-lists from Vice-Chancellor's Court Probate Inventories in the Tudor and Stuart Periods, V. 1. The Inventories. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Özergin, M. Kemal. Eski Bir Ruzname'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri. – *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4–5, 1973–1974, 263–290.
- Private Libraries in Renaissance England. A Collection and Catalogue of Tudor and Early Stuart Book-lists, ed. Robert J. Fehrenbach and Elisabeth S. Leedham-Green, V. 1. Binghampton, New York: Medieval & Renaissance Texts & Studies–Marlborough: Adam Matthew Publications, 1992.
- Probate Inventories of Lincoln Citizens 1661–1714, ed. J. A. Johnson. Woodbridge: The Lincoln Record Society, the Boydell Press, 1991.
- Protokollbücher des kadiamtes Sofia. Bearbeitet von Gălăb D. Gălăbov, herausgegeben von Herbert Wilhelm Duda. München: R. Oldenbourg, 1960.
- Ratby Probate Inventories 1621 to 1844, ed. Jonathan Wilshire. Leicester: Leicester Research Services Department of Chamberlain Music and Books, 1984.
- Southampton Probate Inventories, 1447–1575, ed. Edward Roberts, Karen Parker, V. 1–2. Southampton: The University of Southampton Press, 1992.
- Süreyyâ, Mehmed. Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye, V. 2, ed. Mustafa Keskin, Ayhan Öztürk, Ramazan Tosun. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
- Süreyyâ, Mehmed. Sicill-i Osmanî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye. V. 3, ed. Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Metin Hülâgü. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
- Süreyya, Mehmed. Sicill-i Osmanî, ed. Nuri Akbayan, Seyit Ali Kahraman, V. 4. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.

- Swift, Jonathan. *A Tale of a Tub and Other Works*, ed. Marcus Wolsh. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- The Ipswich Probate Inventories 1583–1631, ed. Michael Reed. Woodbridge: The Boydell Press, 1981.
- The History of al-Tabari: Biographies of the Prophet's Companions and Their Successors, transl. Ella Landau-Tasseron. New York: The State University of New York Press, 1998.
- Toderini, Giambattista. *Türklerin Yazılı Kültürü (Türklerin Edebiyatı)*, çev. Ali Berk-tay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Tuncer, Hüner. Yirmi Sekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa Sefaretnamesi (1132–33 H./1720–21 M.). – *Belleten*, LI/199, 1987, 131–151.
- Ubicini, Abdolonyme. *Lettres sur la Turquie ou tableau statistique, religieux, poli-tique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'Empire ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulhanè (1839). Première partie. Les Ottomans*. Paris: Libraire militaire de J. Dumaine, 1853.
- Vickers, Noreen. *A Yorkshire Town of the Eighteenth Century. The Probate Inven-tories of Whitby, North Yorkshire 1700–1800*. Studley: K. A. F. Brewin Books, 1986.
- Yeomen and Colliers in Telford. Probate Inventories for Dawley, Lilleshall, Wellin-gton and Wrockwardine, 1660–1750, ed. Barrie Trinder, Jeff Cox. London: Phillimore, 1980.
- XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risale-i Garibe, ed. Hayati Develi. İstanbul: Kitabevi, 2001.

Изследвания

- Андреев, Йордан. Народно-патриотични тенденции в Синодика на Бъл-гарската църква. – В: *Търновска книжовна школа 1371–1971*. София: Изд. на БАН, 1974, 311–316.
- Андреев, Стефан. За датировката на подробните османски регистри (муфас-сал дефтерите) от XV–XVI в. – *Исторически преглед*, 1–2, 1992, 156–170.

- Аретов, Николай. Национална митология и национална литература. Сюжети, изграждащи българската национална идентичност в словесността от XVIII и XIX век. София: Изд. „Кралица Маб“, 2006.
- Атанасов, Петър. Начало на българското книгопечатане, София: Изд. „Наука и изкуство“, 1959.
- Атанасов, Петър. Яков Крайков. Книжовник, издател, график. XVI в. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1980.
- Атанасов, Петър. Никола Карастоянов. – Библиотека, 5–6, 1998, 100–102.
- Бакърджиева, Теодора. Дервишките обители в Русе и мястото им в духовното пространство на града. – Известия на Исторически музей–Русе, 5, 1998, 70–80.
- Бакърджиева, Теодора. Русе. Градът и хората (от края на XIV до 70-те години на XIX век). Русе: Авангард принт, s. a. [2013].
- Богданов, Иван. Българската книга през вековете. София: Изд. „Народна просвета“, 1978.
- Бонева, Вера. Българският XVIII век. Феномени и фактори на Ранното Възраждане. – История, 4–5, 2004, 37–56.
- Велики, Константин. Походите на Михай Витязул на юг от Дунав. – Исторически преглед, 1, 1973, 63–72.
- Венедикова, Катерина. За Шумен и шуменци през османско време. – Туркологичен сборник. Шумен: УИ „Еп. К. Преславски“, 2012, 57–92.
- Генова, Златка. Още веднъж за църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и нейната съдба през столетията на османското владичество. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 451–459.
- Георгиев, Лъчезар. Страници от историята на книгата. Книгоиздаване и печатни комуникации на Балканите и в Европа. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2014.
- Георгиева, Гургана, Орлин Събев, Мюсюлманските мистични братства в Шумен, XVII–XIX век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 300–323.

- Георгиева, Соня. Нови данни за църквата „Св. Петка“ и за джамията на Царевец във Велико Търново. – Археология, 2, 1967, 27–31.
- Гергова, Иванка. Поп Пунчо от с. Мокреш – виден представител на нашата ранна възрожденска култура. – В: От Тимок до Искър. Регионални проучвания на българския фолклор, отг. ред. Тодор Тодоров, Т. 1. София: Изд. на БАН–Институт за фолклор, 1989, 29–39.
- Гоф, Жак льо. Цивилизацията на Средновековния Запад, прев. Тереза Михайлова, Калина Тодорова, Мариана Стругарова, научна ред. и предг. Иван Божилов. София: Изд. „Агата-А“, 1999.
- Гоф, Жак льо. Интелектуалците през Средновековието. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1993.
- Граматинова, Невена. Неортодоксалният ислям в българските земи. Минало и съвременност. София: ИК „Гутенберг“, 2011.
- Гюзелев, Васил. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България, XIII–XIV век. София: Народна просвета, 1985.
- Данова, Надя. Библиотеката на Иван Добровски. – В: *Studia balcanica* 21. Култура и общество I. София: БАН–Институт за балканистика, 1992, 189–203.
- Данова, Надя. Книгата и движението на идеите на Балканите през XVIII–XIX в. Наблюдения върху някои налагани ограничения. – Литературна мисъл, 3, 1995–1996, 85–99.
- Данова, Надя. Каталозите на библиотеките на Иван Добровски. – Известия на НБКМ, 22 (28), 1996, 346–387.
- Данова, Надя. Каталозите на библиотеката на Пловдивското елинско училище. – В: Историята на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Ани Гергова, съст. и ред. Красимира Даскалова. София: Изд. „ЛИК“, 2002, 171–181.
- Данчев, Георги. Софроний Врачански и началото на българското книгопечатане. – В: Софроний Врачански и проблемите на Възрожденската ни култура (Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 250-годишнината от рождението на Софроний Врачански, 20.IX.1989 г., Арбанаси). Велико Търново: Изд. на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Съюз на научните работници–клон В. Търново, 1990, 80–86.

- Дарнтън, Робърт. Първи стъпки към „история на четенето“. – В: История на книгата. Книгата в историята, съст. Ани Гергова, Красимира Даскалова. София: ИУ „Св. Кл. Охридски“, 2001, 258–284.
- Даскалов, Христо. Открития в древней столице болгарской Тернове. Москва: Университетская типография, 1859.
- Даскалова, Красимира. Грамотност, книжнина, читатели, четене в България на прехода към модерното време. София: Изд. „ЛИК“, 1999.
- Димитров, Емил. Книга и дом. Разговор с Николай Котрельов. – Литературен вестник, 3, 23–29.01.2002, www.slovo.bg/old/litvestnik/203/lv0203007.htm (12.12.2016).
- Димитров, Страшимир. Скритото християнство и ислямизационните процеси в Османската държава. – Исторически преглед, 3, 1987, 18–33.
- Димова, Веселина. Южнославянските библиотеки през епохата на Възраждането – характеристики и аналогии. – Балканистика, 1, 1986, 170–186.
- Димова, Веселина. Промени в обществените функции на южнославянските библиотеки през XV–XVII век. – *Studia balcanica* 21. Култура и общество I. София: БАН–Институт за балканистика, 1992, 146–168.
- Дипчикова, Александра. Библиотека. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова. София–Москва: Pensoft, 2004, 62–63.
- Дипчикова, Александра. Библиотеките в България. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова. София–Москва: Pensoft, 2004, 65–68.
- Драганова, Славка. Неизвестен турски документ за положението на рударското население в Самоковската каза през първата половина на XVII век. – Известия на Държавните архиви, 20, 1970, 189–195.
- Драганова, Тодорка. Търново през XIX в. (градоустройствен облик по документи, пътеписи, спомени на съвременници и снимки). – Известия на Окръжен исторически музей–Велико Търново, 5, 1972, 163–215.
- Елезовић, Глиша. Турски споменици у Скопљу. Београд: Српска краљевска академија, 1940.
- Жейнов, Иво. Печатарското и издателското дело в Русе (1864–1948). Русе: Изд. „Дунав прес“, 2013.

- Заимова, Рая. Пътят към „другата“ Европа. Из френско–османските културни общувания XVI–XVIII век. София: Изд. „Кралица Маб“, 2004.
- Зайцев, Илья. Две арабские рукописи из Тырново в московских собраниях. – В: Общуване с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова, съст. Любомир Георгиев. София: НБКМ, 2007, 420–423.
- Иванов, Николай. Съобщения на П. Р. Славейков в цариградския печат за старобългарски ръкописи, отразяващи османското нашествие на Балканския полуостров. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII век. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1992, 421–423.
- Иванова, Зорка. Самоков – Москва (за далечното пътуване на един ръкопис). – В: Общуване с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова, съст. Любомир Георгиев. София: НБКМ, 2007, 410–419.
- Иванова, Зорка. Един поглед върху ръкописното наследство на османотурски език, съхранявано в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София (Обзор. Част 1). – Годишник на Висшия ислямски институт, 1, 2008/2009, 247–265.
- Иванова, Зорка. Поглед върху ръкописното наследство на османотурски език, съхранявано в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – София. – Във: Факти и мистификации в старите текстове, съст. Боряна Христова, Елена Узунова. София: Изд. „Гутенберг“, 2011, 516–561.
- Иванова, Зорка, Анка Стоилова. Сбирка от арабографични книги в с. Чепинци, Смолянско. – Български фолклор, 3–4, 1996, 84–92.
- Иванова, Зорка, Анка Стоилова. Арабографични книги, съхранявани в с. Елховец, Смолянска област. – В: Ислям и култура. Изследвания, съст. Галина Лозанова, Любомир Миков. София: МЦПМКВ, 1999, 175–196.
- Иванова, Светлана. Мюсюлманки и християнки пред кадийския съд в Румелия през XVIII в.: брачни проблеми. – Исторически преглед, 10, 1992, 76–87.
- Иванова, Светлана. Историята и съвременното състояние на Колекция сиджли в Ориенталския отдел на НБКМ. – Известия на Държавния архив, 74, 2000, 3–32.

- Иванова, Светлана. Мюсюлманката и книгата в Османската империя (щрихи от Румелия през XVIII–XIX век). – Във: В света на човека. Сборник в чест на проф. д.и.н. Иваничка Георгиева, съст. и ред. Джени Маджаров, Красимир Стоилов, Т. 2. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008, 375–397.
- Иванова, Светлана. За библиотеката към текето на Саляхеддин баба, построено от Осман Пазвантоглу във Видин (исторически реалии). – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. Сборник изследвания в памет на проф. д.и.н. Елена Грозданова, съст. и ред. Стефка Първева, Олга Тодорова. София: ИК „Гутенберг“, 2016, 439–477.
- Игнатов, Борис. Сто години от първото проучване на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново. – Археология, 2, 1962, 56–63.
- История на България, Т. 3. София: Изд. на БАН, 1982.
- Йончев, Васил. Книгата през вековете. София: Изд. „Български художник“, 1976.
- Каймакамова, Милияна. Българска средновековна историопис: от края на VII до първата четвърт на XV в. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1990.
- Калицин, Мария, Красимира Мутафова. Исторически реалии за халветийския шейх Бали Ефенди Софийски в новооткрито житие от XIX в. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова. София: МЦПМКВ, 1998, 212–243.
- Кендерова, Стоянка, Боян Бешевлиев. Балканският полуостров, изобразен в картите на ал-Идриси. Палеографско и историко-географско изследване. Част 1. София: НБКМ, 1990.
- Кендерова, Стоянка. Хадисната литература в България през XVII–XIX век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова. София: МЦПМКВ, 1998, 353–379.
- Кендерова, Стоянка. Персийската ръкописна книга в обществените библиотеки и частните сбирки в България през XVIII–XIX в. – В: Ислям и култура. Изследвания, съст. Галина Лозанова, Любомир Миков. София: МЦПМКВ, 1999, 127–150.
- Кендерова, Стоянка. Ахмед ел-Кешфи ефенди от Самоков – един местен творец и дарител от края на XVII–първата половина на XVIII век. – В: История

на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 72–99.

Кендерова, Стоянка. За интереса към книгата у едно турско семейство от Самоков. – В: *Studia balcanica* 23. Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров, съст. Върбан Тодоров, Т. 1. София: БАН–Институт за балканистика, 2001, 311–324.

Кендерова, Стоянка. Големите обществени (*вакъфски*) библиотеки по българските земи в светлината на новоиздирени извори. – В: Историята на книгата – начин на живот. Сборник в чест на проф. д.ф.н. Ани Гергова, съст. и ред. Красимира Даскалова. София: Изд. „ЛИК“, 2002, 115–151.

Кендерова, Стоянка. От личната – в обществената библиотека. – Библиотека, 1, 2002, 20–27.

Кендерова, Стоянка. Книги, библиотеки и читателски интереси сред самоковските мюсюлмани (XVIII–XIX век). София: НБКМ, 2002.

Кендерова, Стоянка. Библиотеката на Осман Пазвантоглу по времето на Софроний (според новооткрит неин опис). – В: Софроний Врачански. Сборник изследвания, съст. Даринка Караджова, Стефана Таринска. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2004, 304–311.

Кендерова, Стоянка. Османотурски книги в България. – В: Българска книга. Енциклопедия, съст. Ани Гергова. София–Москва: Изд. „Pensoft“, 2004, 321–323.

Кендерова, Стоянка. Арабската граматика, представена в библиотеката на Осман Пазвантоглу във Видин (1837). – В: Научни приноси в памет на професор Константин Попов. Материали от научната конференция „100 години от рождението на проф. К. Попов“, София, 29-30.XI.2007. Велико Търново: Изд. „Знак‘94“, 2007, 206–216.

Кендерова, Стоянка. Дарителите на книги за библиотеката на фамилия Пазвантоглу във Видин. – Библиотека, 1, 2008, 17–30.

Кендерова, Стоянка. За цената на арабописмената книга във Видин през XVIII век. – В: Пътят на книгите и информацията. Юбилеен сборник, посветен на 65-годишнината на Татяна Янакиева. Съст. и научна ред. Антоанета Тотоманова, Цветана Панчева. София: НБКМ, 2009, 70–93.

- Кендерова, Стоянка. Преписи, свързани с името на Шейх Бали ефенди и съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. – Годишник на Висшия ислямски институт, 2, 2010, 249–258.
- Кендерова, Стоянка. Разпространение на мюсюлманската книжнина в Русе и *вакъфската* библиотека на Мирза Саид паша. – В: Ани Гергова – живот с книжовни пристрастия. Сборник в чест на 75-годишнината ѝ, съст. Красимира Даскалова, Илко Пенелов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2012, 87–109.
- Кил, Махиел. Свищов и районът през XV–XIX в. Поселищна история, историческа демография и последици от войните в една равнинна област на Дунавска България. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева, София: МЦПМКВ, 2001, 547–572.
- Кирова, Елена. История на библиотеките. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1975.
- Клейер, Натали. Дервишките братства на Баканите с нарочен поглед към България (някои бележки относно изследването им). – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова. София: МЦПМКВ, 1998, 283–301.
- Кочев, Николай. Сефарадите и книгопечатането на Балканския полуостров през XV–XVII в. – Годишник на ОКПОЕ, 24, 1989, 21–35.
- Куев, Куйо. Съдбата на старобългарската ръкописна книга през вековете. Второ преработено и допълнено издание. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1986.
- Маждракова-Чавдарова, Огняна. Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар. София: Изд. „Народна просвета“, 1985.
- Миков, Любомир. Култова архитектура и изкуство на хетеродоксните мюсюлмани в България (XVI–XX век). Бекташи и къзълбаши/алеви. Трето издание. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012.
- Миков, Любомир. Два късни османски паметника в Северозападна България. – В: Същият. Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии, Т. 1. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012, 62–80.

- Миков, Любимир. Османски библиотечни сгради в България. – В: Същият. Османска архитектура и изкуство в България. Избрани студии, Т. 1. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2012, 195–212.
- Миков, Любомир. Халветийският шейх Бали ефенди и неговото тюрбе в София. – В: Същият. Суфизъм, архитектура и изкуство на турците в България. Избрани студии, Т. 2. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2013, 11–32.
- Миков, Любомир. Джамията на Ибрахим паша и „Ибрахим паша“ джамия в Разград. София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2015.
- Миков, Любомир. Джамии и месджиди в България (интериор, екстериор, декорация). София: Изд. на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2017.
- Мутафова, Красимира. Средища на ислямския мистицизъм в старата столица Търново. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 409–450.
- Недев, Недко. Библиотеката на двама тревненски килийни учители. – Литературна история, 5, 1979, 84–93.
- Недков, Борис. България и съседните ѝ земи през XII век според „Географията“ на Идриси. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1960.
- Норис, Хари Т. Аспекти на суфизма на Рифаия в България и Македония в светлината на проучването, публикувано от Кенън Гарднър, приятел на Игнац Голдциер и Луи Масиньон. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова, София: МЦПМКВ, 1998, 335–352.
- Песчани, Дивол Г. Юри Иванович Венелин в национално-културното възраждане на България. – Исторически преглед, 1, 1969, 94–102.
- Попов, Атанас. Търновската Велика лавра. – Известия на българското историческо дружество, 33, 1980, 93–98.
- Първева, Стефка. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова. София: МЦПМКВ, 1998, 127–211.
- Първева, Стефка. Завието „Кавак баба“ и църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в реалния и въображаемия свят на търновци в периода на ос-

манското владичество. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. и съст. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 324–408.

Радев, Радослав. „Неделникът“ на Софроний Врачански и някои процеси на Възраждането ни през XIX век. – В: Софроний Врачански и проблемите на Възрожденската ни култура (Доклади и съобщения от юбилейната научна сесия по случай 250-годишнината от рождението на Софроний Врачански, 20.IX.1989 г., Арбанаси). Велико Търново: ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Съюз на научните работници – клон В. Търново, 1990, 3–9.

Райчевски, Стоян. Америка и българите до Учредителното събрание 1879 г. София: ИК „Български бестселър“, 2003.

Селман, Айхан. Етапи на записването на Сунната и хадисите. Хадисна литература. – Годишник на Висшия ислямски институт, 4, 2012, 144–169.

Стайнова, Михаила. Османските библиотеки в българските земи XV–XVIII век. Студии. София: НБКМ, 1982.

Стайнова, Михаил. Някои сведения и предания за библиотеки в Търново по време на османското владичество. – В: Изследвания в чест на професор доктор Христо Гандев по случай 70 год. от рождението му, отг. ред. Бистра Цветкова. София: СУ „Климент Охридски“, 1983, 173–178.

Стайнова, Михаил. За османските библиотеки и книгоразпространение. – В: *Studia balcanica* 17. Изследвания в чест на академик Николай Тодоров. София: БАН–Институт за балканистика, 1983, 62–74.

Стайнова, Михаил. „Томбул джамия“ в Шумен – влияние на стила „Ляле“. – В: Същата. Османски изкуства на Балканите XV–XVIII век. София: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1995, 128–132.

Стенли, Тим. Шумен като център за изработка на корани през XIX век. – В: История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, ред. Росица Градева. София: МЦПМКВ, 2001, 100–135.

Стефанов, Павел. Домашни библиотеки в Казанлък през XIX век. – Известия на НБКМ, 21 (27), 1993, 311–324.

Стоилова, Анка. София в приписки от арабски ръкописи, съхранявани в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. – В: Многообразие в единството, 2014 (София 135 години столица на България), 25–34.

достъпно в интернет: <http://www.tksi.org/SUB/papers/2014/4-Stoilova-2-red-PDF-G1.pdf> (18.02.2016).

- Стоилова, Анка. Документиране на вакъфската собственост върху арабската книга. – Известия на Държавните архиви, 107, 2014, 3–28.
- Стоилова, Анка. Арабските ръкописи. Методика на първичната обработка на фрагментите. София: НБКМ, 2017.
- Стоилова, Анка, Зорка Иванова. За две нови сбирки от арабографични книги, запазени в България. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания, съст. Росица Градева, Светлана Иванова. София: МЦПМКВ, 1998, 380–399.
- Стоянов, Маньо. Украса на славянските ръкописи в България. София: Изд. „Български художник“, 1973.
- Събев, Орлин. Османските медресета в Русе. – Известия на Исторически музей–Русе, 6, 2000, 25–39.
- Събев, Орлин. Джамията на Шериф Халил Паша (Томбул джамия) в Шумен: следи от диалога между Запада и Ориента. – В: Културните взаимодействия на Балканите и турската архитектура. Международен симпозиум. Сборник от доклади (17–19 май 2000, Шумен–България), съст. и отг. ред. А. Акташ Яса, Зейнеп Зафер, Т. 2. Анкара: Културен център „Ататюрк“, 2001, 611–625.
- Събев, Орлин. Османски училища в българските земи XV–XVIII век. София: Изд. „Любомъдрие–Хроника“, 2001.
- Събев, Орлин. Книгата в ежедневието на мюсюлманите в Русе (1695–1786 г.). – В: Алманах за историята на Русе, 4, 2002, 380–394.
- Събев, Орлин. Нови архивни данни за османски библиотеки в българските земи. – In: Proceedings of the International Symposium on Islamic Civilisation in the Balkans, Sofia, April 21–23, 2000/Доклади от Международен симпозиум „Ислямската цивилизация на Балканите“, София, 21–23 април, 2000 г. Istanbul: IRCICA, 2002, 223–239.
- Събев, Орлин. Османски обществени библиотеки в София (нови архивни сведения от XVIII–XIX век). – Историческо бъдеще, 1–2, 2002, 191–207.
- Събев, Орлин. Стари български ръкописи и османски библиотеки в Търново. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през Средните векове. Изследвания и материали от международната научна конфе-

ренция в чест на 60-годишнината на проф. дин Йордан Андреев, 14–15 май 1999 г., В. Търново. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2003, 622–639.

Събев, Орлин. Първото османско пътешествие в света на печатната книга (1726–1746). Нов поглед. София: Изд. „Авангард Прима“, 2004.

Събев, Орлин. Мюсюлманското богословско училище (медресе) и библиотеката при Томбул джамия в Шумен: учебна програма и литература (1744 г.). – В: Историята и книгите като приятелство. Сборник в памет на Митко Лачев, съст. Надя Данова, Светлана Иванова, Христо Темелски. София: ИК „Гутенберг“, 2007, 249–272.

Събев, Орлин. Кражбата на книги в Османската империя през XIX век: престъпление и наказание. – В: Балканите между традицията и модерността. Административни, социално-икономически и културно-просветни институции в балканските провинции на Османската империя (XVIII–XIX век), ред. Надя Данова. София: ИК „Гутенберг“, 2009, 177–199.

Събев, Орлин. Робърт колеж и българите. София: Изд. „Изток-Запад“, 2015.

Трифонов, Юрдан. Преданието за изгорена старобългарска библиотека в Търново. – Списание на БАН, 14, 1917, 1–42.

Х. Стоянов-Берон, Васил. Археологически и исторически изследвания. Търново: Скоропечатница на П. Х. Панайотов, 1886.

Шартие, Роже. Читателският кръг. – В: Места на всекидневието. Миниатюри от европейската културна история, ред. Хайнц-Герхард Хаупт, прев. Георги Кайтазов. София: Изд. „ЛИК“, 2002, 197–206.

Янакиев, Калин. Средновековната книга като „дом“ на словото. – Философски преглед, 3, 1991, 92–101.

Adanalı, A. Hadi. Osmanlı Medreselerinde Tartışma Metodolojisi. – In: Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999, ed. Hidayet Y. Nuhoğlu. İstanbul: IRCICA, 2001, 35–44.

Akkutay, Ülker. Enderun Mektebi. Ankara: Gazi Üniversitesi, 1984.

- Alpay, Meral. Değişen Kütüphane Anlayışı ve Münif Paşa. – In: Türkische Miszellen. Robert Anhegger Festschrift–Armağanı–Mélanges. İstanbul: Divit Press, 1987, 19–24.
- Altay, Ahmet. The Libraries in the Ottoman State. – Journal of Balkan Libraries Union, 3/2, 2015, 48–53.
- Altuğ, Uğur. Sadreddin Konevî Kütüphanesindeki Kitaplar. – Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi/The Journal of International Social Research, 9/43, 2016, 565–573.
- Anastassiadou, Méropi. Livres et “bibliothèques” dans les inventaires après décès de Salonique au XIXe siècle. – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 87–88, 1999, 111–141.
- Anastassiadou, Méropi. Des défunts hors du commun: les possesseurs du livres dans les inventaires après décès musulmans de Salonique. – Turcica, 32, 2000, 197–252.
- Argyropoulos, Roxane D. A 19th-Century Greek Scholar in Bucharest: Mihail Christaris and His Library. – Balkan Studies, 30/1, 1989, 67–82.
- Arnold, Werner. Libraries in the Seventeenth Century. – In: A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brunswick-Wolfenbüttel, ed. Helwig Schmidt-Glintzer, Werner Arnold. Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, 43–51.
- Arslan, Ahmet Turan. İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri. İstanbul: SEHA, 1992.
- Artan, Tülay. Terekeler Işığında 18. Yüzyıl Ortasında Eyüp'te Yaşam Tarzı ve Standartlarına Bir Bakış. Orta Halliliğin Aynası. – In: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında Eyüp'te Sosyal Yaşam, ed. Tülay Artan. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998, 49–64.
- Atay, Hüseyin. Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi. Medrese Programları–İzacet-nâmeler–İslahat Hareketleri. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Ateş, İbrahim. Vakıflarda Eğitim Hizmeti ve Vakıf Öğrenci Yurtları. – Vakıflar Dergisi, 24, 1982, 29–101.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, V. 4. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1982.
- Babinger, Franz. Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert. Leipzig: Breitkopf und Haertel, 1919.

- Bain, Alexandra. The *En'am-ı Şerif*, Sacred Text and Images in a Late Ottoman Prayer Book. – *Archivum Ottomanicum*, 19, 2001, 213–238.
- Baltacı, Cahit. XV–XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri. Teşkilât. Tarih. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Baykal, H. İsmail. Enderun Mektebi Tarihi, V. 1. İstanbul: Halk Basımevi, 1953.
- Bayraktar, Nimet. Yazma ve Basma Kütüphane Fihristleri. – *Türk Dünyası Araştırmaları*, 21, 1982, 127–159.
- Baysal, Jale. Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar. İstanbul: Edebiyat Fakültesi, 1968.
- Bećirbegović, Madžida. Prosvetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini. – *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 20–21, 1970–1971, 223–364.
- Beydilli, Kemal. Mühendishane ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog. İstanbul: EREN, 1997.
- Bilge, Mustafa. İlk Osmanlı Medreseleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1984.
- Bilici, Faruk. Les bibliothèques vakıf-s à Istanbul au XVIe siècle, prémices de grandes bibliothèques publiques. – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88, 1999, 39–59.
- Bingöl, Abdulkuddüs. Osmanlı Dünyasında Mantık Bilimi ve Eğitimi. – In: Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim. Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12–15 Nisan 1999, ed. Hidayet Y. Nuhoğlu. İstanbul: IRCICA, 2001, 63–74.
- Blanning, Tim C. W. The Culture of Power and the Power of Culture. Old Regime Europe 1660–1789. Oxford: Oxford University Press, 2002.
- Bojadžiev, Stefan. L'Église des Quarante martyrs à Tărnovo. – *Études balkaniques*, 3, 1971, 143–158.
- Boykov, Grigor. The Waqf and the Complex of Şihabeddin Paşa in Filibe. – *Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul–Edirne 9–10–11 Mayıs 2012. Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü–T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2012, 181–190.

- Boykov, Grigor. Anatolian Emir in Rumelia: Isfendiyyaroglu Ismail Bey's Architectural Patronage and Governorship of Filibe (1460s–1470s). – *Bulgarian Historical Review*, 1–2, 2013, 137–147.
- Bulut, Mehmet, Mehmet Tuğrul, Osmanlı Filibesi'nin Sosyo-Ekonomik Durumuna Genel Bir Bakış. – *ADAM Akademi*, 6/1, 2016, 85–111.
- Burke, Peter. Gutenberg'den Diderot'ya Bilginin Toplumsal Tarihi, trans. Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- Cici, Recep. Sofya Kiril ve Metodiy Milli Kütüphanesi'nde Bulunan İslâm Hukuku İle İlgili Yazma Eserler. – *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 5, 2005, 341–400.
- Clark, Peter. The Ownership of Books in England, 1560–1640: the Example of Some Kentish Townsfolk. – In: *Schooling and Society. Studies in the History of Education*, ed. Lawrence Stone. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press, 1976, 95–111.
- Clayer, Nathalie. *Mystiques, état et société. Les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*. Leiden: E. J. Brill, 1994.
- Cunbur, Müjgan. Yusuf Ağa Kütüphanesi ve Kütüphane Vakfiyesi. – *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 1963, 203–218.
- Cunbur, Müjgan. Tanzimat'ın Kütüphaneciliğimize Etkileri. – *Belleten*, XXVIII/112, 1964, 691–700.
- Cunbur, Müjgan. Şeyhülislâm Velîyüddin Efendi Vakıfları ve Kütüphaneleri. – In: *Necati Lugal Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1968, 165–190.
- Cunbur, Müjgan. Kütüphane Vakfiyelerinde İlimlerin Sınıflandırılması ve Bibliyografik Küneler. – *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni/Bulletin of the Turkish Librarians Association*, 19/4, 1970, 309–316.
- Çakmak, Şakir. *Erken Dönem Osmanlı Mimarîsinde Taçkapılar (1300–1500)*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Çayırdağ, Mehmet. Kayseri'de Vakıf Kütüphaneleri ve Matbah Emîni Hacı Halil Efendi Kütüphanesi. – *Vakıflar Dergisi*, 20, 1988, 265–288.
- Çetintaş, İbrahim. *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*. Ankara: T.C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006 (докторска дисертация).
- Çulpan, Cevdet. Balkanlar'da Osmanlı Devri Türk Kütüphaneleri. – *Türk Kültürü*, IV/37–48, 1965–1966, 418–425.

- Darnton, Robert. Reading, Writing, and Publishing in Eighteenth-Century France: A Case Study in the Sociology of Literature. – *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 100/1, 1971, 214–256.
- Davis, Natalie Zemon. Printing and the People: Early Modern France. – In: *Literacy and Social Development in the West: A Reader*, ed. Harvey J. Graff. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 69–95.
- D’Ohsson, Ignatius Mouradgea. *Tableau général de l’Empire othoman*, Vol. 1. Paris: L’imprimerie de Monsieur, 1787.
- Dringer, David. *The Book before Printing: Ancient, Medieval and Oriental*. New York: Dover Publications, 1982.
- Emsen, Şemim. Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Türkiye Kütüphanelerinin Tarihçesi. – *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, IX/1–2, 1960, 14–35.
- Erdem, Yahya. Sahhaflar ve Seyyahlar: Osmanlı’da Kitapçılık. – In: *Osmanlı*, ed. Güler Eren, V. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 720–738.
- Eren, İsmail. Mimar Sinan’ın Sofya’da Bilinmiyen Eseri. – *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 8, 1968, 66–70.
- Eren, İsmail. *Rumeli’de Türk Kültürü*. İstanbul: Rumeli Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, 1970.
- Ertuğ, Hasan Refik. *Basın ve Yayın Hareketleri Tarihi*, V. 1. İstanbul: Yenilik Basım-evi, 1970.
- Erünsal, İsmail E. *Türk Kütüphaneleri Tarihi. II. Kuruluştan Tanzimata Kadar Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1991.
- Erünsal, İsmail E. The Expansion and Reorganization of the Ottoman Library System: 1754–1839. – *Belleten*, LXII/235, 1998, 831–849.
- Erünsal, İsmail E. Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları ve Kataloglar. – In: *Türkler*, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 238–250.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri. Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Erünsal, İsmail E. *Osmanlılarda Sahafılık ve Sahafılar*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

- Erünsal, İsmail E. Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik. Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu. İstanbul: Timaş Yayınları, 2015.
- Establet, Collette, Jean-Paul Pascual. Les livres des gens à Damas vers 1700. – *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 87–88, 1999, 143–175.
- Fazlıoğlu, İhsan. Osmanlı Düşünce Geleneğinde ‘Siyasi Metin’ Olarak Kelam Kitapları. – *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)*, 1/2, 2003, 379–398.
- Fazlıoğlu, Şükran. Ta’lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Medrese Ders Müfredatı. – *Dîvân. İlmî Araştırmalar*, 10/18, 2005, 50–66.
- Ferrard, Christopher. The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I. The Medrese Tradition. – *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 3, 1982, 165–188.
- Furet, François. La ‘Librairie’ du Royaume de France au 18e siècle. – In: *Livre et société dans la France du XVIIIe siècle*, ed. François Furet. Paris: Mouton, 1965, 1–32.
- Galante, Abraham. Histoire des Juifs de Turquie. İstanbul: ISIS, 1987.
- Gates, Rebecca A. Aristocratic Libraries, Censorship, and Bookprinting in Late-Eighteenth-Century Hungary. – *Journal of Library History*, 22/1, 1987, 23–41.
- Gerçek, Selim Nüzhet. Türk Matbaacılığı. I. Müteferrika Matbaası. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1939.
- Gičev, Strahil. Les débuts de l’imprimerie juive dans les Balkans (1494–commencement du XVIe siècle). – In: *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia 26 août–1 septembre 1966, V. 3. Sofia: Éditions de l’Académie bulgare des sciences, 1969, 785–787.
- Goldfield, Y. The Development of Theory on Qur’anic Exegesis in Islamic Scholarship. – *Studia Islamica*, 67, 1993, 5–27.
- Gündüz, Mahmut. Matbaanın Tarihçesi ve İlk Kur’anı Kerim Basmaları. – *Vakıflar Dergisi*, 12, 1978, 335–350.
- Hanna, Nelly. In Praise of Books: a Cultural History of Cairo’s Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2003.
- Has, Şükrü Selim. The Use of *Multaqa’l-Abhur* in the Ottoman Madrasas and in Legal Scholarship. – *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, 7–8, 1988, 393–418.

- Hazer, Dursun. Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları. – Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1, 2002, 274–293.
- Hızlı, Mefail. Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler. – Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17/1, 2008, 25–46.
- Hill, Derek, Oleg Grabar. Islamic Architecture and Its Decoration A. D. 800–1500. London: Faber and Faber, 1967.
- Houston, Robert A. Literacy in Early Modern Europe. Culture and Education 1500–1800. London–New York: Longman, 1988.
- Inalcik, Halil. The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600. London: Phoenix, 1995.
- Ivanova, Zorka. Bulgaristan’da Vakıf Kütüphaneleri Tarihinden XVIII–XIX Yüzyıllarda Küstendil Vakıf Kütüphaneleri. – In: Bilginin Serüveni: Dünü, Bugünü ve Yarını... Türk Kütüphaneciler Derneği’nin Kuruluşunun 50. Yılı Uluslararası Sempozyum Bildirileri, 17–21 Kasım 1999. Ankara: Türk Kütüphaneciler Derneği, 1999, 74–89.
- Ivanova, Zorka. Köstendil Kütüphanesi. – Ümit Kültür ve Eğitim Dergisi, 28, 1999, 18–20.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye’nin Kuruluş ve Faaliyetleri. – In: Osmanlı İlmî ve Meslekî Cemiyetleri. 1. Millî Türk Bilim Tarihi Sempozyumu 3–5 Nisan 1987, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1987, 197–220.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. Osmanlı Medrese Tarihçiliğinin İlk Safhası (1916–1965). Keşif ve Tasarlama Dönemi. – Belleten, 64/240, 2000, 541–582.
- İpşirli, Mehmet. Osmanlı İlmiye Mesleği Hakkında Gözlemler (XVI–XVII. Asırlar). – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 7–8, 1988, 272–285.
- İstanbul Üniversitesi Tarihine Başlangıç. Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı, ed. A. Süheyl Ünver. İstanbul: İ. Ü. Tıp Fakültesi, 1946.
- İzgi, Cevat. Osmanlı Medreselerinde İlim, V. 1. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Jayne, Sears. Library Catalogues of the English Renaissance. Berkely–Los Angeles: University of California Press, 1956.
- Katte, Maria von. The Bibliotheca Augusta as a Growing Universe from 1586 until 1666. – In: A Treasure House of Books. The Library of Duke August of Brun-

- swick-Wolfenbüttel, ed. Helwig Schmidt-Glintzer, Werner Arnold. Wiesbaden: Harrassowitz, 1998, 53–63.
- Karadeniz, Osman. Tarîkat-ı Muhammediyye. – In: İmam Birgivi, ed. Mehmet Şeker. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 115–123.
- Karataş, Ali İhsan. Osmanlı Toplumunda Kitap (XIV–XVI. Yüzyıllar). – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Vol. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 896–909.
- Kenderova, Stoyanka. Bulgaria. – In: World Survey of Islamic Manuscripts, V. 1, ed. Geoffrey Roper. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1992, 121–142.
- Kenderova, Stoyanka. À propos des donateurs des livres à la Bibliothèque d’Osman Pazvantoglu à Vidin. – In: Sociétés et cultures Musulmanes d’hier et d’aujourd’hui. Actes de la IXe réunion des chercheurs sur le monde arabe et musulman, ed. Méropi Anastassiadou-Dumont. Paris: CNRS, 1996, 182–185.
- Kenderova, Stoyanka. La littérature arabe représentée dans les bibliothèques de *waqf* en Bulgarie au XIXe siècle. – In: Across the Mediterranean Frontiers. Trade, Politics and Religion, 650–1450. Selected Proceedings of the International Medieval Congress, University of Leeds, 10–13 July 1995, 8–11 July 1996, ed. Dionisius A. Agius, Ian Richard Netton. Turnhout: Brepols, 1997, 395–409.
- Kenderova, Stoyanka. Les lecteurs de Samokov au XIXe siècle. – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 87–88, 1999, 61–75.
- Kenderova, Stoyanka. Traditions et innovations dans le catalogage des livres des bibliothèques de *waqf* en Bulgarie. – In: Studia in Honorem Professoris Verae Mutafchieva. Sofia: Amicitia, 2001, 147–174.
- Kenderova, Stoyanka. De la bibliothèque privée à la bibliothèque publique – les inscriptions de la donation du livre à titre de *waqf*. – In: Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress: Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Halle 1998, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schönig. Leuven–Paris–Sterling, VA: Uitgeverij Peeters, 2002, 71–80.
- Kenderova, Stoyanka. The Book and the Muslim Woman in the Bulgarian Lands in the Ottoman Period – In: The Library and the Woman. Libraries and Women: International Scientific Conference organized by the St. St. Cyril and Metho-

- dius National Library, Sofia, 24–26th September 2003, ed. Boriana Hristova. Sofia: SONM Publishers, 2004, 135–147.
- Keskioğlu, Osman. Türkiye’de Matbaa Te’sisi ve Mushaf Basımı. – Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15, 1967, 121–139
- Keskioğlu, Osman. Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Âbideleri. – Vakıflar Dergisi, 7, 1968, 129–137.
- Keskioğlu, Osman. Bulgaristan’da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 8, 1969, 303–308.
- Keskioğlu, Osman. Bulgaristan’da Müslümanlar ve İslâm Eserleri. İstanbul: Hilâl Yayınları, s. a. [1986].
- Keskioğlu, Osman. Şumnu’da Türk İslâm Eserleri. – Vakıflar Dergisi, 20, 1988, 389–393.
- Kévorkian, Raymond H. Le Livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe–XVIIIe siècles. – Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, 87–88, 1999, 173–185.
- Kiel, Machiel. The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoğlu in Vidin. – Études balkaniques, 3, 1980, 116–119.
- Kiel, Machiel. Hrazgrad–Hezargrad–Razgrad. The Vicissitudes of a Turkish Town in Bulgaria (Historical, Demographical, Economic and Art Historical Notes). – Turcica, 21–23, 1991, 495–563.
- Kiel, Machiel. Samakov. – İslâm Ansiklopedisi, V. 36. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2009, 62–64.
- Koçer, Hasan Ali. Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773–1923). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1991.
- Koyuncu, Aşkın. Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878–1908). – Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM), 20, 2006, 197–243.
- Köç, Ahmet. 1828–1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti. – Vakıflar Dergisi, 43, 2015, 59–76.
- Kuran-Burçoğlu, Nedret. Matbaacı Osman Bey: Saray’dan İlk Defa Kur’an-ı Kerim Basma İznini Alan Osmanlı Hattatı. – Türklük Bilgisi Araştırmaları/Journal of Turkish Studies, 26/2, 2002, Barbara Flemming Armağanı II, 97–112.

- Kurtoğlu, Mehmet. Şair Sakıb Efendi Hayatı, Vakfiyesi ve Vakfettiği Kitaplar. – Vakıflar Dergisi, 35, 2011, 107–154.
- Kut, Günay A. Matba'a. B. Printing and Lithography. 2. In Turkey. – In: Encyclopaedia of Islam. New Edition, V. 6, ed. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat. Leiden: E. J. Brill, 1991, 799–803.
- Kutluer, İlhan. Kâtip Çelebi ve Bilimler: *Keşfü'z-zunûn*'un Mukaddimesinde "*el-İlm*" Kavramı. – Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 18, 2000, 79–99.
- Laqueur, Thomas. The Cultural Origins of Popular Literacy in England 1500–1850. – Oxford Review of Education, 2/3, 1976, 255–275.
- Lowden, John. Early Christian & Byzantine Art. London: Phaidon Press Ltd., 1997.
- Mackeen, A. M. Mohamed. The Rise of al-Shadhili (d. 656/1258). – Journal of the American Oriental Society, 91/4, 1971, 477–486.
- Martin, Henri-Jean. Livre pouvoirs et société à Paris au XVIIe siècle (1598–1701), Vol. 1. Genève: Librairie Droz, 1969.
- Nagel, Tilman. The History of Islamic Theology: From Muhammad to the Present. Princeton: Princeton University Press, 2000.
- Nasr, Seyyed Hossein. Science and Civilization in Islam. Cambridge: The Islamic Texts Society, 1987.
- Nawas, John A. The Emergence of *Fiqh* as a Distinct Discipline and the Ethnic Identity of the *fuqaha'* in Early and Classical Islam. – In: Studies in Arabic and Islam. Proceedings of the 19th Congress: Union Européenne des Arabisants et Islamisants, Halle 1998, ed. S. Leder, H. Kilpatrick, B. Martel-Thoumian, H. Schöning. Leuven–Paris–Sterling, VA: Uitgeverij Peeters, 2002, 491–500.
- Neumann, Christoph K. Arm und Reich in Qaraferye. – Der Islam, 73, 1996, 159–312.
- O'Day, Rosemary. Education and Society 1500–1800. The Social Foundations of Education in Early Modern Britain. London–New York: Longman, 1982.
- Ortaylı, İlber. Osmanlı Toplumunda Aile. İstanbul: Pan Yayıncılık, 2001.
- Özcan, Abdülkadir. Kanuni Devri Vezirlerinden Sofu Mehmed Paşa'ya ve Sofya'daki Külliyesine Dâir. – Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Sofya 21–23 Nisan 2000. İstanbul: IRCICA, 2002, 267–276.
- Özdeğer, Hüseyin. 1463–1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, 1988.

- Öztürk, Said. Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil). İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1995.
- Özyılmaz, Ömer. Manzume-i Tertib-i Ulûm, Tertibu'l Ulûm, Kaside Fi'l-Kütübî'l Meşhure Fi'l Ulûm, Kevakib-i Seb'a ve Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Tertib-i Ulûm isimli Eserine Göre, XVII ve XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2002.
- Papademetriou, George C. The Patriarchal Libraries of Constantinople. – The Greek Orthodox Theological Review, 45/1–4, 2000, 171–180.
- Pedersen, Johannes. Camîin Tâlim ve Terbiye Yeri Olarak Kullanılması. – In: İslâm Ansiklopedisi. İslâm Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnoğrafya ve Biyografya Lügatı, V. 8. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1960, 47–71.
- Pehlivanian, Meliné. Mesrop's Heirs: the Early Armenian Book Printers. – In: Middle Eastern Languages and the Print Revolution. A Cross-cultural Encounter. A Catalogue and Companion to the Exhibition, ed. Eva Hanebutt-Benz, Dagmar Glass, Geoffrey Roper. Mainz: Gutenberg Museum, Internationale Gutenberg-Gesellschaft, 2002, 53–92.
- Peremeci, Osman Nuri. Tuna Boyu Tarihi. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1942.
- Peremeci, Osman Nuri. "Hayatı-Kişiliği" ve Tuna Boyu Tarihi, ed. Ayhan Tunca. Edirne: Yöre Dergisi, 2012.
- Peters, Rudolph. Wakf. I. In Classical Islamic Law. – In: Encyclopaedia of Islam. New Edition, V. 11, ed. P. J. Bearman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. van Donzel, W. P. Heinrichs. Leiden: E. J. Brill, 2002, 59–63.
- Rebstock, Ulrich. Abwagen als Entscheidungshilfe in den usul al-fiqh: Die Anfänge der targih-Methode bei al-Gassas. – Der Islam, 80/1, 2003, 110–121.
- Sabev, Orlin. Ottoman *Medreses* in Rusçuk-Rousse. – In: Mélanges Prof. Machiel Kiel, ed. Abdeljelil Temimi. Zaghuan: Temimi Foundation, 1999, 507–528.
- Sabev, Orlin. Private Book Collections in Ottoman Sofia, 1671–1833 (Preliminary notes). – Études balkaniques, 1, 2003, 34–82.
- Sabev, Orlin. Bir Hayrat ve Nostalji Eseri: Şumnu'daki Tombul Cami Külliyesi ve Banisi Şerif Halil Paşa'nın Vakfettiği Kitap Kataloğu. – In: Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe–XXIe siècles). Études à la

- mémoire de Mihail Guboglu, ed. Faruk Bilici, Ionel Căndea, Anca Popescu. Braïla: Musée de Braïla—Éditions Istros, 2007, 557–583.
- Sabev, Orlin. 18. Yüzyıl Diyarbakır'ında Kitap Sahipliği. – In: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır/Diyarbakir in the Ottoman Era, ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal. Ankara: Diyarbakır Valiliği, Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü, 2008, 153–157.
- Sabev, Orlin. Balkanlarda Osmanlı Kitapçılığı: 18. Yüzyılda Bir Sahafın Kitapları. – In: XV. Türk Tarih Kongresi Ankara, 11–15 Eylül 2006. Kongreye Sunulan Bildiriler, Vol. 4–3 (Osmanlı Tarihi–C). Ankara: Turk Tarih Kurumu, 2010, 1809–1853.
- Sabev, Orlin. Bulgaristan'da Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinden Bir Örnek: Sofya Müftüsü Ebubekir Efendi Kütüphanesi (1777). – In: Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu, İstanbul–Edirne 9–10–11 Mayıs 2012. Ankara: T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü–T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2012, 297–303.
- Sabev, Orlin. Bulgaristan Örneği Işığında Balkanlar'da Osmanlı Medrese Kütüphaneleri. – In: Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar. Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı 07–09 Mayıs 2014, ed. Ahmet Emre Dağtaşoğlu, Muhammet Altaytaş. İstanbul: İslami İlimler Araştırma Vakfı, 2014, 143–174.
- Sahillioğlu, Halil. Ottoman Book Legacies. – In: Idem, Studies on Ottoman Economic and Social History. İstanbul: IRCICA, 1999, 189–191.
- Sak, İzzet. Şehdî Osman Efendi'nin Hâdim Kütüphânesi'ne Vakfettiği Kitaplar. – Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 2003, 84–131.
- Sakal, Fahri. Osmanlı Ailesinde Kitap. – In: Osmanlı, ed. Güler Eren, V. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 732–738.
- Sarıkaya, Yaşar. Osmanlı Medreselerinin Gerilemesi Meselesi: Eleştirel Bir Değerlendirme Denemesi. – İslam Araştırmaları Dergisi, 3, 1999, 23–39.
- Saydam, Abdullah. Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795–1846). – Milli Eğitim, 170, 2006, 187–200.
- Sievert, Henning. Eavesdropping on the Pasha's Salon: Usual and Unusual Readings of an Eighteenth-Century Ottoman Bureaucrat. – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 41, 2013, 159–195.

- Spatharakis, Ioannis. *Corpus of Dated Illuminated Greek Manuscripts to the Year 1453*. Leiden: Brill, 1981.
- Stainova, Mihaila. Quelques notes sur la bibliothèque ottomane de Mehmed Hüsrev Paşa à Samokov. – *Rocznik Orientalistyczny*, XLIV/1, 1985, 59–63.
- Stajnova, Mihaila. Ottoman Libraries in Vidin. – *Études balkaniques*, 2, 1979, 54–69.
- Strauss, Johann. Les livres et l'imprimerie à İstanbul (1800–1908). – In: *Turquie. Livres d'hier, livres d'aujourd'hui*, ed. Paul Dumont. Strasbourg–İstanbul: Centre de recherche sur la Civilisation ottomane et le domaine turc contemporain Université des Sciences Humaines – Éditions Isis, 1992, 5–24.
- Strauss, Johann. İstanbul'da Kitap Yayını ve Basımevleri. – *Müteferrika*, 1, 1993, 5–17.
- Takamatsu, Yoichi. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'ne Göre Bitlis'te "Abdal Han'ın Kütüphanesi". – *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 44, 2015, 419–436.
- Tayşi, Mehmet Serhan. Şeyhü'l-islâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Feyziyye Medresesi. – *Türk Dünyası Araştırmaları*, 23, 1983, 9–100.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Tekindağ, M. Şehabettin. Medrese Dönemi. – In: *Cumhuriyet'in 50. Yılında İstanbul Üniversitesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1973, 3–54.
- Tetik, Necati. Osmanlı'da Kırâat İlmi ve Tedrisi. – In: *Türkler*, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 385–392.
- Tez, Zeki. *Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Teknik*. Diyarbakır: Dilce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1991.
- The International Encyclopaedia of Education*, V. 5. Pergamon Press, 1985.
- Tibawi, Abdul Latif. *Islamic Education. Its Tradition and Modernization into the Arab National Systems*. London: Luzac, 1972.
- Ubicini, Abdolonyme. *Letters on Turkey: an Account of the Religious, Political, Social, and Commercial Condition of the Ottoman Empire; the Reformed Institutions, Army, Navy, etc., Part I. Turkey and the Turks*, trans. Lady Easthope. London: John Murray, 1856.

- Uğur, Ali. İbni Sînâ'nın İlimler Tasnifi. – In: Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu Bildirileri, 17–20 Ağustos 1983, Millî Kütüphane–Ankara. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Millî Kütüphane Yayınları, 1984, 443–445.
- Ullman, Berthold L., Philip A. Stadter. The Public Library of Renaissance Florence. Niccolò Niccoli, Cosimo de' Medici and the Library of San Marco. Padova: Editrice Antenore, 1972.
- Uludağ, Süleyman. Delailü'l-Hayrat. – In: İslâm Ansiklopedisi, V. 9. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, 113–114.
- Unan, Fahri. Taşköprülüzâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyılın “İlim” ve “Âlim” Anlayışı. – Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies, 17, 1997, 149–264.
- Unan, Fahri. Osmanlı Medrese Ulemâsı: İlim Anlayışı ve İmî Verim. – In: Türkler, ed. Hasan C. Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, V. 11. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 436–445.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ülkütaşır, M. Şakir. Türklerde Kitap, Kütüphane ve Sahafılık Üzerine Küçük bir Araştırma. – Türk Kültürü, 135/12, 1974, 17–23.
- Ünver, Süheyl. Şumnu'da Türk Hattatları ve Eserleri. – Belleten, XLVII/185, 1983, 31–36.
- Waley, Muhammad Isa. An Ottoman Turkish Mosque Library Register. – <http://blogs.bl.uk/asian-and-african/2013/07/an-ottoman-turkish-mosque-library-register.html> (10.01.2017).
- Yaltkaya, M. Şerafettin. Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler. İstanbul: Maarif Vekaleti, 1940.
- Yazıcı, Nesimi. Some Considerations on the Teaching of Sciences in Late Ottoman *Medreses*. – In: Science in Islamic Civilisation. Proceedings of the International Symposia “Science Institutions in Islamic Civilisation” & “Science and Technology in the Turkish and Islamic World”, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Feza Günergun. İstanbul: IRCICA, 2000, 53–63.
- Σκλαβενίτης, Τριαντάφυλλος Ε. Η δυσπιστία στό έντυπο βιβλίο καί η παράλληλη χρήση του χειρογράφου. – In: Το Βιβλίο στις προβιομηχανικές κοινωνίες/Le livre dans les sociétés pré-industrielles. Αθήνα: ΚΝΕ/ΕΙΕ, 1982, 283–293.

Каталози

Из сбирките на османските библиотеки в България XVIII–XIX век. Каталог на изложба от ръкописи и старопечатни книги София, май 1998 г., съст. Стоянка Кендерова, Зорка Иванова. София: НБКМ, 1999.

Малеев, М. Л. Опис на недуховните книги от Видинската библиотека на Пазвантоглу Осман ага. – СЛУНК, 3, 1890, 405–409.

Петкова-Божанова, Ганка В. Опис на арабските ръкописи (НБКМ), Т. 1. Коран, ред. Виктор В. Лебедев. София: НБКМ, 1977.

Сайяр, Джемшид. Опис на персийските ръкописи в Народната библиотека „Кирил и Методий“, ред. Галина И. Костигова. София: НБКМ, 1973.

Теодосиев, Николай. Каталог на българските печатни книги 1508–1878. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2007.

Kenderova, Stoyanka. Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library, Sofia, Bulgaria: Hadith Sciences, ed. Muhammad Isa Waley. London: al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1995.

Kenderova, Stoyanka, Anka Stoilova, Brief Catalogue of the Oriental Manuscripts Preserved in St. St. Cyril and Methodius National Library, ed. Stoyanka Kenderova, V. 1. Sofia: St. St. Cyril and Methodius National Library, 2013.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu, ed. Fehmi Edhem Karatay, V. 3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1966.

ПОСЛЕПИС

Тази книга на Орлин Събев е очаквана. Тя е важен и закономерен етап в творческата кариера на автора, чийто научни интереси са трайно свързани с изследванията в областта на културната история на Османската империя през специфичната призма на образователните институции: книгопечатане, училища, библиотеки, и техните политики¹. И настоящата книга на О. Събев стъпва върху задълбочени, многогодишни изследвания в различни наши и чужди архиви, библиотеки и музеи с богати османски документални сбирки. Нещо повече: изградена в диалогичен режим и елегантно полемичен стил, така характерен за неговата научна работа, тази монография още с увода (и първите си глави) подкопава хоризонта на конвенционалните очаквания за подобен род изследвания, свързани с проблематика, която по-скоро изглежда добре проучена. Авторът не само ни въвежда, скрупулъзно, с много увличащи детайли, в историографското състояние на проблема – досегашните достижения на нашата и чужда османистика с фокус върху важно културно-историческо наследство: характера на знанието на господстващия етнос и ‘местата’ на неговото съхранение и разпространение в завладените земи (в случая България). Но оттук той създава плътна среда на своите научни намерения, всъщност самото вътрешно условие, за да стори нещо по-различно, каквато най-често е амбицията на всеки учен, чийто труд има емпиричен залог и теоретично обещание. Отчитайки значението на специфични инсти-

¹ Вж. Орлин Събев, Османски училища в българските земи XV–XVIII век, София: Изд. „Любомъдрие–Хроника“, 2001; Същият, Първото османско пътешествие в света на печатната книга (1726–1746). Нов поглед, София: Изд. „Авангард Прима“, 2004; Същият, Робърт колеж и българите, София: Изд. „Изток-Запад“, 2015.

туции с образователни функции (библиотеките с обществен достъп, но и формирането на частни книжни колекции) за очертаване културния и професионален профил на османския елит в българските земи (и не само), О. Събев се заема с важна задача. Той за първи път обвързва в едно цялостно изследване трите основни проблематики (задаващи облика на културологичните изследвания в османистиката), защото разкрива *как* османските образователни концепции и практики влияят върху тематичната характеристика на личните колекции и тези на обществените библиотеки. Още повече, че често първите се вливат в последните или пък частните сбирки полагат основите на книгохранилищата с обществен достъп (както показва авторът), т.е. те, независимо от произхода си, се свързват през по-широки социални функции, размивайки границите между частната и публична сфера. И със самото това той задава нова методологична рамка на изследването си, за да преследва ясната си научна цел – да разкрие *как и защо* „знанието, приютено в книжно тяло“ (първо ръкописно, а после печатно) влиза в света на правоверните мюсюлмани (представители на различните съсловия както на професионалните османци, така и на раята: занаятчии и търговци). Но оттук и да размишлява върху връзките на тематичното съдържание на ‘книжните’ сбирки (в различни образователни институции и частните притежания) с професионалните интереси и духовните потреби (основно доминирани от разбирането на исляма за смисъла на земното и отвъдното), за да разпали въображението (на своите читатели) за съдържателния контекст на отношения (религия – познание – индивид – субект – личност), откъдето изплува специфичният образ на всяко историческо общество (или общност). Освен това, О. Събев не пропуска важен аспект от мястото на *книгата* („като дом на знанието“) в човешките взаимоотношения: предмет на естетическа наслада и основа за етическо формиране, но и на търговски интерес (както показват наследствените описи, някои изучавани за първи път от автора).

Същевременно разкривайки организацията на живота на конкретни образователни религиозни институции с техните библиотеки (през наглед досадно емпирична информация за заплати на библиотекарите и на преподаватели, описите на фондовете на библиотеките, наследствени регистри, отразяващи частни колекции), О. Събев всъщност пробужда любопитството ни за нивата на грамотност сред самия османски елит (заради характера и тематиката на частните колекции, заради йерархията и спецификата на знанието и познанието в мюсюлманския свят до ерата на Танзимата). Още повече, че авторът цитира интересни находки на книжни колекции, които са притежание на жени (съпруги и дъщери, които са наследили съответно своите високопоставени съпрузи или бащи) – факт, повдигащ въпроси около образоваността на османската жена (извън султанския харем) в съответната епоха. От друга страна обаче, той показва, например, липсата на медицински книги сред сбирките на лекари (хирурзи), но наличието им в частната колекция на представител на класата на военните („хората на сабята“), който е и собственик на книги, които не са сред полезните четива, съгласно ислямската концепция за необходимото, допустимо познание в земния живот – живот, чийто смисъл е човек да се подготвя за „вечното блаженство“. Тези документи са интересна следа, доста насърчителна за нови изследвания (а защо не и през микроисторическата парадигма), за да се повдигне завесата към процесите, свързани с променящото се светоусещане (видимо разширяващият се духовен кръгзор) на елита, който е носител на модернизацията в Османската империя – военните².

² Сравни изследването на Тиери Саватие за историята на картината на Огюст Курбе „Произходът на света“ – картината, зад чиято съдба играят сенките на исторически драми и семейни саги, но и на теоретични вдъхновения (за Лакан, например). Произходът на самата картина е свързан с колекционерската страст на Халил бей, а в неговата биографична траектория се оглеждат характерни, но и специфични черти на модернизационните процеси в Османската империя през XIX в., чийто корени могат да се търсят в промените, настъпващи бавно в империя, която трябва да отговаря на новите предизвикателства на

После, когато в цялата книга (поделена на пет логически обвързани глави в изучаването *местата* на съхранение на знанието през важната метафора в ислямската култура за „дома“) О. Събев се заема да надгражда, уточнява и запълва онези празнини в предходни изследвания (за основателите, структурата, книжните фондове и географското разпространение на османските библиотеки в България), той удържа важен аналитичен подход (често присъстващ в протоколите на микроисторическото изследване). Той не следва безкритично сведения и факти, които изглеждат установено знание, а подлага на съмнение твърдения, които са предавани в историографската традиция, и със самото това показва значението на разностранното емпирично изследване, което по презумпция стига до първоизточника. А тъкмо този източник често остава обвит в идеологическите пластове (на историческото време) и заглушаван в онава, което наричаме „шепота на дискурса“, какъвто е случаят с начина на въвличане в научно обръщение на изследването на Осман Нури Перемеджи (както убедително ни доказва О. Събев). В този смисъл книгата на О. Събев е важен принос в методологията на емпиричното изследване, а без последното трудно бихме пристъпили към теоретично осмисляне на наследството на османските библиотеки в българските земи през важните им социални функции, особено през XIX в., когато публичната сфера ще центрира вниманието на модернизационните елити в османската империя.

Разбира се, тази книга, освен другото, ще сблъска любопитния читател и с важни страни на институционализираната благотворителност в Османската империя, за да му създаде по-ясна представа както за ефикасността на османската икономия (културна и благотворителна), така и за спецификата на конкретните юридически практики при създаване на фондация (свързана със статута на

християнския, европейски свят (след XVII в. насетне). Вж. Thierry Savatier, *L'origine du monde. Histoire d'un tableau du Gustave Courbet*, Paris: Broché, 2006.

библиотеките и начините за осигуряване на достъп до фондове за обществена полза и ползване).

Друг важен аспект, зад който също личи грижа за читателите, е фактът, че авторът не пропуска да постави в сравнителен (европейски) контекст не само характера на образователните османски религиозни институции (и техните залози), но и съдържанието (в количествени и качествени показатели) на обществените и частни колекции на книжовното наследство (на двата свята, на православни и мюсюлмани).

И още, оставайки верен на „метода на Анали“ (тук артикулиран през идеите на Лео Гоф за функционалността на книгата в живота на средновековния човек), О. Събев по-скоро ни загатва, че и този негов труд ще има продължение – вероятно много нови страници, разгадаващи други исторически тайни. Например как „книгата“ формира и развива въображението на общностите (религиозни и професионални, свързани и с общо споделяни ценностни мрежи, залог на всяка образователна политика), но и на отделния индивид (част от общност, но и самотник, взрян в различно бъдеще). Едно такова обещание, като че ли се съдържа в отношението на автора към сбирките с поезия (особено в каталогите на частните притежания). Но не само. Потенциал за подобен род изследвания се разкрива и от историческото разследване на О. Събев (в настоящата книга), което той предприема, за да достигне до истината за съдбата на средновековни български книжовни съкровища в Търново, а именно *дали и как* те са били усвоени (асимилирани? съхранени? унищожени?) от османските библиотеки в старопрестолния град. Защото анализирайки и възстановявайки един сякаш парадоксален процес на унаследяване, авторът засяга и същността на един друг теоретичен и емпиричен дебат – за противоречията на наследството. Още повече, че в случая О. Събев въвлича доказателства от различен характер – доста несигурните, но съдържащи достатъчно следи към подстъпите на затрупани

истини, източници на устната история (семейна памет, предания), отхвърлящите иначе устойчивите във времето стереотипни формули за обърнати в джамии църкви археологически разкопки (за църквата „Св. Петка на Царевец), предполагащите задълбочени контекстуализации приписки и изискващите внимателни интерпретации възрожденски текстове. И със самото това засвидетелства научно въображение, смелост и интуиция – онзи особен изследователски арсенал, който е условието за развитието на съвременната наука по нови писти, които водят към изучаване на скритата реалност на историческия процес, афективната, реалността на мечтите, страстите, настроенията, желанията копнежите, но и на „паразитните емоции: страх, яд, омраза, завист...“, всичко онова, което движи настоящият ни свят (следователно и миналите).

С други думи, тази книга със сигурност ще отвори хоризонти за нова социално-икономическа история на Османската империя, поставяща във фокуса на научния интерес практическото минало (в смисъла на Хейдън Уайт), а именно „социално контекстуализираните съновидения, мечти, страхове, желания“ на отделния индивид, на общностите, на обществата. Тя, със сигурност, ще допринесе за развоя на културната история на османското минало на българските земи, а всяко познание освен печал, носи и мечти за общ човешки свят, в който миналото изглежда поправимо само като настояще (или като надежда за бъдеще).

Снежана Димитрова
София, февруари 2017 г.

The Book and Its Shrine

(History of Ottoman Libraries in Bulgaria)

(Summary)

Since ancient times the book has been perceived as being consisted both of spiritual and material dimensions, in other words, as an organic combination of speech and body. It has been believed that the corpus of the book provides a home for the meaning of its text. Hence, not for nothing this sanctuary had been given an *architectural* form by putting a frontispiece of colonnade and an arch instead of a title page. As a result the speech had been given a sanctuary to the letter.

Such an approach was not ungrounded since the book was considered a shrine of knowledge and therefore its body or its home had to be similar to any real temple. The arch and colonnade that were depicted in the frontispiece symbolized the entrance to the book or to the shrine of knowledge. In other words, the architectural-like decoration on the very first page of the book served as a gate to its text and contents. It was also true for the Islamic book tradition. The Muslims considered natural to have the introducing page of their manuscripts illuminated with a frontispiece (Ar. *‘unvān*; Pers. *ser-levhā*) whose design was very similar to the usually richly decorated gates of the mosques.

Once initiated into the book's shrine of knowledge the readers in their turn provided shelter for the books in their home, in the temple of their religious community, or by erecting a special building – a library. The Ottoman Turkish equivalent for the word 'library' is essentially illustrative: *kütübhāne* (or *kitābhāne*) means 'a house of books' (or 'a

house of the book') and is derived from the Arabic word *kutub* (plural form of *kitāb* – 'book') and the Persian word *hāne* ('house').

This book deals with the history of Ottoman libraries in Bulgaria. During the Ottoman rule in the Bulgarian lands from the late fourteenth through the late nineteenth century local Muslim communities were formed and Muslim religious, educational and cultural institutions were set, respectively. Ottoman manuscript tradition had produced a bulk of manuscripts with Arabic script, of which quite big a proportion—together with old Ottoman Turkish printed books—is now preserved in the Oriental Department of the National Library in Sofia. This valuable collection deserved the due scholarly interest first on the part of Mihaïla Stajnova, who published a book in 1982, and then of specialists working at the National Library such as Stoyanka Kenderova, Anka Stoi-lova, Zorka Ivanova, and Svetlana Ivanova.

The present monograph aims to compliment and precise the previous studies on this topic. It provides new data about not only already known and studied libraries, but also hitherto unknown or little known public book collections. A new much more relevant to the topic in question methodological framework is applied. Unlike the previous studies in which either the private book collections or the public libraries have been taken alone, the present study explores the private and public book collections all together since in the past the donation of a private collection was the usual way of founding a public library. Yet the Ottoman concept of knowledge diffusion and learning is also taken into consideration, as well as printing activities since they both affected the range of sciences, topics and genres represented in the collections. In other words, one needs to know better the educational background and cultural baggage of the book owners in order to be able to analyze their collections, as well as to know the curriculum of the Ottoman educational institutions in order to understand better the presence of books on certain topics in the school or public libraries.

The current study is based on a variety of sources (explored in the archives of Bulgaria and Turkey) such as trust deeds for founding of public libraries, lists of books donated for such libraries, and probate inventories that give an idea about the extent and nature of book ownership in Ottoman context.

Following the abovementioned methodological framework, the monograph consists of five logically interconnected chapters. It is important to emphasize the nature of Ottoman education in order to understand better the contents both of the private and public libraries. Therefore the first chapter, *The Book as a Shrine: Ottoman House of Learning* provides an overview of the prevailing Muslim concepts of knowledge and educational institutions in Ottoman context, as well as of the introduction and development of printing. Although until well into the late nineteenth century Ottoman manuscript culture remained more or less dominant, print culture did affect the nature of book ownership to a certain extent.

The second chapter, *The Book and the Home: the Private Book Collections* takes into consideration two samples of book ownership in the Bulgarian lands: of the Muslims in Sofia and Ruse/Rusçuk since there are preserved quite representative portion of probate inventories originating from these two urban centers. It is concluded that most of book owners used to preserve in their homes just one or two books, mainly copies of the Qur'an. The smaller Qur'anic extract *Enām-ı Şerif*, as well as Mehmed Birgivi's *Vasiyetnâme* and Yazıcıoğlu Mehmed's *Muhammediye* proved to be also popular among the Muslim reading public. Only men pertaining to the ruling class, and especially religious functionaries and highly educated military commanders owned bigger book collections due to their professional needs.

Some of those more significant book owners made their sizable collections available for the public by founding pious foundations to erect library buildings and support library activities. The third chapter, *Shelter for the Book*, takes a closer look at the most spread library type

– those that had been attached to Muslim theological schools (*medreses*), to mosques, and sometimes to dervish lodges. The chapter provides new data about the *medrese* libraries of Hacı Osman Ağa (1751), Seyyid Ömer Ağa (1783), and Hafız İsmail Ağa (1784) in Plovdiv/Filibe, Şerif Halil Pasha in Shumen/Şumnu (1744), Hacı Beşir Ağa in Svishtov/Ziştova (1745), Saturizade in Silistra (second half of the eighteenth century), Mirza Mehmed Said Pasha in Ruse/Ruşçuk (1839); about the mosque libraries of Sultan Ahmed II in Vidin (1691–1695), İbrahim Pasha in Razgrad/Hezargrad, Firüz Beğ in Tarnovo/Tırnova; as well as about the book collections of the dervish lodges of the Halvetiyya, Bektashiyya and Shaziliyya orders in Samokov, Sveshtari, and Ruse/Ruşçuk, respectively.

In the seventeenth century a new trend in Ottoman librarianship arose, and namely erecting and opening of independent public libraries, that were not connected to certain schools, mosques, or lodges. The fourth chapter, *House of Books*, focuses on such libraries by providing new data about the public libraries of Hasan Ağa in Vidin (1728), the muftis of Sofia Mustafa Efendi, Mehmed Efendi and Ebubekir Efendi (1777) in Sofia, and Hacı Ali Ağa in Tarnovo/Tırnova (1763). The history of the latter library is shrouded with some legends and groundless speculations about the fate of the pre-Ottoman Bulgarian libraries and their collections. In the spirit of romantic nationalism the nineteenth-century Bulgarian intellectuals believed that many valuable Bulgarian manuscripts survived being plundered by the Ottomans and hidden in their libraries.

The fifth chapter, *In the Shrine of the Book*, deals in detail with the size and thematic scope of the public libraries in the Bulgarian lands within a wider Ottoman context. Special attention is paid to the nineteenth-century trend of merging the smaller public libraries in a bigger and the only one for the given urban center. This development was due to the establishment of the Ottoman Ministry of Pious Foundations in 1826 that allowed merging of estates belonging to different foun-

dations, on the one hand, and the desire to optimize the library services through reorganization of the collections and their merging and preservation under one roof. This led to the evolving of a kind of city libraries called, for instance, “the library of Sofia”, “the library of Vidin”, “the library of Samokov”, “the library of Kyustendil/Köstendil”. Although the underlying reason for this unification was the idea of improving the library services and broadening the scope of potential users, the main readers of these libraries were again *medrese* students and teachers. Therefore, following western patterns, new type of libraries were introduced in the second half of the nineteenth century, the so-called *reading houses* (*kıra’athānes*), which provided room for books on secular topics and of new genres (novels), as well as for modern media (newspapers and magazines).

Показалец на личните имена

- Абдулхамид I – 249, 271
Абдулхамид II – 58
Авероев – 41
Авицена – 41
Аксаков, Иван – 212
Али (зет на Пророк Мохамед) – 188
Априлов, Васил – 215, 219
Ариф ефенди – 32, 242, 262, 263
Аспарух (хан) – 209
Атъф Мустафа ефенди – 120, 249
Ахмед II – 168, 174–175, 196, 239, 241
Ахмед III – 141, 174, 248–249, 265, 266, 271, 297
Ахмед Ариф Хикмет – 17, 161, 163, 166, 252–253
Ахтар, Стефан Пенев – 214
Ашир ефенди – 249
Багдади, Вефа – 192
Бали ефенди – 105, 186, 192, 233, 234
Бароний, Цезар – 73
Баязид I – 204
Баязид II – 197, 249, 271
Берон, Васил – 178, 216, 220
Берон, Петър – 76
Биргиви Мехмед – 69, 93–95, 191, 294
Бируни – 41
Бозвели, Неофит – 76, 215, 218
Борис II (цар) – 211
Брънковяну, Константин – 250
Бурсалъ Мехмед Тахир – 93
Бурсеви, Исмаил Хакъ – 192
Вале, Пиетро дела – 67
Ванкулу Мехмед ефенди – 66, 134, 151, 154, 234, 264
Васкидович, Емануил – 216–219
Вахид паша, Мехмед – 250
Велиеддин ефенди – 249, 271
Венелин, Юрий – 215, 219
Вилньов (маркиз) – 50, 149
Витязул, Михай – 222
Волтер – 298
Врачански, Софроний – 73, 75–76
Газали – 41
Гелиболулу Мустафа Али – 47
Геров, Найденов – 215
Григорович, Виктор – 218–219
Гурушчузаде Хаджи Ахмед ага – 135, 137, 240
Гюмрюкчю Хаджи Мехмед ага – 166, 243
Даскалов, Христо – 216–218
Декарт, Рене – 55, 58
Дели Марко – 222
Джаухари – 66, 151
Джевдет паша, Ахмед – 70
Евлия Челеби – 34, 102, 120, 170, 172, 179, 180, 184, 186–187
Евтимий (патриарх) – 211
Ерзурумлу Ибрахим Хакъ – 46, 50
Жефарович, Христофор – 73
Зарифи, Хасан – 192
Ибн Кемал – 49
Ибн Машиш – 192
Ибн Недим – 41
Ибн Рушд, вж. Авероев
Ибн Сина, вж. Авицена
Ибн Халдун – 41
Иван Асен I – 211
Идрис паша – 17, 18, 19, 242, 262
Идриси – 150
Иларион Критски (митрополит) – 216–219
Иса бей, Гази – 245–247

- Исфендияроглу Исмаил бей – 17–18, 20, 180–181, 239, 244
- Исхак бей – 246–247
- Йирмисекиз Мехмед челеби – 65
- Йомер ага – 242, 260–261
- Кантамири, Абдуллах ефенди – 245, 248
- Кара Давуд – 191
- Кара Мехмед паша – 20, 175, 196, 241
- Карастоянов, Никола – 72, 76
- ал-Кари, Али – 233
- Качаникли Мехмед паша – 196
- Кемаледдин Мехмед – 42
- Кера Тамара – 211, 214
- Кешфи ефенди – 105, 233, 241–243, 245, 248, 258, 285
- Крум (хан) – 209, 211
- Къналъзаде Али ефенди – 49
- Кърчовски, Йоаким – 76
- Кьопрюлю Мехмед паша – 195–196, 249, 282
- Кючукчелебизаде Исмаил Асъм – 65
- Кятиб Челеби – 14, 46, 48–49, 105–106, 234
- Лала Исмаил ефенди – 249
- Лукарис, Кирил – 64
- Макбул (Мактул) Ибрахим паша – 169
- Малкоч баба – 187
- Малкоч бей – 187
- Малкоч чавуш – 187
- Мараши, Сачаклъзаде Мохамед – 46
- Махмуд I – 171, 176, 249, 271, 276
- Махмуд II – 188, 251, 272–273
- Махмуд паша – 136, 168, 181, 243
- Метаксас, Никодимос – 64
- Мехмед II – 47–48, 59, 180, 246–247, 265–269
- Мехмед III – 101, 222
- Мехмед ефенди (мюфтия) – 171, 225–227, 229, 239, 243, 256–257, 296
- Мехмед Асъм бей – 249
- Мехмед Саид ефенди – 65
- Мехмед Хафид ефенди – 249
- Мехмед Хюсрев паша – 17, 19, 179, 248, 258, 284, 296
- Мидхат паша – 274
- Миньо, Винсент – 298
- Мирза Мехмед Саид паша – 21, 31, 32, 133, 162–164, 166, 240, 243
- Михалоглу Али бей – 17–19, 168, 179, 180, 241
- Молла (Мевляна) Сейфуллах ефенди – 18–19, 101, 168, 243, 252, 253, 255, 296
- Моллазаде Мехмед ага – 19, 137, 243, 259, 296
- Моллазаде Хасан ефенди – 137, 241, 243, 260
- Монтегю, Едуард Уъртли – 79
- Монтегю, Мери – 79, 80, 82
- Мохамед (пророк) – 42–43, 80, 92, 93, 95, 99, 167, 188, 198, 210, 234
- Мурад I – 179, 211, 214
- Мурад II – 17, 18, 48, 59, 168, 179, 213, 239, 241
- Мурад III – 222
- Мурад челеби – 137, 240, 243
- Мустафа ефенди (мюфтия) – 171, 225–229, 239, 243, 255, 256–257, 296
- Мустафа паша – 248
- Мъсри, Ниязи – 192
- Мюниф ефенди, Мехмед Тахир – 287
- Мютеферика, Ибрахим – 14, 64–68, 70, 154, 234, 265
- Нахмиас, Давид и Самуел – 63
- Невеви, Имам – 212
- Невшехирли Ибрахим паша – 141–142
- Несефи, Азиз – 191–192
- Нескович, Атанас – 75
- Никсарлъ Мухиддин Мехмед – 180
- Ноктаджъзаде Шейх Мехмед – 182–184, 240, 246–247

Омуртаг (хан) – 211
Орбини, Мавро – 73
Осман III – 249, 271
Павлович, Христати – 74, 76
Пазвантоглу, Осман – 16–19, 21, 23, 32, 175, 189, 196–197, 242, 248, 260–265, 267–270, 276, 279–280, 296
Палаузов, Николай – 215
Петър (цар) – 211
Попович, Васил – 217
Поуп, Александър – 79
Пунчо (поп) – 74–75
Рагъб паша – 248, 266–269, 276
Рали, Дионисий – 222
Рилски, Иван – 201
Рилски, Неофит – 76
Роман (цар) – 211
Рукие хатун – 17–19, 242, 261
Садък ефенди – 192
Саид челеби, вж. Мехмед Саид ефенди
Сакъб ефенди – 46, 53, 71
Сакъзи, Ибрахим – 233
Самуил (цар) – 211
Сатуризаде Хаджи Ибрахим – 16, 160–161, 241
Сатуризаде Хаджи Мехмед ага – 159–161
Сатуризаде Хаджи Мустафа ага – 159–161, 239, 241
Сатуризаде Хаджи Осман ага – 161
Сейже – 80, 82, 297
Сейид Йомер ага – 20, 138, 159, 239, 242
Сейид Хаджи Абдуллах ага – 161, 248, 280
Сейид Хаджи Ебубекир ефенди (мюфтия) – 31–32, 105, 227, 228–236, 239, 242–243, 245, 248, 256–258, 267–269, 280–281, 296
Селяхаддин баба – 189–190, 242, 261
Симеон (цар) – 211
Сиявуш паша – 103–104, 134, 282

Славейков, Петко – 176–178, 201, 203, 207, 210, 212–213, 221
Солук Синан – 152, 244, 251
Софу Мехмед паша – 19–20, 101, 136, 137–138, 171, 240, 243, 253, 258
Софу Хасан ага (паша) – 19, 32, 53, 118, 197–198, 237, 241, 245, 248, 267–269
Суифт, Джонатан – 56–57
Сюлейман I – 101, 105, 171, 223
Сюлейман паша – 204
Табари – 80
Тадж ал-арифин, вж. Багдади
Тафтазани, Садеддин – 52, 160
Ташкьопрюлюзаде Ахмед – 41–45, 48–49, 53
Теодорович, Марко – 75
Тодерини, Джамбатиста – 37, 46, 52, 250, 265
Токатеци, Абгар – 64
Тоужимски, Йозеф Якуб – 217, 220
Тулешков, Киро – 207, 209–211
Турхан Хатидже султан – 249
Туси – 41
Убичини, Абдолоним – 38, 275
Фазъл Ахмед паша – 249
Фараби – 41
Фейзуллах ефенди – 225, 248, 270
Филибеви Осман ага, вж. Хаджи Осман ага
Фирдоуси – 81
Фируз бей – 168, 176–178, 203, 205, 243
Хаджи Али ага – 18–19, 31, 171, 206–209, 211–212, 237, 239, 241, 282–283
Хаджи Байрам – 93
Хаджи Бешир ага – 18, 20, 32, 46, 53, 138, 153, 155, 239, 241, 245–246, 248, 258, 267–269, 283
Хаджи Осман ага – 20, 31–32, 138, 156–157, 239, 241, 245
Халеби, Ибрахим – 212

Халил ага – 162, 248, 280
Хамза бей – 17–19, 179–180, 239, 244
Хамзави – 81
Харезми – 41
Хасан (син на Али и внук на Пророк Мохамед) – 188
Хафъз Исмаил ага – 20, 138, 159, 239, 242
Хафъз Осман ефенди (мюфтия) – 32, 164
Хилендарски, Паисий – 72–74
Ходжа Мухиддин – 58
Ходжазаде Муслихеддин Мустафа – 41
Чорлулу Али паша – 249
Шабан бей – 140–142
Шазили, Хасан – 192
Шайбани, Мохамед – 250
Шейх Джебзули – 95, 113, 191
Шейх Кадъзаде Йомер Халвети – 219, 221
Шейх Садреддин – 184, 245, 247
Шейх Хаджи Ахмед ефенди – 191
Шериф Халил паша – 17, 21, 31–32, 52–53, 138, 140–142, 145, 147–152, 154, 171, 239, 241, 245, 248, 265, 267–269, 283
Шехабеддин паша – 18, 20, 135–136, 156, 240
Шехид Али паша – 297
Ширази – 41
Шуури, Хасан – 67–68, 151
Юнус Емре – 192
Юсуф ага – 246, 248
Юсуф челеби (ефенди) – 119, 121–123
Язъджъоглу Мехмед – 93–95, 99, 113, 185–186, 188
Яхя бей – 152, 243

Показалец на географските названия

- Адрианопол, вж. Одрин
Алепо – 15, 250–251
Амид, вж. Диярбекир
Анадол – 15, 34, 95, 141, 180
Англия – 124–126, 278, 286
Антакия – 251
Арбанаси – 203, 209
Ахъска – 15
Багдад – 153
Балкани – 15, 18, 95, 141, 169, 185, 206, 220
Бейрут – 15
Белград – 15, 79–80, 118, 175–176, 197–198, 237, 256
Бер – 84
Близък Изток – 15
Босна – 141, 258,
Брашов – 72
Буда, вж. Будапеща
Будапеща – 74–75, 223
Буря (Севлиевско) – 187
Бъкингам – 124–125
Варна – 15, 17–18, 20, 134, 179, 181, 239, 244
Венеция – 72
Велико Търново – 17–21, 24, 31, 134, 168, 171, 176–178, 200–210, 212–213, 215, 217, 220–224, 237, 241, 243, 282–283, 296
Верия, вж. Бер
Видин – 15–21, 24, 32, 35–36, 53, 84, 86–87, 92, 139, 168, 174–176, 189–190, 196–198, 237, 241–242, 245, 248, 260–263, 265, 267–271, 273–274, 276, 279–280, 296
Виена – 73, 75
Германия – 278, 286
Гиресун – 84
Гленфилд – 124–125
Дамаск – 15, 84, 274
Димят – 15
Диярбекир – 15, 95
Евингтън – 124–125
Европа (Западна) – 54–57, 64–65, 70, 86, 90, 141, 250, 286, 298
Егейско море – 15
Египет – 15, 70, 192
Ерзурум 15, 256
Ерусалим – 15
Етрополе – 223
Жеравна – 73
Индия – 70
Ипсуич – 124–125
Истанбул – 14–15, 34, 46, 48, 59, 63–64, 67, 70, 72, 84, 103, 107, 110–111, 120–121, 141, 195–198, 204, 225–226, 244, 246–250, 255, 258, 266, 267–272, 276, 280, 282, 287–288
Йоркшир – 124–125
Кайро – 15, 95, 153
Кайсери – 245, 248
Караферия, вж. Бер
Карс – 15
Кастамону – 134, 180
Кеймбридж – 127
Килис – 251
Кипър – 15
Кладово – 176
Коня – 184, 245–248
Котел – 73
Кърби Мъкслоу 124–125
Кюстендил – 16–19, 23, 134–135, 137, 240–241, 243, 259–260, 271, 273–274, 296
Линкълн – 123–125
Лазкие – 15
Ловеч – 16, 224
Лом – 287
Лондон – 167
Мадара (Шуменско) – 140–141
Мароко – 192
Медина – 15, 153, 167
Могилица (Смолянско) – 134
Мокреш (Ломско) – 74
Мраморно море – 71
Невшехир – 67
Никифорово – 73
Никозия – 251, 272–273

Никопол – 17–18, 133, 179, 181, 187, 239, 244
 Нил – 106, 232
 Одрин – 15, 48, 59, 80, 103, 115, 118–119, 182, 213, 246–247, 297
 Оксфорд – 246, 278
 Пазарджик – 129, 213
 Париж – 65, 126
 Плевен – 17–19, 168, 179, 239, 241
 Пловдив – 17–20, 31–32, 134–135, 138, 156–157, 159, 168, 179–180, 239–242, 244, 245, 248, 267–269, 274
 Провадия – 18, 20, 179, 181, 239, 243
 Разград – 17–18, 24, 138, 168–169, 172–173, 239–240, 253, 277, 279
 Ратби – 124–125
 Римник – 75
 Румелия – 17, 111, 135–137, 181, 204, 230
 Русе – 15, 17–18, 21, 24, 31–32, 34–36, 76, 87, 107–112, 114–119, 130–131, 133, 161–164, 166, 171, 188, 191, 239, 242, 289, 295
 Самоков – 16–19, 21, 27, 72–73, 94, 105, 139, 179, 186–187, 233, 241–243, 248, 258–259, 265, 267–271, 274, 283–285, 296
 Самсун – 84
 Сараево – 15, 246, 248, 256–257
 Саранци (Софийско) – 99
 Саутхамптън – 124–125, 127
 Свещари (Разградско) – 32, 188, 240,
 Свищов – 17–18, 20, 32, 46, 53, 138, 153–155, 239, 241, 245, 248, 267–269, 283, 287
 Северна Африка – 95
 Севлиево – 215
 Сидерокапса – 117
 Силистра – 21, 138, 159–162, 168, 241,
 Синоп – 84
 Сирия – 274
 Скопие – 48, 195, 245–247
 Солун – 63, 71, 84, 92, 110, 117, 188
 София – 16, 18–19, 24, 32, 35–36, 86–87, 89, 97–98, 100–102, 104–108, 111, 118, 127, 131, 134, 136–138, 168, 171, 179, 181–182, 186, 192, 224–231, 234, 236, 237, 239–241, 243, 245–249, 252–258, 260, 267–271, 273–274, 280–282, 295–296

Стара Загора – 17–18, 168, 179–180, 182, 213, 239, 243
 Телфорд (графство) – 124–125
 Тозбурун, вж. Могилица
 Трабзон – 110–111
 Трансилвания – 65, 72
 Търговище (Румъния) – 72
 Търново, вж. Велико Търново
 Уитби – 124–125
 Урфа – 46, 53, 71
 Фетхюлислям, вж. Кладово
 Франция – 65, 90, 126, 286
 Хадим – 153
 Халилуррахман – 15
 Хорезу – 250
 Хурези, вж. Хорезу
 Царевец – 176, 178, 201, 203, 205, 209, 215
 Централна Азия – 15
 Чепинци (Смолянско) – 23, 135, 138, 244
 Чорум – 84
 Шумен – 17–18, 21, 24, 31–32, 34, 52–53, 71, 138–142, 145, 147, 149–152, 154, 171, 239, 241, 243, 245, 248, 251, 261, 265, 267–269, 274–275, 282–283, 287, 289
 Ямбол – 179, 182–183, 240, 246–247
 Яфа – 15

Орлин Стаменов Събев

Книгата и нейният храм
(История на османските библиотеки в България)

Българска, първо издание

Редактор: Николай Борисов

Формат:

Печат:

ISBN